ТОКОВИ

1/2022

Беране, 2022.

ТОКОВИ
Часопис за научна, књижевна и друштвена питања
Број 1/2022

Редакција
Проф. Др Здравко Делетић
Проф. Др Радован Стојановић
Проф. Др Саша Поповић
Проф. Др Велибор Спалевић
Проф. Др Александар Животић
Др Милован Живковић
Др Никола Маројевић
Мр Миливоје Бабовић
Мр Туфик Софтић
Мр Рита Барјактаровић
Будо Мојашевић
Слободан Стојановић
Велимир Ралевић
Лука Радојевић

Лектор
Ивана Стијовић

Уредник издања
Велимир Ралевић

Секретар
Милан Цикић

Издавач
ЈУ Центар за културу - Беране

За издавача
Слободанка Ивановић
директорка ЈУ Центар за
културу - Беране

Ул. Милоша Малишића 11
84300 Беране
e-mail: czkba@t-com.me

Досадашњи гл. и одг. уредници
Миомир Дашић
Рајко Богојевић
Љубомир Бојовић
Милија Коматина
Иван С. Раичевић
Миодраг Бобо Радуновић
Драшко Дошљак
Будо Мојашевић
Дамјан Ћулафић

ТОКОВИ

ЧАСОПИС ЗА НАУЧНА, КЊИЖЕВНА И ДРУШТВЕНА ПИТАЊА

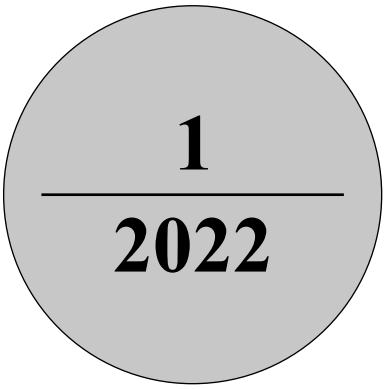

БЕРАНЕ

УВОДНА РИЈЕЧ

Ове године навршава се педесет година од смрти нашег чувеног слависте др Радована Лалића, чије име од 1977. год. носи Народна библиотека у Беранама. Због тога смо и одлучили да у овом броју Токова објавимо два Лалићева научна рада из публикације „Славистичка истраживања Радована Лалића“ (*Славистички зборник*, књига ***VII – VIII, за 1992-1993. г.)***

Ови Лалићеви радови до тада нијесу били публиковани.

Редакција

ТОКОВИ
1/2022

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ

ТОКОВИ 1/2022
УДК 808/808.2

Др Радован ЛАЛИЋ

РУСКИ ЕЛЕМЕНТИ У ЊЕГОШЕВОМ ЈЕЗИКУ

Филолози и лингвисти који су писали о Његошевом језику поступили су слично књижевним историчарима, а ови су углавном изучавали Његошева главна дела - *Горски вијенац, Шћепана Малог, Лучу микрокозма* - често занемарујући или чак потцењујући песникове мање ствари. Језички стручњаци заустављали су своју пажњу на делима написаним, како се то обично каже, чистим народним језиком и. разуме се, у првом реду на *Горском вијенцу.* Са становишта језика Његош је убрајан, с правом, међу оне писце који су примером доказали да се на народном језику могу писати велика уметничка дела. Природно је што су присталице Вука Караџића у овој чињеници налазиле врло снажан аргумент у потврду својих схватања и употребљавале га у борби за победу новог књижевног језика заснованог на народном говору. Природно је исто тако што је ова страна Његошевог језика стално наглашавана и била предмет изучавања и наших филолога и лингвиста, јер се српска и хрватска наука о језику после победе Вукове реформе претежно оријентисала у правцу изучавања народног говора и књижевног језика на народној основи.

Последица оваквог става у језичким питањима била је недовољна изученост Његошевог језика. Јер, поред *Горског вијенца* и *Шћеиана Малог,* Његош има читав низ песничких дела која су написана друкчије у језичком погледу, па и та два дела имају у себи језичких елемената који се. стриктно говорећи, не могу подвести под појам „народни». Чак и не-стручњак може уочити разлику у језичком погледу између *Свободијаде* и *Горског вијенца,* или између *Нове црногорске ијесме о војни Русах и Тураках* и оде *Црногорац к свемогућем Богу,* или између *Луче микрокозма* и *Куле Ђуришића,* итд. Његошев језик представља врло сложену целину и резултат историјских услова под којима се Његош формирао као књижевник. Права научна представа о Његошевом језику може се добити само изучавањем тога језика у целини, на основу грађе коју пружају сви његови текстови, и песничка дела и писма. и то на читавом песниковом развојном путу.

У Његошевом језику, у систему језичких средстава којима се он служи за обликовање својих уметничких дела. постоје две

главне компоненте. Прво место по важности заузима већ поменута народна компонента; у основи Његошевог књижевног и песничког језика лежи српски народни језик у својој староцрногорској народној форми. Али тај језик, захваљујући народној песми, био је култивисан, он је употребљаван као оруђе уметничког стварања. имао је устаљену традицију. Кад је почео да пише, тачније, кад је почео да пева, Његош је могао да се ослони на ту устаљену језичку традицију, у језику народних песама он је имао изграђен систем уметничких средстава, такорећи, готов књижевни језик; истина, он је обухватао само једну одређену животну сферу.

Другу, такође веома важну компоненту у Његошевом језику сачињава књижевна, да кажемо књишка, писмена традиција. Познато је да је Његош био самоук, да није прошао кроз редовне школе. Према томе, он није био сувише оптерећен схватањима која је могао стећи у школи и могао је, као писац, лакше поћи путем који је у нашој књижевности обележио Вук Караџић. Међутим. Његош је био веома чврсто повезан и са писменом књижевном традицијом. Он је познавао скоро све што је дотада било написано у српској књижевности а што му је било приступачно. Као непосредни ученик Симе Милутиновића он се учио књижевном занату од овог даровитог песника, чији је језик био пун традиционализама. Али Његош је познавао и све друге писце XVIII и првих деценија XIX века: Јована Рајића, Захарију Орфелина. Доситеја Обрадовића, Лукијана Мушицког, Василија Петровића. аутора *Исиширије о ЦрнојГори,* који је биоједан од његових претходника на митрополитској столици, и друге. Језик ових писаца оставио је видног трага у његовим делима, тачније речено: он је такође, у зависности од других околности које су на њега утицале, наставио њихову традицију. Као писац Његош се такође служио тим језиком, у који улазе, поред српског народног језика. и елементи српскословенски, рускословенски и руски. Тај традиционални српски писмени језик ушао је делом у фонд језичких средстава песникових као једна његова компонента.

Као што се види, Његошев књижевни језик, тј. језик којим је он писао своја песничка дела и писма, далеко је сложенији него што то може изгледати на основу посматрања и изучавања само једног дела његових књижевних творевина. У Његошевом књижевном језику, у систему његових књижевних средстава, руски елементи заузимају одређеио и значајно место: они се придружују компоненти писмене књижевности. Питање руских елемената у Његошевим делима веома је занимљиво и од великог је научног интереса. Оно има свој лингвистички. стилистички, књижевноисторијски и чак - у односу на Његоша - биографски аспект. Изучено у свим детаљима и у комплексу осталих питања Његошевог језика, оно може

представљати озбиљан прилог осветљавању Његошеве књижевне праксе.

Детаљном статистиком и анализом може се установити да су русизми код Његоша многобројни и врло разноврсни. Њих има из свих области језика; има их из фонетике, морфологије, синтаксе и лексике.

Историјски гледано, код Његоша постоје два слоја русизама. Један слој представљају русизми које је Његош наследио из писмене традиције српског књижевног језика. Овде можемо додати и посебну црногорску традицију, која је везана за праксу црногорске митрополијске традиције. Такви су сви гласовни русизми, нпр. *о* и *е* као замена тврдог и меког полугласа место српскохрватског *а.* Такву замену имамо у речима: *совјеш* (м. савјет), *ошечесшво* (м. отачаство, тј. отаџбина), *божесшвен* (м. божан-ствен) итд. Ова је црта, заједно са још неким другим фонетским цртама. примљена у XVIII веку у целој српској књижевности. Тада је у цркви српскословенски језик замењен рускословенским, па се то пренело и на књижевност. Али те црте нису доследно прихваћене, па и код Његоша има великих колебања. Тако код њега налазимо: *ошечесшво, отачесшво, ошачасшво; божествен* и *божанапвен; прелест, прелестан* (чист русизам) и *Преластан* (посрбљен русизам) итд. Поред ових руских гласовних црта, код Његоша налазимо и читав низ других русизама наслеђених из књижевне традиције.

Други слој код Његоша - то су русизми које је Његош непосредно преузео из своје лектире или уопште из своје књижевие и државничке праксе. Као што је познато, Његош је рано научио руски. њиме се служио у кореспонденцији са Русима, а, по свему судећи, он је и доста добро говорио руски. Што је најважније, он је много читао на руском језику не само руске него и светске писце; преко руског језика се претежно упознавао не са.мо са страним књижевностима него и са светском културом, историјом. филозофијом. О томе нам његова библиотека пружа веома поучне примере. Са руског Гнедичевог превода Његош је превео један део првог певања Хомерове *Илијаде.*

Није лако установити које је русизме Његош наследио из домаће књижевне традиције а које је преузео сам непосредно из руског језика. Што се тиче гласовних црта, ствар је доста јасна. Али су тешкоће при утврђивању осталих русизама у Његошевим делима, нарочито лекслчких (тј. појединих речи). Али и ту постоји један критеријум помоћу кога се може доста јасно одредити граница и за ове речничке елементе. У неким својим делима из првог периода делатности Његош је употребљавао руске изразе који су карактеристични за псеудокласицистички правац у књижевности. То су, на

пример, сложенице типа *бисшрошечан* (рус. быстротечный), *громомепшн* (рус. громометный). *бриноносин* (рус. брaноносный), *братоубиственн* (рус. братоубийственный), *благочиње* (рус. благочиние) итд. Кад је Његош почињао своју књижевну каријеру, класицизам је већ био прошао у руској књижевности, и изразе као што су ови које смо навели Његош није могао преузети од савремених руских писаца, јер су они у руској књижевности и руском језику већ били застарели. Он их је могао преузети, или, што је вероватније, од старијих руских писаца, или пак од наших писаца, јер је наш псеудокласицизам доживео до Његошевог времена у делима Лукијана Мушицког. а добрим делом и Симе Милутиновића, нарочито што се тиче језика. Његош је у ово време стајао под утицајем псеудокласицизма, и то претежно под утицајем наших писаца који су у свом језику имали већ доста русизама. Код Његоша читање руских класициста могло је да појача оне руске елементе које је он већ био преузео из домаће традиције. Он је. поред преузимања руских сложеница, и сам правио сложенице. које представљају калк руских: *бојеносан, бојељубан, брзотечан* (према быстротечный), *војеродан, високосјајан, иразноскишни* (према рус. празднобродный) итд.

Што се Његош више развијао, што је више сазревао као песник то је. уопште узев, код њега мање руских елемената. Нека песникова дела из првог периода стваралаштва кипте од русизама. У преводу првог певања *Илијаде* осећа се просто да је млади песник почетник у руском језику и да не може да се одвоји од оригинала. Слично стоји ствар и са пригодним песмама, нарочито оним које су упућене Русима. Песник је сав у атмосфери руског језика и понекад не осећа да употребљава не само руске речи него и облике који, како нама то бар данас изгледа, неприродно стрче у српском тексту. На пример, он употребљава руски датив, просто руску реч у дативу:

ти његову дњу рођења плети венце бесмртија.

У каснијим својим делима Његош је у избору русизама далеко строжи. Руским изразима он се служи далеко штедљивије, он се њима служи. рекли бисмо, систематскије, према задацима које поставља себи као песник.

Другим речима, степен и начин употребе русизама код Његоша не зависи само од времена у коме је написано дело. од Његошевог знања руског језика, од песникова односа према руској књижевности и руским књижевницима, мада сви ти моменти играју одређену улогу, што се могло видети и из досадашњег излагања. Русизми у Његошевом стваралаштву имају одређену стилску функцију, која зависи од замисли дела, од основног тона и карактера који је песник дао свом делу. Према томе, од природе дела зависиће да ли ће оно бити написано искључиво, или скоро искључиво, народним језиком

или ће садржати већи или мањи број књишких - црквенословенских или руских елемената. Тај моменат биће одлучујући у разграничавању стилских сфера у Његошевим делима од самог почетка његовог песничког рада.

Ми смо рекли на почетку да се у Његошевом језику прсплићу две компоненте, две традиције, две струје - народна и књижевно-писмена и да се русизми природно придружују овој другој. Ако сад извршимо разграничење између ове две језичке ссрере, онда ћемо видети да су дела у којима се опевају борбе Црногораца за слободу гшсана претежно народним језиком и претежно у десетерцу, а дела филозофске рефлексије, пригодне песме и песме где има у већој мери апстрактних појмова - књижевним традиционалним језиком. где долазе до изражаја црквенословенски и руски елементи. У овим првим делима среће се врло мало русизама, њих тако рећи тамо нема. На пример. у *Новој пјесми црногорској о војни Русах и Тураках заточетој у 1828. году* има неколико русизама, као што видите, у наслову. али у тексту те опширне десетерачке песме има, колико се сећам, само један русизам (дунавске *креиосши).* Ако Његошева дела поделимо према овом критеријуму, онда ћемо констатовати да русизама највише има у пригодним и мисаоним песмама *и Лучи микрокозма,* а најмање у десетерачким јуначким песмама. *Горском вијенцу* и *Шћеиану Малом.* Најмање је функционалан у овом погледу стил *Свободијаде,* где се описује борбени живот Црногораца, али ми смо већ нагласили да је то дело написано под утицајем псеудокласицизма. У том делу, поред поменутих кованица и сложеница, има и других стилских и језичких елемената из времена псеудокласицизма који не одговарају карактеру дела (нпр. митологизми).

Разграничење стилских сфера не врши се код Његоша само према појединим његовим делима, него и у оквиру појединих остварења према карактеру његових делова и места. *Горски вијенац* је написан најчистијим народним језиком, али кад год песник хоће да пређе на филозофска разматрања о животу и свету, или кад узме свечан и патетичан тон, мора да прибегне русизмима (и словенизмима).

Ти си *жертва благородног чувства*
Војинствени геиј свемогући.

Сва витештва њина *блисшашелна*
Твоја *горда* мишца надмашује.

Иште свијет неко *дјеисшвије,* Дужност рађа неко *попечење.*

Колебљу се у мору небеса,
Волна волну ужасно *попире.*

Његош је био принуђен да употребљава ове изразе, јер наш књижевни језик са народном основом у његово време још није био довољно изграђен. Нарочито су му недостајали изрази за апстрактне појмове. Руски језик је у том погледу био много изграђенији, мада је и он у Његошево време био далеко од савршенства. Пушкин се у једној белешци жали да Руси немају језик за апстрактне појмове. Природно је, према томе, што *у Лучи микрокозма* као изразито филозофском делу има врло много русизама, иако је дело написано у последњем периоду песни-ковог живота. Ја се не могу задржавати дуже на појединим русизмима из *Луче.* Али узмимо реч *влијање* или *влијаније* (рус. влияние) у стиху:

под *влијањем* тајнога промисла.

У Његошево време у нашем књижевном језику није било нашег израза за појам који је обележен овде тим изразом. Данас је то сасвим обична реч: *утицај.* Његошева реч, Његошев геније прешао је оквире ондашњих могућности нашег књижевногјезика, и он је позајмљивао изразе из језика који му је био најближи и који је био најближи нашем народу. Тек касније наш језик је изградио изразе за многобројне појмове филозофије. науке. културе. Уосталом, тај процес непрекидно траје.

Његошу можда није било неопходно да у свим случајевима где је употребио русизме прибегава њима, нпр. у горњем примеру: *волна* волну ужасом попире. Ми имамо свој израз *талас* (уосталом. и он је из грчког). Али кад му је руски језик и иначе био потребан, схватљиво је што се њиме служио у свом сложеном систему стилистичких средстава: из техничких разлога (ради стиха) или за разне стилске дистинкције. Дозволите ми да наведем један пример:

На развале царства јуначкога
Засја света Милошева *правда.*

Правдаје русизам и значи *истина.* Његош је могао употребити нашу реч, али му је руска својом садржином давала више. Она значи овде: Милошева истина, Милошев принцип, Милошева идеја, Милошев морал. А значи и Милошева *правичност* (рус. правда - *истина* и правда -*справедливостъ).*

Његош се показао и у области језика као велики стваралац, и то не само кад је остајао на тлу матерњег језика него и онда кад се служио позајмљеним језичким средствима.

Мислим да и ови подаци убедљиво показују да изучавање језика може допринети објашњењу велике Његошеве личности, коме наша наука још није у потпуности одужила свој дуг.

„СЛАВЕНОСРПСКА" ЕТАПА У ИСТОРИЈИ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА КОД СРБА

Период који у историји књижевног језика код Срба претходи Вуковој реформи привлачи све већу пажњу истраживача. Тај период, обележен изразом „славеносрпски», којим су Срби тада називали себе и свој језик желећи да првим делом те сложенице истакну не само припадност широј словенској заједници него и привржености старој књи-жевној традицији, неправедно је потцењиван, па је чак довођен у везу и са представама о средњовековном мрачњаштву и духовној заосталости. Међутим, поменути период, у ком су полагани темељи нове српске културе и књижевности, значио је и за стварање српског књижевног језика, као оруђа те културе, много више него што се то обично мисли.

Истина, са чисто језичког гледишта, напуштање српске и прихватање руске редакције старословенског језика јесте скретање с пута нормалног развитка књижевног језика, с пута природног и постепеног „посрбљавања" језика старе књижевности. Али то скретање, које је проистекло из историјске нужности, било је са ширег друштвено-историјског гледишта веома позитивно, јер су руска књига и руско-словенски језик служили Србима као средство за чување и одбрану њиховог националног индивидуалитета и, према томе, као предуслов за коначно формирање књижевног језика на народној основи. кад за то дође време. С друге стране, рускословенски језик никад није могао потпуно завладати у књижевној употреби код Срба - прво зато што је он за њих био страни језик, па га је, да би се њиме владало, требало озбиљно учити, а они за то нису имали довољно ни прилике ни могућности, а онда зато што је сам живот постављао своје захтеве, што су разноврсне друштвене потребе изискивале да се пише на језику који би народу био разумљив. Из тих разлога у језику српске писмености XVIII века и даље све до Вука имамо две струје, српску и рускословенску, и борба тих двеју струја и чини историју српског књижевног језика предвуковског доба.

Те две струје осећају се у српској књижевности такорећи од истог оног тренутка када је у њој дефинитивно завладала руска редакција. тј. од четрдесетих година XVIII века. Народни језик стварно није могао бити истиснут истовремено са српском редакцијом; он је тражио своја права и у новој ситуацији, исто онако као што их је тражио раније, кад је у српској књижевности владао српскословенски језик. Писци су нарушавали норму рускословенског језика прво несвесно, под утицајем свога матерњег језика, али су убрзо почели од ње одступати и потпуно свесно - да би успоставили контакт са

својим читаоцима. Најпре су у рускословенски текст уношене поједине српске речи. а затим се са посрбљавањем ишло даље - прешло се на фонетику, морфологију, грађење речи, синтаксу. Врло је значајно такође да се у предвуковско доба у писаној књижевности појавио народни стих (српски десетерац). Тај мешаии језик називан је отпочетка *славеносрпским,* за разлику од рускословенског, који је називан *славенским* или, ако је требало у њему нагласити руски елеменат. *славеноруским.*

Однос српских и рускословенских елемената у славеносрпским списима био је различит и зависио је у првом реду од предмета о ком се расправља у датом делу. Кад своје књиге намењују цркви, писци сс служе више „славенским» него српским језиком, али ако се обраћају обичном читаоцу, писци, често ти исти, пишу народним језиком са више нли мање рускословенских примеса, понекад скоро потпуно чистим српским језиком. Прелаза између две крајности у том тзв. славеносрпском језику има много, али се јасно осећа тенденција ка јачању народних елемената. Ако књижевни језик схватимо не само као језик лепе књижевности него као општенародни језик у тој и у свим његовим осталим многобројним функцијама - као језик школе, науке. публицистике. поучне и практичне књижевности, службених аката и међусобног писменог општења - и ако, у складу са тим схватањем, у својим изучавањима узмемо у обзир сву књижевну продукцију овог периода, видећемо да текстова писаних народним језиком има више него што се претпостављало и да се Вук Караџић у својој реформи могао ослонити не само на народно стваралаштво него и на писану књижевност.

У својој славеносрпској етапи књижевни језик код Срба није створио своју норму, није се могао стабилизовати. На почетку XIX века постојало је схватање према коме би српски књижевни језик требало да буде спој српских и „славенских» елемената. Али се није нашао језички законодавац који би теоријски објаснио ту концепцију и конкретно показао у чему би требало да се састоји тај спој, односно које би „славенске" елементе требало задржати у српском књижевном језику. Стога се у том преломном историјском моменту. на прагу нових национално политичких и културних прегнућа српског народа, постојање елемената двају или чак трију језичких система у српском књижевном језику осећало као хаос, коме је учинио крај један од највећих носилаца тих прегнућа.

Др Радован Лалић (1908 – 1972)

Др Радован Милића Лалић, рођен је у Цецунима код Андријевице 1908. године. Као шестогодишњи дјечак, након смрти мајке Станице, узима га стриц Милоња Лалић, први апотекар у Црној Гори, који је стекао звање магистра фармације у Русији на Медицинском факултету Императорског Јурјевског универзитета 1904. године. Основну школу, Радован Лалић је завршио у Ђулићима, а гимназију похађао у Беранама, Подгорици и Призрену. Одрастање у кући стрица Милоње, омогућило му је образовање, које га је касније учинило полиглотом и светски познатим славистом. Дипломирао је на Филозофском факултету у Београду 1930. године, а потом се усавршавао на чувеном Карловом Универзитету у Прагу. По повратку, био је професор у гимназији у Скопљу, а затим лектор чешког језика на Филозофском факултету у Скопљу.

После Другог светског рата, 1946. године, Радован Лалић постаје професор на Београдском универзитету. Биран је на мјеста проректора Београдског универзитета и декана на Филолошком факултету. Више од 20 година, био је шеф Катедре за источне и западне словенске језике и књижевности. Славистичка истраживања Радована Лалића, којима је посветио читав свој живот, односила су се првенствено на руски језик и књижевност, књижевно-историјске радове о руско српским књижевним и културним везама. У фокусу његових научних истраживања била је и српска књижевност, посебно је био посвећен Петру *ll* Његошу и Вуку Караџићу, као и црквенословенском и савременом српском језику.

Професор Радован Лалић се сматра једним од најбољих познавалаца руске књижевности.

Био је учесник НОР-а од 1941. године и носилац бројних одликовања: Партизанске споменице 1941. Године, Ордена братства и јединства *l* реда, Ордена заслуга за народ са златном звездом, Пољског златног крста, Златне медаље Карловог универзитета и других високих југословенских и страних признања.

Проглашен је за почасног доктора Београдског ануверзитета. Предавао је на универзитетима у Москви, Лењинграду, Берлину, Лајпцигу, Оксфорду, Јени, Упсали, Ростову и Софији.

Породица Радована Лалића је 1990. године, завештала легат од 2280 књига из његове приватне библиотеке Филозофском факултету у Никшићу.

Народна библиотека у Беранама носи име професора Радована Лалића од 1977. године. Преминуо је 1. *о*ктобра 1972. године и сахрањен у Алеји великана на Новом гробљу у Београду.

TOKOVI 1-2022
UDK 2

Predrag LUTOVAC

T U M B A R I C E
UTVRĐENJE IZ POZNE ANTIKE I RANOG HRIŠĆANSTVA

Apstrakt:
U okviru prekogranične saradnje Crne Gore i Albanije (IPA projekat), Polimski muzej u Beranama sproveo je Sistematska arheološka istraživanja na utvrđenju Tumbarice koje se nalazi u selu D. Ržanici kod Berana. Nesumljivi je da se radi o jednom od većih utvrđenja registrovanih i djelimično istraživanih na prostoru Crnogorskog Polimlja. Podignuto je krajem II ili početkom III vijeka naše ere, osvajano, rušeno a potom obnavljano i dograđivano, opstaje sve do VII ili početka VIII vijeka naše ere. Na Tumbaricama je istražen prostor akropole i jugoistočnih odbrambenih bedema sa kulama i ostavljenim prolazima. Na akropoli su otkriveni arhitektonski ostaci crkve i sjevernog paraklisa, rađeni u dvije građevinske faze, kao i arhitektonski ostaci svešteničkog dvora. Na osnovu stratigrafskih slojeva i mnoštva pokretnog arheološkog materijala jasno se izdvajaju sve faze viševjekovnog života ovog utvrđenja. Prilikom radova, istraživanja su sprovedena postavljanjem kvadratne mreže, sa kvadratima 4 x 4 metra, koja je omogućila jasno snimanje stratigrafskih slojeva duž otkrivenih arhitektonskih ostataka i izdvajanje pokretnog materijala prema utvrđenim stratigrafskim slojevima. Način gradnje utvrđenja i mnoštvo pronađenih predmeta za svakodnevnu upotrebu, nakita, djelova garderobe i oružja dobar su osnov za jasno hronološko opredjeljenje preostalih utvrđenja u Polimlju.

Ključne riječi: Ranohrišćansko utvrđenje, crkva, bronzani novci, nakit i oružje.

Tumbarice se nalaze u Opštini Berane, tačnije, na južnom obodu široke beranske kotline, u ataru sela Donja Ržanica (Sl.1). O ovom utvrđenju gotovo da nema pisanih podataka, a prvi put ga pominje R. J. Vešović u opisu sela u donjim Vasojevićima (Vešović, 1935:167). Polimski muzej u Beranama je 2008. godine sproveo sondažna arheološka istraživanja kada je istražena polukružna kula na južnom uglu utvrđenja i ostaci velikog objekta koji se nalazi istočno od kapije. Tada su otkriveni pravci pružanja bedema na jugoistočnoj strani, velika pravougaona kula i pravac pružanja bedema na jugozapadnoj strani. Svi otkriveni zidovi utvrđenja i detektovani objekti su tehnički snimljeni. Sistematska arheološka istraživanja na

jugoistočnom dijelu utvrđenja realizovana su u okviru prekogranične saradnje Crne Gore i Albanije (IPA-projekti).[1]

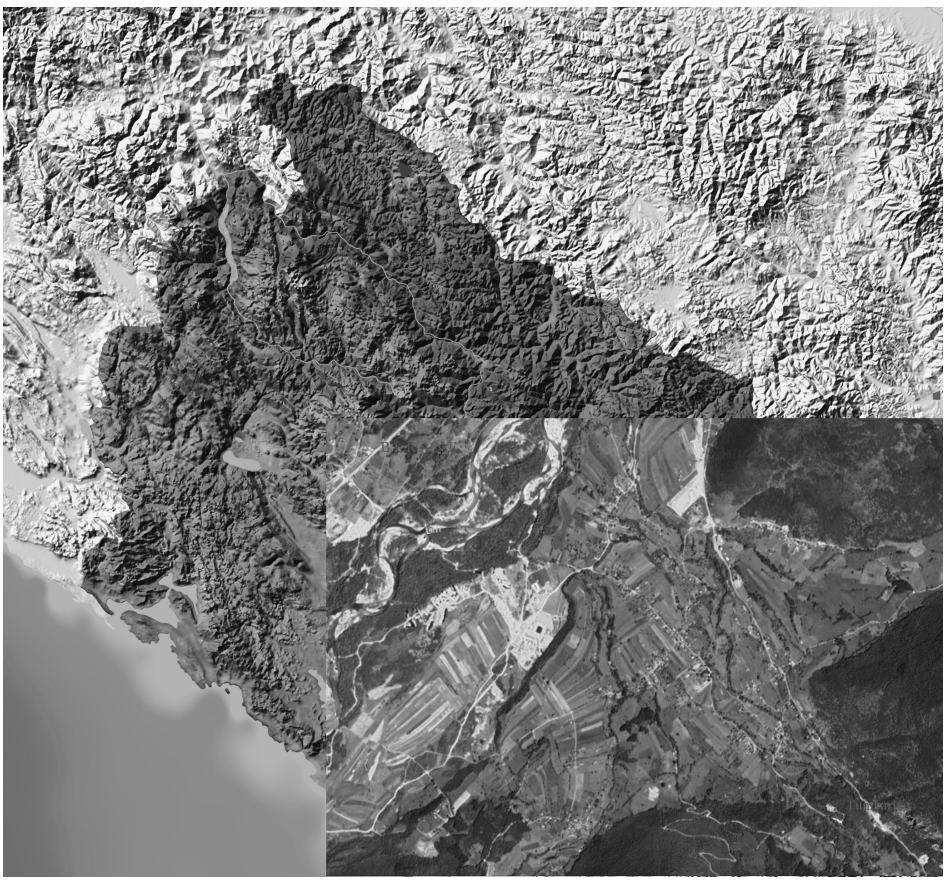

Sl. 1 Položaj lokaliteta

Utvrđenje je podignuto na stjenovitom i gotovo nepristupačnom uzvišenju smještenom ispod brda Zaruđa, na samom ulazu u kanjon Kaludarske rijeke, na nadmorskoj visini od 796 m. Uzvišenje je elipsoidnog oblika a pruža se pravcem jugoistok-sjeverozapad. Njegove bočne, strane su okomite i nepristupačne a može mu se prići samo sa jugoistočne strane gdje se sustiču i svi putni pravci od susednih sela: Donje Ržanice, Rovaca i Aluga. Pored Tumbarica je prolazio stari srednjovjekovni put koji iz Polimlja, preko planine Mokre i Rugovske klisure, ide ka Metohiji. Pri izgradnji fortifikacija posebna pažnja je posvećena utvrđivanju lako pristupačne južne strane, gdje se nalazio sporedni ulaz - mala kapija. Na ovoj strani,

[1] Istraživanjima rukovodio mr Predrag Lutovac – arheolog; stručni tim: Milija Pantović – konzervator, Slobodan Obadović – dokumentarista, Vlado Lutovac, student arheologije.

ispod uzvišenja sa bedemima, uklonjene su stijene i formiran je odbrambeni rov koji se pruža ka jugoistoku, širok 15 a dug oko 50 m. Rovu se moglo prići na krajnjoj jugoistočnoj strani, proširenim prolazom između stjenovitih hridi. Na jugozapadu, rov je zaštićen stjenovitim grebenom, dok se njegova sjeveroistočna strana strmo obrušava ka kanjonu Kaludarske rijeke. Stjenoviti greben na jugoistočnoj strani mogao je predstavljati i prvu liniju odbrane utvrđenja. Na sjeverozapadnom kraju ovog odbrambenog rova izdiže se uzvišenje na kojem su izgrađena dva, gotovo paralelna, odbrambena bedema sa malim ulazom u utvrđenje. Možemo samo pretpostaviti da se glavna kapija nalazila nisko, na jugozapadnoj strani, neposredno pored "Marine pećine" iznad koje su otkriveni ostaci druge polukružne kule.

Sl. 2 Tumbarice u toku istraživanja, pogled sa juga

ODBRAMBENA ARHITEKTURA

Na osnovu vidljivih spojeva bedema na jugoistočnoj strani i dogradnje paraklisa na crkvi, možemo izdvojiti dvije građevinske faze:

U prvoj građevinskoj fazi, prateći konfiguraciju terena, podignuti su bedemski zidovi na jugoistočnoj i jugozapadnoj strani a vjerovatno i na sjeverozapadnoj (Sl. 3/1). Pravac pružanja bedema na sjeverozapadnoj strani je djelimično potvrđen dok na sjeveroistočnoj nije podignut jer se ova strana nepristupačna i okomito se obrušava u kanjon Kaludarske rijeke. Bedemski zidovi, široki 1,40 metara, rađeni su u tehnici *opus incertum* (Basler, 1972: 30-31), od neobrađenih i priklesanih kamenih blokova slaganih u dosta pravilne horizontalne redove spojene krečnim malterom sa krupnijim rječnim agregatom.

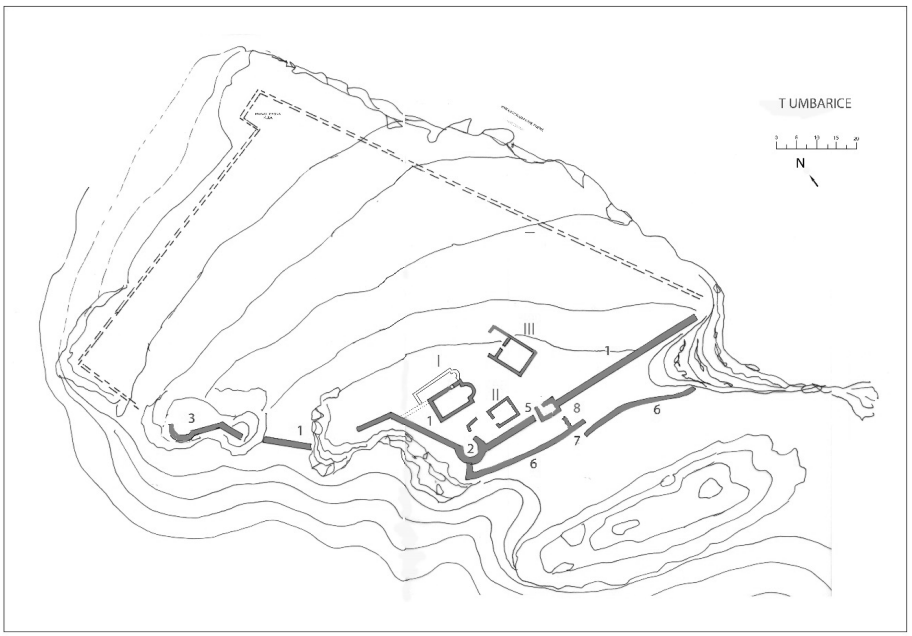

Sl. 3 Osnova utvrđenja na Tumbaricama

Na spoju jugoistočnog i jugozapadnog bedemskog zida podignuta je polukružna kula (Sl. 3/2), prečnika 6,00 m. Sa unutrašnje strane na istočnom kraju kule nalazi se ispust zida, dug 1,70 metara koji flankira nekadašnji prolaz ka akropoli. Od ove kule, ka sjeverozapadu, pružaju se ostaci bedema koji se lome, prateći pravac pružanja okomitih litica, zatvarajući pukotine i prolaze između stjenovitih hridi. Bedem je otkriven u dužini od oko 65 metara a završava se drugom polukružnom kulom koja se nalazi na stijeni, neposredno nad "Marinom pećinom" (Sl. 3/3). Ispod kule, u ravni sa Marinom pećinom, nalazi se ravno proširenje pa se može pretpostaviti da se tu nalazila glavna kapija utvrđenja.

Od južne kule ka istoku bedem se pruža u dužini od oko 48 metara i završava se na obodu strme i okomite litice kanjona Kaludarske rijeke. Na ovom bedemu, na rastojanju od oko 18 m od polukružne kule, otkriveni su ostaci velike pravougaone kule (Sl. 3/4), spoljašnjih dimenzija 9,45 x 4,15 m. Ulaz u kulu, širine 1,70 m, nalazi se uz zapadni ugao bliže malom ulazu u utvrđenje. Kula je isturena u spoljašnji prostor, u odnosu na pravac pružanja bedema, za oko 1,35 m. Južni bedemski zid je sačuvan kod polukružne kule u visinu od 0,70 m, dok je na pravougaonoj kuli sačuvan u visinu od 1,60 m. Uz zapadni zid pravougaone kule, visoko u bedemskom zidu, nalazi se mala kapija, široka 1,30 m (Sl. 3/5). Pristup kapiji omogućen je izgradnjom stepeništa, sa tri stepenika, prosječne visine 0,30 m, rađenog u tehnici suhozida.

U drugoj građevinskoj fazi podignut je spoljašnji bedemski zid, dug oko 35 m (Sl.3 /6). Iste je širine kao predhodni i rađen je u istoj građevinskoj tehnici. Prislonjen je uz južnu polukružnu kulu, blago se širi ka istoku, a potom oštro savija ka jugoistoku prateći konfiguraciju terena. Bedem je prislonjen uz polukružnu kulu pod oštrim uglom kako bi se obezbijedila njegova statička sigurnost. Neposredno ispod istočne strane pravougaone kule spoljašnji bedemski zid je prekinut a kraci mu se preklapaju, na taj način formirajući kapiju širine 1,60 m (Sl. 3/7). U liniji sa istočnim uglom pravougaone kule, iz novog bedemskog zida pruža se jedan poprečni zid, iste širine, koji sa uglom kule formira ulaz u međubedemski prostor. Širina ovog ulaza nije definisana jer smo zatekli oštećen njegov sjeverni dovratnik ali se može pretpostaviti da nije veći od 1,5 m. (Sl. 3/8). Na ovaj način formirana su tri ulaza u utvrđenje koji otežavaju prilaz a samim tim omogućavaju lakšu odbranu. Na spoju sa polukružnom kulom, bedemski zid je očuvan u temeljnoj zoni a na pojedinim mjestima, na zapadnoj strani, otkriveno je samo njegovo unutrašnje jezgro. Idući ka istoku bedem je bolje očuvan, pa je njegova visina kod pravougaone kule od oko 1,50 m.

SAKRALNI KOMPLEKS

Na prostoru između otkrivenih kula na jugoistočnoj strani i jugozapadnog bedemskog zida formiran je gotovo ravan trougaoni plato na kojem je izgrađena crkva sa sjevernim aneksom (Sl. 3/I) i jedna pravougaona zgrada svešteničkog dvora (Sl. 3/II). Plato sa objektima, na sjevernoj i sjeveroistočnoj strani ograničen je kamenim blokovima i stijenama koje se strmo spuštaju do donjeg platoa koji je niži za oko 8 m. Na ovaj način, prirodno je izdvojena akropola od preostalog podgrađa.

Crkva, spoljašnjih dimenzija 11,70 x 6,00 m. (Sl. 3/I), podignuta je na najvišem i krajnjem sjeverozapadnom dijelu trougaonog platoa akropole. Orijentisana je istok-zapad sa manjom devijacijom ka sjeveru. Na istočnoj strani nalazi se duboka polukružna apsida dok se na zapadu nalazi ulaz, širine, 1,25 m. Na crkvi postoje još dva ulaza, sjeverni i južni, gotovo iste širine (0,95- 1,00 m.), ostavljeni bliže unutrašnjim ramenima apside. Zidovi crkve su široki 0,70m, a rađeni su od priklesanog i neobrađenog kamena slaganog u dosta pravilne horizontalne redove spojene krečnim malterom. Na osnovu nađenih blokova sige možemo pretpostaviti da je crkva bila osvijetljena sa prozorima otvorenim na središnjem dijelu naosa na sjevernoj i južnoj strani. O postojanju prozora nad centralnim ulazom i u osi apside nemamo materijalnih dokaza. Svi otvori na crkvi (vrata i prozori) imali su oplatu od fino obrađenih blokova sedre. Pod crkve je rađen u malteru sa premazom od vodonepropusnog maltera crvene boje. Na prostoru apside, južnih vrata i unutrašnjeg južnog ramena crkve, stijenovita osnova je klesanjem uklonjena do nivoa nekadašnjeg poda. Apsida crkve

je podignuta na okomitim stijenama pa je njena temeljna stopa formirana niže za oko 1 metar u odnosu na nivo poda. Zidovi crkve su otkriveni u dosta lošem stanju, a sačuvani su u visinu od 0,50m na zapadnoj do 1,20 m. na istočnoj strani. Najveća oštećenja su konstatovana na unutrašnjem platnu zida apside, koji je sačuvan u visinu od dva reda kamenih blokova (0,30 m.).

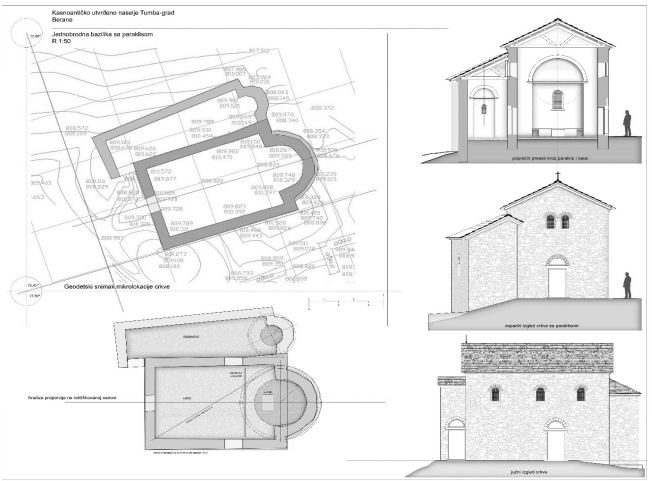

Sl. 5 Osnova crkve sa sjevernim paraklisom

U drugoj građevinskoj fazi, na sjevernoj strani crkve, prizidan je aneks sa prislonjenom plitkom apsidom uz sjeverno rame crkve i ulazom okrenutim ka jugu. Aneks je dug 12,40 m, a nejednake širine, koja je na zapadnoj strani 2,90 m a na istočnoj 3,53 m. Ovako nepravilan oblik uslovljen je konfiguracijom terena i pravcem pružanja strmih stijena na obodu akropole. Aneks je duži od crkve za širinu vrata (1,10m.) otvorenih na južnoj strani. Položaj ulaza u paraklis uslovljen je i položajen jugozapadnog bedemskog zida. Južni zid paraklisa, od sjeverozapadnog ugla crkve, produžen je do bedemskog zida zatvarajući prilaz crkvi i akropoli sa sjeverne strane. Zidovi aneksa su široki 0,60 m, a rađeni su u istoj tehnici kao i zidovi crkve, od neobrađenih i priklesanih kamenih blokova spojenih krečnim malterom sa krupnijim rječnim agregatom. Zidovi su loše očuvani u visinu od 2 do tri reda kamenih blokova. Podovi aneksa su devastirani ali se na osnovu ostataka otkrivenih duž južnog zida može reći da su rađeni u istoj tehnici kao i pod crkve.

Na jugoistočnoj strani akropole, na prostoru između malog ulaza u utvrđenje i apside crkve, podignut je objekat, dimenzija: 6,25 x 5,13m. (Sl. 3/III). Objekat se pruža paralelno sa pravcem pružanja bedema na taj način formirajući neku vrstu prolaza ka crkvi, širokog 1,70 m. Ovaj prolaz se, od malog ulaza u utvrđenje, pruža sve do polukružne kule na zapadnoj strani.

Zidovi objekta, široki 0,60m, rađeni su od većih, neobrađenih ili priklesanih, kamenih blokovaređanih u pravilne horizontalne redove spojene krečnim malterom sa krupnijim rječnim agregatom.. Očuvani su u visinu od 0,55 m, na sjevernoj do 1,20 m na južnoj strani. Na zapadnoj strani, uz jugozapadni ugao objekta ostavljen je ulaz, širok 1,60 m. U sastav ovog objekta idu i ostaci zida na zapadnoj strani koji lučno savijaju ka ispustu polukružne kule, na taj način formirajući prolaz, širine 1,90 m. Može se pretpostaviti da se ovaj zid pružao sve do zapadnog zida dvora, na taj način formirajući neku vrstu natkrivenog trema.

STAMENA ARHITEKTURA

Prilikom sondažnih arheoloških istraživanja, sprovedenih 2008.godine, otkriven je jedan objekat koji se nalazi na platou neposredno ispod akropole, na istočnoj strani utvrđenja (Sl. 3/III). Tačnije, nalazi se ispod pravougaone kule a svojom jugozapadnom stranom djelimično je ukopan u padinu brda. Radi se o većem pravougaonom objektu, dimenzija: 23 x 7,20 m, koji se svojom dužom stranom pruža ka sjeverozapadu. Jednim poprečnim zidom osnova objekat je podijeljena na dvije gotovo iste prostorije. Između prostorija, na pregradnom zidu, ostavljen je prolaz širine 1,20 m. Zidovi, širine 0,65 m, su rađeni od neobrađenog i priklesag kamena u istoj tehnici kao i zidovi ostalih otkrivenih objekata. Imajući u vidu debljinu zidova i činjenicu da je objekat djelimično ukopan u padinu brda, možemo predpostaviti da je imao i sprat koji je bio u visini malog ulaza u utvrđenje.

STRATIGRAFIJA

Istraživanja na Tumbaricama su sprovedena metodom kvadratne mreže u koordinantnom sistemu, sa kvadratima dimenzija 4 x 4 metra, i nultom tačkom postavljenom na jugozapadnom, spoljašnjem uglu crkve (Sl. 6). Na apsisi, od nulte tačke ka istoku, kvadrati su obeleženi velikim a ka zapadu malim latiničnim slovima. Na ordinati, od nulte tačke ka jugu kvadrati su obeleženi rimski a ka sjeveru arapskim brojevima. Naizmeničnim iskopavanjem kvadrata (sistemom šah polja) formirani su profili koji se poprečno pružaju kroz pravougaonu kulu i upravni su na pravac pružanja bedema na jugoistočnoj strani. Na profilima su jasno izdvojeni stratigrafski slojevi koji su, na osnovu pokretnog arheološkog materijala, hronološki opredijeljeni i svjedoče o istorijskim zbivanjima i životu na ovom prirodno branjenom položaju. Ovi stambeni horizonti obeleženi su i obrađeni od najdubljeg i najstarijeg do najmljađeg, zaključno sa vremenom konačnog rušenja utvrđenja. Na osnovu slojeva koji se razlikuju po boji, teksturi i sadržaju pokretnog arheološkog materijala, izdvojili smo: praistorijsko gradinsko naselje, ilirsko – helenistički period, vrijeme rim-

ske dominacije i izgradnje prvobitnog utvrđenja, poznorimski – ranohrišćanski period i ranovizantijski period.

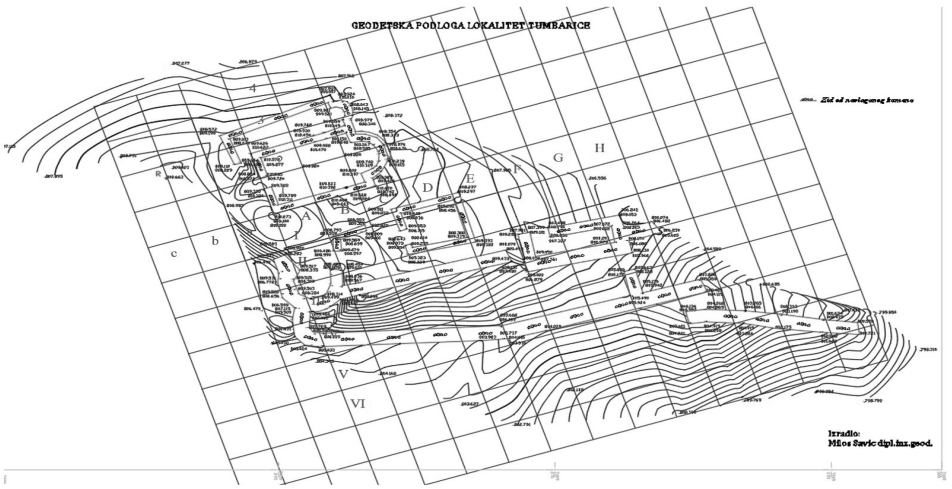

Sl. 6 Situacioni plan sa postavljenom kvadratnom mrežom

Praistorijsko gradinsko naselje

Tumbarice imaju dobro branjeni prirodni položaj sa stepenastim platoima pogodnim za naseljavanje. Upravo na ovom prostoru, prilikom sistematskih arheoloških istraživanja, otkriveni su tragovi praistorijskih slojeva. Nažalost, usled njihove slabe očuvanosti, uslovljene intezivnim gradnjama u poznim epohama i vjekovnim dejstvom erozije, naša saznanja o najstarijim horizontima života na ovoj gradini za sada su samo fragmentarna. Treba imati u vidu da je u dosadašnjem periodu izražena relativno mala površina pa je ovaj sloj konstatovan na dosta ograničenom prostoru. Tragovi praistorijskih slojeva konstatovani su u Objektu III, na prostoru zapadnog dijela akropole i na ulazu u veliku pravougaonu kulu (Kvadrati: AI, AII, AIII, BII, BIII i FIII).

Među arheološkim nalazima, koji najstariji horizont na Tumbaricama opredjeljuju u kraj neolita ili početak eneolita, najbrojniji su ulomci većih posuda – lonaca, rađenih od gline sa primjesama pijeska dobro izravnatih i priglačanih spoljašnjih površina, tamnocrvene i mrke boje pečenja. Pored lonaca jasno se izdvajaju i ulomci amfora sa cilindričnim vratom i ravnim, ka unutra blago ukošenim obodom. Sudovi su nešto grublje fakture opremljeni, horizontalno bušenim, tunelastim drškama od kojih se izdvaja jedna kljunastog oblika. Kod manjih posuda, sa glačanim spoljašnjim površinama, mrke boje pečenja, izdvajaju se dva fragmenta zdjela. Jedan fragment oboda zdjele sa kratkim cilindričnim vratom i ka unutra ukošenim obodom i drugi fragment ramena dublje zdjele, zaobljene profilacije,

ukrašene kosim, širokim i plitkim kanelurama. Nađen je jedan minijaturni bikonični sud sa naspramno postavljenim, vertikalno bušenim, bradavičastim ili rožastim drškama. U keramičku produkciju spada i nalaz jednog fragmentovanog keramičkog tega za mrežu, loptastog oblika. Pored keramičkog materijala izdvajaju se nalazi tri fragmentovane, fino glačane, kalupaste sjekire rađene od sitnozrnog sivog kamena. (sl.)Od predmeta dobijenih tehnikom okresivanja izdvaja se jedan strugač rađen na kratkoj lameli, trapezastog presjeka i fragment retuširanog nožića sa očuvanim dijelom korteksa. Ovom periodu možemo pripisati i nalaz fragmentovanog širokog šila rađenog od segmenta životinjskog rebra. Za ovaj period analogije materijala nalazimo u nepsrednom okruženju, na neolitskom lokalitetu Beran krš koji se nalazi ma sjeverozapadnom obodu beranske kotline i na lokalizetu Trnje u selu Bijediće kod Bijelog Polja (Marković, 1985: 53 -70, T. LIV/4,7; T.LVIII /7;T. LIX/1).

Ranom bronzanom dobu pripadaju keramički ulomci posuda rađenih od zemlje sa primjesama sitnijeg pijeska a u pojedinim slučajevima i sa krupnijim zrncima pijeska. Kod ulomaka većih posuda površine su fino obrađene a stiče se utisak da su premazane žitkom glinom tako da su površine posne i uglavnom mat boje pečenja u nijansama oker crvene, sive i mrke. Najveći broj ulomaka pripada loncima sa dužim koničnim vratom i obodom zadebljanim sa spoljašnje strane. Veći dio posuda nije ukrašavan osim što se na obodu javlja plastična traka sa otiscima noktiju a kod posuda srednje veličine ukrašavanje je vršeno namjernim ogrublivanjem spoljašnjih površina (barbotin) i metličastim ornamentom. Izdvaja se jedan fragment trbuha suda ukrašen paralelnim urezanim trakama ispunjenim mrežastim ornamentom. Od kamenih nalaza izdvaja se fragment radnog stola-žrvanja rađenog od krupnozrnog pločastog oblutka i jedna fragmentovana bušena kamena sjekira rađena od sitnozrnog zelenkastog kamena. Ranom bronzanom dobu na Tumbaricama nema bližih paralele u onako malo istraživanih lokaliteta na Prostoru Crne gore pa i šire. Identičan materijal se javlja na ostalim gradinama Polimlja: Gradcu u Budimlji, Samogradu, Gradcu u Crnči i na višeslojnom lokalitetu Torine u Radmanskoj klisuri kod Petnjice. Nažalost, ovaj materijal nije objavljen. Njegovo bliže hronološko i kulturno opredjeljenja treba trržiti na udaljenim prostorima kao što su kulturni horizonti sa nalazišta Varvara A1 u Bosni (Čović,1978: 46-54) i Malić IIIa u Albaniji (Prendi i Bunguri, 200: 46-81)

Razvijenom ili starijem gvozdenom dobu pripadaju fragmenti amfore sa visokim koničnim vratom i neznatno izvijenim obodom sa kojeg polazi visoka drška šestougaonog presjeka. Amfora je, ispod oboda, ukrašena jednom horizontalno urezanom uskom kanelurom ispod koje se javljaju snopovi ukošenih i dubokih kanelura. Ovakvi oblici amfora i ukrašavanje kanelovanjem imaju pouzdane analogije, sa jedne strane u besarabi keramici a sa druge strane u kanelovanoj (postbesarabi) keramici (Stoić,1977:315-322; Kapuran,2014:) Prelaznom periodu i gvozdenom dobu

pripada veliki broj ulomaka većih i manjih zdjela sa uvučenim obodom koji je ukrašen horizontalnim ili ukošenim fasetama. Izdvajaju se fragmeti veće zdjele sa većim horizontalnim drškama čiji je obod ukrašen kratkim i ukošenim fasetama i bradavičastim ispupčenjima. Keramički materijal gvozdenog doba javlja se na gotovo svim lokalitetima u neposrednom okruženju: Samogradu, Gradcu u Crnči, Torinama (Lutovac,2008:263-275), Gradcu u Budimlji.

Ovom periodu mogla bi pripadati devastirana osnova kuće, otkrivene u kv.BIII, koja je uništena izgradnjom bedema u prvoj građevinskoj fazi. Radi se o pravougaonom objektu od kojeg je sačuvan izdignuti i rebrasti temelj rađen od crvenkaste gline izmiješane sa kamenom. Na osnovu sačuvanog fundamenta jasno je da su pri gradnji ove stambene jedinice brvna rađena u tehnici horizontalnog ređanja greda. Očuvan je i dio zapečene podnice kuće.

Ilirsko - helenistički period

Kraju gvozdenog doba, tačnije ilirskom periodu, obeleženom jakim uticajima helenističkog svijeta, pripadaju rijetki fragmenti keramike, nalaz jednog srebrnog novca i jedna bronzana fibula. Izgradnjom prvog rimskog utvrđenja u potpunosti je razoren stratumi ovog perioda. O građevinskim aktivnostima koje bi pripadale ovom hronološkom peridu, nemamo materijalnih dokaza jer su izgradnjom fortifikacija i objekata u kasnijim vremenskim periodima gotovo u potpunosti devastirani mogući arhitektonski ostaci ilirskog perioda. U sloju nivelacije terena, sa unutrašnje strane unutrašnjeg bedema, (sloj ispune od lomljenog kamena i mnoštvom sitnijih i krupnijih oblutaka), nađena je jedna fragmentovana drška skifosa i jedno deblje dno kantarosa sa tragovima crnog premaza – firnisom. Gnacija keramika se u ilirskoj nalazi na gotovo svim utvrđenjima i gradovima na prostoru Crne Gore. Prije svega u Risnu, Budvi i Ulcinju, Medunu i Samoboru (Bešlić, Garašanin, Garašanim, Kovačević,1967: 118 i dalje). Nađeni su i fragmenti jednog pehara sa vertikalnim lučnim drškama. Ovi fragmenti su nađeni u kvadratu BIII u kojem su istraživanja sprovedena sve do stjenovite podloge terena. Prilikom čišćenja stjenovite osnove, u kvadratu BII, nađena je bronzana fibula sa lukom u obliku vrbinog lista, sa horizontalno proširenom kvadratno stopom i okomito uzdignutim ivicama. Luk je gladak a na glavi je sačuvan otvor za učvršćivanje osovine koja nosi namotaje žice i igle za kopčanje. Na osnovu tipa proširene stope možemo pretpostaviti da je fibula imala dvije igle. Na zapadnoj padini, u vododerini van utvrđenja, nađen je jedan srebreni novac kralja Maksate, kovan u Draču, poslije 229 godine p.n.e.

Period rimske dominacije

Ovom horizontu pripadaju slojevi izgradnje prvog utvrđenja krajem II a najkasnije početkom III vijeka n.e. To je vrijeme izgradnje prvobitnog utvrđenja sa pravougaonom i dvije polukružne kule. Možemo samo pretpostaviti da je tada podignut veliki objekat III, koji se nalazi na platou ispod pravougaone kule. O postojanju objekata na akropoli koji bi se mogli pripisati ovom horizontu nemamo materijalnih dokaza. Cjelokupni pokretni arheološki materijal ovog period pronađen je duž unutrašnjeg platna bedema i nešto u pravougaonoj kuli. Pored rijetkog keramičkog materijala u slojevima koji pripadaju ovom horizontu nađena su dva srebrena i jedan bronzani novčić. Srebreni novac Julije Domne (211-217), veći bronzani novac Marcusa Iuliusa Philipusa (244-249) i srebreni novac Liciniusa Valerianusa (254-260). Na osnovu sloja gari i pepela sa sigurnošću možemo reći da je ovo utvrđenje porušeno krajem III vijeka, kao i utvrđenje na Samogradu, a vjerovatno i sva ostala utvrđenja u Polimlju.

Poznorimski period – rano hrišćanstvo

Na osnovu keramičkog materijala koji je identičan onom pronađenom na Samogradu (Mrkobrad i Jovanović, 1989: 43, T.III i T:IV) sa sigurnošću možemo tvrditi da je utvrđenje na Tumbaricama obnovljeno u IV vijeku, u okviru organizovane obnove utvrđenja u vrijeme Dioklecijana ili Constantina I. Pored mnoštva keramičkih ulomaka, uglavnom lonaca i poklopaca, ovom periodu možemo pripisati fragmente dvorednog češlja sastavljenog iz tri dijela. Češalj je pravougaonog oblika, sa ravnim bočnim stranama. Srednji dio između zubaca ojačan je izduženim pravougaonim oplatama, sa obe strane, koje su pričvršćene gvozdenim zakovicama. Na oplatama se vide nizovi ureza nastalih prilikom usijecanja zubaca, koji su na jednoj strani širi a na drugoj uži. Za ovu vrstu nalaza postoje brojne analogije od kojih izdvajamo nalaz iz Singidunuma (Petković, 1995: 57,kat. br. 5, T.I/2), zatim sa Gradine na Jelici (Milinković, 1975: Abb, 18/e), i nalaze iz ranovizantijskog sloja tvrđave Ras-Pazarište kod Novog Pazara (Popović, 1999:110-120, 321, kat.br.151-162, sl.1,2) i Pontesa (Špehar, 2010: 120, T. XXXV /626,sl.66). Istom periodu pripada fragment bronzane kopče kvadratnog oblika sa blago naglašenim uglovima koja je slična primjerku nađenom na Đerdapu u Dijani (Špehar,2010: 55, kat.br.52) i onom iz Felikc Romulijane kod Zaječara (Живић,2003: 147,kat.br. 396), što treba prihvatiti sa rezervom.

Što se tiče građevinske djelatnosti ovom horizontu možemo pripisati obnovu starog i izgradnju novog bedemskog zida na jugoistočnoj strani utvrđenja. Na akropoli je podignuta ranohrišćanska crkva a vjerovatno i svešteničkі dvor. Na osnovu proslojaka gari možemo samo pretpostaviti da je utvrđenje korišćeno do sredine V vijeka. Ovaj prekid u korišćenju utvrđenja konstatovan je i u utvrđenju Samograd a razlog njegovog napuštanja nije poznat.

Ranovizantijski period

Utvrđenje je korišćeno i djelimično obnovljeno u VI vijeku u okviru Justinijanove obnove unutrašnjeg limesa.[2] U ovom periodu obnovljeni su bedemi a na crkvi je dozidan sjeverni paraklis. Na osnovu mnoštva pokretnih arheoloških nalaza možemo reći da ovo utvrđenje opstalo sve do dolaska Avara i Slovena početkom VII vijeka, kada je u potpunosti razoreno. Od 510 pokretnih arheoloških nalaza najveći broj pripada ovom stambenom horizontu. Na cjelokupnoj površini koja je bila predmet naših istraživanja ispitan je najmlađi stambeni horizont (sloj mrke zemlje sa garom i pepelom) do nivoa malterne podloge nastale u zadnjoj fazi obnove ovog utvrđenja. Najveći broj nalaza otkriven je u međubedemskom proostoru, gdje istraživanja nijesu u potpunosti završena. U crkvi sa aneksom gotovo da nije bilo pokretnih nalaza što je sasvim razumljivo jer se pod nalazio na većoj koti u odnosu na nivo zatečene površine. Najznačajniji nalazi otkriveni su ispred ulaza u dvorsku prostoriju, na prostoru mogućeg trijema i ka polukružnoj kuli. Na ovom potesu pronađena je ugljenisana pšenica i neka vrsta sočivastih plodova ugljenisanih prilikom spaljivanja objekata u utvrđenju. U nivou sa ugljenisanim žitaricama pronađeni su djelovi pojasnih garnitura koje jasno opredjeljuju vrijeme rušenja ovog utvrđenja ili utvrđenog grada u Polimlju. Iz mnoštva pokretnog arheološkog materijala izdvojili smo onaj dio koji svjedoči o ekonomskom začaju utvrđenja na Tumbaricama.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Rijeka Lim se odlikuje plodnim dolinama, rječnim proširenjima i kanjonima koji su lako prohodni i nijesu predstavljali problem slobodnog kretanja od njenog izvorišta, ispod Prokletija, pa sve do ušća u rijeku Drinu. Bogata vodom i plodnim dolinama ova oblast pruža dovoljno uslova za život ljudi i formiranje prvih naselja i staništa, počev od kraja srednjeg kamenog doba pa sve do današnjih dana. Pravac pružanja rijeke, koja teče od juga ka sjeveru, omogućio je stvaranje jedne prirodne komunikacije koja je spajala jadransku zonu sa Centralnim Balkanom. Te prirodne komunikacije omogućile su naseljavanje prvih ljudskih zajednica već pred kraj srednjeg kamenog doba (Mirković, 1976: 202 i dalje). U vrijeme prvih zemljoradničkih zajednica, u neolitu, osniva se veliki broj naselja, od izvorišta Lima pa sve do njegovog ušća (Marković, 2006, 46 i dalje; Derikonjić, 1996). Možemo za sada samo pretpostaviti da je krajem neolitu na Tumbaricama zasnovano naselje, slično onima koja se nalaze u neposrednom okruženju, na Beran Kršu, Torinama i Trnju kod Bijelog Polja (Marković, 2006: 53-70). Nažalost, zbog malog obima istraživanja i pod uticajem kasnijih intervencija, veoma je teško reći na kojem se dijelu Tumbarica naselje nalazilo.

2

Počev od ranog bronzanog doba Tumbarice su, kao prirodni refugijum, bile naseljene a na osnovu pronađenog arheološkog materijala možemo pretpostaviti da je naselje, sa određenim hronološkim prekidima, trajalo sve do vremena rimske dominacije. Kao poseban stambeni horizont izdvojili smo period Ilirske države u čijem sastavu je vjerovatno bila i beranska kotlina. Ovu tvrdnj potkrepljuju nalazi sa drugih lokaliteta u beranskoj kotlini, kao što su Gradac u Budimlji i Gradac u Jugovinama. U ovom periodu osjetan je uticaj helenističkog svijeta na izgradnji utvrđenja na mjestima gdje su već postojala naselja. Takav je slučaj sa Dračom, Medunom, Risnom i drugim gradovima formiranim i utvrđenim u vrijeme ilirske države. Nažalos, usled kasnijih građevinskih djelatnosti i malog stepena istraživanja, na Tumbaricama nijesu otkriveni ostaci bedema i objekata koji bi pripadali ovom hronološkom periodu. Međutim, otkriveni nalazi srebrenog novca i ulomci "Gnacija" keramike potvrđuju značaj ilirskog utvrđenja na Tumbaricama.

Rimska osvajanja Balkana nijesu u populacionom smislu izmijenila zatečeno stanje u beranskoj kotlini. Ovo područje se našlo u okviru rimske provincije Dalmacije. Sa dosta sigurnosti se može pretpostaviti da je granica ka susednoj Dardaniji i Gornjoj Meziji išla istočnim obodom limske doline i rubom Pešterske visoravni. Ova granična linija obuhvata utvrđenja duž Crnog Drima, zatim njegove desne pritoke Valbone (Bace, 1976: 45-46, karta 1) i preko izvorišta Ibra silazi u Polimlje, gdje graničnu liniju čine utvrđenja na sjevernom obodu limske kotline (Mirković1978:1-8; Nikolajević,1976: 202 i dalje).

To je nesumljivo jedan od razloga da se duž Polimlja, krajem II ili početkom III vijeka podižu utvrđenja na mjestima gdje su već postojala u ilirskom periodu. Drugi povod za nastanak ovog i drugih utvrđenja u Polimlju mogle su biti i značajne aktivnosti razbojnika u ovom dijelu provincije Dalmacije i susjednoj Dardaniji (Mócsy, 1970: 194-198). Ovi su umireni tek akcijom Marka Aurelija koji ih je dijelom regrutovao i uključio u ratove u Podunavlju i Panoniji ((Mrkobrad i Jovanović,1989, 43). Tragovi gareži, zapečene zemlje i uglja u horizontu III na Tumbaricama ukazuju da je utvrđenje porušeno i spaljeno. Na osnovu keramičog materijala i bronzanih novaca koji pripadaju ovom horizontu, sa sigurnošću možemo tvrditi da je ono stradalo u drugoj polovini III vijeka. Neposredni povod za stradanje ovog utvrđenja, i drugih u Polimlju, nijesu poznati. Međutim, na osnovu opšte slike o zbivanjima u susjednim oblastima može se izvesti pretpostavka, zasnovana na registrovanim ostavama novca, u doba gotskih pustošenja tadašnje provincije Dalmacije i susedne Dardanije. Iz šire okolie Nikšića poznate su dvije ostave srebrnog novca, pohranjene pred varvarskom opasnošću oko 230 i 260 godine, a iz Pećke banje evidentirana je jedna ostava, takođe iz 260 godine. Izgleda da se jedan varvarski (vjerovatno gotski) upad može pratiti od Ponišavlja (ostava iz Niša), Topolice (ostava iz Starog Momčilova, Kosova (ostava iz Pećke banje) do Nikšića

(ostava iz Broćanca), (Mrkobrad i Jovanović, 1989: 43; Mirnik, 1981: kat. br. 195,231, 149, 157). Na njihovom putu se našlo i Polimlje, tako da su stradala sva utvrđenja u njemu. Tada je moglo biti porušeno i utvrđenje na Tumbaricama.

Utvrđenje je obnovljeno početkom IV vijeka u okviru organizovanog fortifikacionog sistema nastalog u vrijeme Dioklecijana ili Konstantina I. Na Tumbaricama je tada obnovljen stari i podignut novi odbrambeni bedem na jugoistočnoj strani. Možemo pretpostaviti da je u ovom vremenskom periodu, na najvisočijem platou utvrđenja, podignuta mala jednobrodna crkva i rezidencijalni objekat južno od crkve a neposredno pored unutrašnjeg bedema. Naša je pretpostavka da je ispred ovog rezidencijalnog objekta formiran natkriveni trijem čiji je zid nezavisan od zidova rezidencijalnog objekta. Postoji velika vjerovatnoća da je ovaj zid ostatak nekog objekta iz prve faze izgradnje utvrđenja, jer se njegova jugozapadna strana lučno savija ka ispustu na kružnoj kuli formira neku vrstu prolaza širokog 2,30 m. Treba istaći da je pred kraj III ili početkom IV vijeka, iz provincije Dalmacije izdvojena provincija Prevalis (Kovaćević, 1976: 241), koja prema Dardaniji i Gornjoj meziji zadržava pravac pružanja nekadašnje granične linije.

Na osnovu stratigrafije konstatovane na Tumbaricama, uočava se nedostatak materijala koji pripada drugoj polovini V vijeka. Očigledno je da su utvrđenje u tom periodu bilo napušteno ili porušeno. Logičan razlog napuštanja utvrđenja prestavlja pojavljivanje Istočnih Gota na granicama Pravlisa oko 459. godine (Kovačević, 1960: 23-24). Tačnije, Istočni Goti su vjerovatno upadali u provinciju Prevalis iz Novog Epira i možda se nastanili kod Skadra, odakle potiče nalaz jedne dvostruke, bogato ukrašene kopče sa glavom ptice koja po svom obliku odgovara istočnogotskom nakitu (Kovačević, 1960: 23-24). Pod Teodorihom (488-489), poslije pobjede nad germanskim vođom Odokarom, Istočni Goti osvajaju Dalamaciju a u okvir svoje države uključuju i zapadne djelove provincije Prevalis, prostor oko Nikšića gdje podižu utvrđenje Anagastum (Mijović i Kovačević, 1975: 51).

Po smirivanju situacije sa Istočnim Gotima, obnavljaju se utvrđenja Polimlja, krajem V i u prvoj polovinu VI vijeka. Ovu pretpostavku potkrepljujemo mnoštvom metalnih predmeta a naročito bronzanim novcima nađenim na Tumbaricama. Najmlađi bronzani novčić ovog perioda pripada Anastasiju I (491-518), potom Justinu I (518-521), a nađena je jedan numus i jedan folis Justinijana I (527-565).

Dolaskom na presto Anastazija I (491-518) državna blagajna je ojačana brojnim reformama. Uporedo sa ekonomskim, sprovedene su i vojne reforme, u okviru kojih su ponovo utvrđene odbrambene linije na granici, i to obnavljanjem starih i podizanjem novih fortifikacija (Špehar,2010:145). Nesumnjamo je da je tada otpočela obnova utvrđenja koja se nalaze i na unutrašnjim granicama između postojećih provincija. Ove mjere uspješno

su nastavili Anastazijevi naslednici, pa je za vrijeme Justinijana I carstvo obnovljeno. U ovom periodu, pored obnove postojećih bedema, na crkvi je dozidan sjeverni paraklis.

Ovom periodu pripada najveći broj arheoloških nalaza nađenih na Tumbaricama. Prije svega oni govore o građevinskoj djelatnosti, obradi kamena i drveta. Na gotovo svim lokalitetima Polimlja nađeni su alati za obradu drveta i kamena i veliki broj različitih gvozdenih klinova i klanfi. Svi bedemi i objekti unutar utvrđenja rađeni su od priklesanog i neobrađenog kamena spojenog krečnim malterom, u tehnici *opus incertum* (Basler, 1972: 30-31). Krovne konstrukcije su rađene od drveta, vezane klinovima i klanfama. Prisustvo stakla na prozorima konstatovano je na rezidencijalnom objektu. O kapcima na prozorima svedoče proste baglame ili one malo luksuznije i fino ukrašene nađene sa istočne strane objekta II. Što se tiče rasvjete unutar objekata nemamo mnogo nalaza. Kontekst u kojem su otkriveni djelovi opreme za osvetljavanje na prostoru sjevernog Ilirika, kao i odgovarajuće analogije iz drugih djelova Carstva, ukazuje na to da vrsta korišćene opreme za osvetljavanje nije zavisila od karaktera građevine (Špehar, 2019: 331). Na Tumbaricama su nađeni fragmenti bronzanog polijeleja koji je služio za rasvjetu crkve ili objekta II, ispred čijeg su ulaza nađeni njegovi fragmenti.

Na Tumbaricama je nađen veliki broj ulomaka kuhinjskih lonaca i poklopaca sa širokom dugmetastom drškom koji pripadaju VI i prvoj polovini VII vijeka, a slični su nađeni u nepostrednom okruženju, na lokalitetima Vrsenice kod Sjenice (Popović i Bikić, 2009: 146, sl-52/18) i Ras - Pazarište kod Novog Pazara (Popovoć, 1999:108,sl.57/13). Rijetki su nalazi različitih zdjela i ulomci krčaga. Treba istaći da je mali broj pronađenih keramičkih posuda gleđosan ili sa tragovima gleđi. Rijetki su nalazi staklenih pehara na stopi ili mogućih lampi, a svega dva fragmenta potiču sa Tumbarica (Špehar, 2010: 49, T. I/37).

Najveći broj nalaza pronađenih na Tumbaricama pripada djelovima odjeće i nakitu. Ovi nalazi govore o načinu odijevanja stanovnika i njhovim estetskim potrebama i sklonostima. Radi se o gvozdenim i bronzanim pojasnim kopčama i djelovima pojasnih garnitura. Tipovi pojasnih kopči, obrađenih u ovom radu sreću se na širokom prostoru, od Đerdapa (Špehar.2010) do Caričinog grada (Kondić i Popović,1077), Gradine Jelice (Milinković,2010; Milinković i Špehar, 2014), pa sve do onih koji se nalaze u neposrednom okruženju: Ras - Pazarište kod Novog Pazara (Popović, 1999) i Vrsenica kod Sjenice (Popović i Bikić, 1979). Vrijedni pažnje su djelovi zlatne pojasne garniture sa jezičkom koji je najprepoznatljiviji predmeti avarske kulture (Bugajski, 2009: 188-189,sl.81), međutim ovaj jezik je romejskog porijekla, sudeći na osnovu matrice za livenje, nađenu u Caričinom gradu (Kondić i Popović, 1977:191,T.VIII, sl.1). Pored ove garniture nađene su i druge pojasne kopče koje pripadaju drugoj polovini VI i prvoj polovini VII vijeka (Špehar, 2010:151). Na drugom mjestu,

po broju nalaza su fibule sa produženom i posuvraćenom stopom i pseudo obmotajem kod kojih je luk kvadratno proširen i po pravilu ukrašen umetanjem zlatnih i srebrnih listića. Na isti način ukrašena je i produžena rebrasta stopa. Po svom izgledu ove fibule su dosta slične jednoj nađenoj na Gradini na Jelici (Milinković, 2017: 104, kat.br. 46) i fibuli nađenoj na Pčelinjem kršu kod Žagubice (Milovanović i Filipović,2018: kat.br. 6). Međutim, sve analogije su dosta sličnog oblika ali ove nađene na Tumbaricama su jedinstvene i vjerovatno su rad lokalnih majstora. U prilog ove tvrdnje idu nalazi alata za finu obradu metala (kujundžijski alat) kao i mali ingoti zlata i srebra. Ovu tvrdnju podkrepljuju i nalazi djelova male vage (terazija) i bronzanih tegova. Fibule u obliku ptice pripadaju V i VI vijeku.

Na Tumbatricama je nađeno više komada gvozdenih prstenova sa elipsoidnom, češće okruglom ili kvadratnom glavom. Po pravilu ločica je sa gornje strane ukrašena urezivanjem ali se motivi ne primjećuju i uglavnom su nestali usled jake korizije metala.

Nađen je veliki broj gvozdenih strelica od kojih su najčešće one sa trobridnim vrhom i trnom za učvršćivanje. Ovaj tip strelice azijskog je porijekla i na naše područje stiže sa talasima seobe naroda. Bile su u širokoj upotrebi kod Avara (Kovačević, 1977:119; Mrkobrad, 1980: T. LXXXI /11-13), a relativno često se sreću na gepidskim nalazištima u Panoniji. Bez sumlje koristile su ih i romejske posade. Nalažene su na lokalitetima duž dunavskog limesa (Špehar, 2010: 134, kat.cr. 696-708), a ima ih i na Caričinom Gradu (Kondić i Popović,1977:212, T. XXVIII /102). Pored velikog broja gvozdenih vrhova strijela, na Tumbaricama je nađeno fragmentovano gvozdeno sječivo mača i okovi kanija. Veliki broj srebrenog i bronzanog novca govori o razvijenoj ekonomiji i jakim trgovinskim odnosima sa širim okruženjem (Ivanišević, 2006)V.

Dosadašnja sondažna istraživanja utvrđenja u Polimlju, kao i ova sistematska na Tumbaricam, ukazuju na bogatstvo nepokretnih i pokretnih nalaza koji pripadaju poznoj antici i ranom hrišćanstvu. Nesumljivo je da postoji potreba za formiranjem višegodišnjeg tematskog projekta čijom bi se realizacijom lakše sagledao ovaj hronološki period i vrijeme postojanja provincije Prevalis za koju za sada imamo vrlo malo podataka.

KATALOG NALAZA

Praistorijsko gradinsko naselje

1. **Fragment posude**

Keramika, rađeno rukom; domenzije: 5,5 x 7,4 x 1,0 cm. Kvadrat:FIII -Rov/4.o.s. Polimski muzej Berane.
Datovanje: eneolit.

Fragment oboda amfore sa levkastim vratom i ravnim obodom, rađene od gline sa primjesama pijeska, izravnatih površina, oker – crvene boje pečenja.

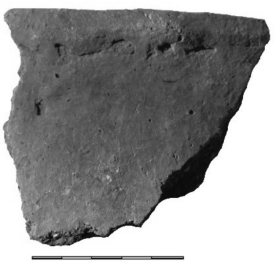

2. **Fragment posude**

Keramika, rađeno rukom; domenzije: 7,1 x 6 x 0,8 cm. Kvadrat:FIII -Rov/4.o.s. Polimski muzej Berane.
Datovanje: eneolit.

Fragment oboda amfore sa visokim cilindričnim vratom, ravnim obodom zadebljanim sa spoljašnje strane. Rađena je od gline sa primjesama pijeska, glačanih površina, tamnocrvene boje pečenja**.**

3. **Fragment posude**

Keramika, rađeno rukom; dimenzije 5,8 x 5,5 x 08 cm; Kvadrat: EIV/ 3.o.s; Polimski muzej Berane.
Datovanje: pozni neolit – eneolit.

Tunelasta drška posude rađene od zemlje sa primjesama pijeska, fino obrađenih površina, sive i mrke boje pečenja.

4. **Minijaturna posuda**

Keramika, rađeno rukom; dimenzije: visina 3,9 cm, prečnik otvora 3,6 cm, prečnik dna 2,8 cm; Objekat III, istraživanja 2008.godine; Polimski muzej Berane.
Datovanje: pozni neolit – eneolit.

Minijaturna bikonična posuda sa naspramno postavljenim, vertikalno bušenim, bradavičastim ili rožastim drškama. Rađena od gline sa primjesama sitnog pijeska, priglačanih površina, oker i mrke boje pečenja.

5. **Fragment posude**

Keramika, rađeno rukom; dimenzije 4,5 x 4,6 x 08 cm; Kvadrat: EIV/ 3.o.s; Polimski muzej Berane.
Datovanje: pozni neolit – eneolit.

Fragment trbuha posude, sa sa tunelastom drškom “kljunastog tipa”, rađene od gline sa primjesama pijeska, glačaih površina, oker, sive i mrke boje pečenja. Drška je bila u sekundarnoj upotrebi.

6. **Keramički teg**

Keramika, rađeno rukom; dimenzije: prečnik 6,1cm; Kvadrat: AIII /3.o.s; Polimski muzej Berane.
Datovanje: pozni neolit – eneolit.

Fragmentovani teg za mrežu, kružnog oblika, rađen od gline sa primjesama krupnijeg pijeska, grube fakture, tamnocrvene boje pečenja.

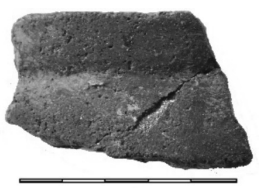

7. **Fragment posude**

Keramika, rađeno rukom; dimenzije: 4,3 x 5,1 x 0,7 cm. prečnik 6,1cm; Kvadrat: FIV /1.o.s; Polimski muzej Berane.
Datovanje: pozni neolit – eneolit.

Fragment zdjele sa kratkim cilindričnim vratom i ka unutra zasječenim obodom, rađena od fino prečišćene gline, fino glačanih i poroznih površina, mrke boje pečenja.

8. **Fragment posude**

Keramika, rađeno rukom; dimenzije: 6,1 x 6,4 x 0,6 cm. prečnik 6,1cm; Kvadrat: FIV /1.o.s; Polimski muzej Berane.
Datovanje: pozni neolit – eneolit.

Fragment zdjele, rađene od gline sa primjesama pijeska, fino glačanih površina mrke boje pečenja. Na gornjem dijelu zdjela je ukrašena kosim paralelnim kanelurama.

9. **Sjekira**

Kamen, glačano; dimenzije: 6,4 x 3,9 x 1,8 cm; Kvadrat: EIV /3 o.s. Polimski muzej Berane.
Datovanje: kraj neolita – eneolit

Fragment fino glačane sjekire, “kalupastog tipa” sa očuvanom polukružnom sječicom, rađena od sitnozrnog zelenkasto-sivog kamena.

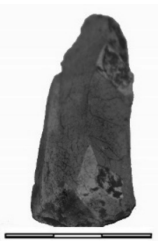

10. **Strugač**

Kamen, okresivanje; dimenzije: 4,8 x 2,0 x 0,7 cm; Kvadrat FII /2.o.s; Polimski muzej Berane
Datovanje: pozni neolit – eneolit.

Strugač na kratkoj lameli trougaonog presjeka, rađen od mlečno bijelog rožnaca.

11. **Nožić**

Kamen, okresivanje; dimenzije: 6 x 1,6 x 0,6 cm; Iskopavanja 2008. godine; apsida crkve; Polimski muzej Berane
Datovanje: pozni neolit – eneolit.

Kremeni nož sa jednom, fino retuširanom, sječicom i dijelom korteksa, rađen na lameli trapezastog presjeka, od rožnaca med boje.

12. **Koštana alatka**

Kost, lomljenje, glačanje; dimenzije: 6,3 x 1,6 x 0,3 cm; Kvadrat GII /3.o.s; Polimski muzej Berane.
Datovanje: pozni neolit – eneolit.

Fragmentovana alatka – šilo, rađeno od iverka životinjskog rebra.

13. **Fragment posude**

Keramika, rađeno rukom; dimenzije: 6,1 x 6,4 x 0,6 cm; Kvadrat: FIV /1.o.s; Polimski muzej Berane.
Datovanje: eneolit – rano bronzno doba.

Fragment lonca sa koničnim vratom i obodom zadebljanim sa spoljašnje strane, rađenog od zelje sa primjesama sitnijeg pijeska, fino glačanih površina, oker boje pečenja.

14. **Fragment posude**

Keramika, rađeno rukom; dimenzije: 3,6 x 3,1 x 0,8 cm; Kvadrat: BII /2.o.s; Polimski muzej Berane.
Datovanje: eneolit - rano bronzano doba

Fragment trbuha posude ukrašen kanelurama i urezanim linijama, rađene od gline sa primjesama sitnijeg pijeska, oker i mrke boje pečenja.

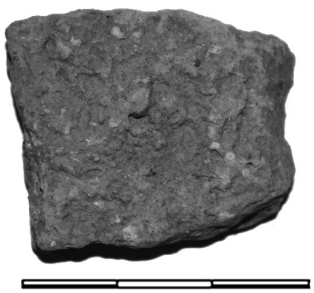

15. **Fragment posude**

Keramika, rađeno rukom; dimenzije: 3,6 x 3,1 x 0,8 cm; Kvadrat: BII /2.o.s; Polimski muzej Berane.
Datovanje: rano bronzano doba

Fragment trbuha posude, ukrašen tehnikom barbotina, rađene od gline sa primjesama pijeska, tamnocrvene boje pečenja.

16. **Fragment posude**

Keramika, rađeno rukom; dimenzije: 2,7 x 3 x 0,5 cm; Kvadrat: BII /2.o.s; Polimski muzej Berane.
Datovanje: rano bronzano doba

Fragment manje posude, na ramenu ukrašene paralelnim mrežastim trakama, rađene od dobro prečišćene gline, fino glačanih površina, sive boje pečenja.

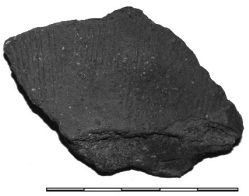

17. **Fragment posude**

Keramika, rađeno rukom; dimenzije: 2,7 x 3 x 0,5 cm; Kvadrat: BII /2.o.s; Polimski muzej Berane.
Datovanje: rano bronzano doba

Fragment dna posude, ukrašen metličastim ornamentom, rađene od gline sa primjesama sitnijeg pijeska, izravnatih površine, tamnocrvene boje pečenja.

18. **Fragment posude**

Keramika, rađeno rukom; dimenzije: 3 x 2,1 x 0,6 cm; Kvadrat: FIV /Pov.o.s; Polimski muzej Berane.
Datovanje: pozno bronzano doba – brnjička kultura

19. **Fragment posude**

Keramika, rađeno rukom; dimenzije: 9,2 x 9,4 x 0,6 cm; Kvadrat: AII /1.o.s; Polimski muzej Berane.
Datovanje: starije gvozdeno doba

Fragment amfore sa sa koničnim vratom i blago izvijenim obodom sa kojeg polazi visoka drška gotovo šestougaonog presjeka. Rađena od gline sa malom koncentracijom sitnog pijeska, fino glačanih površina, oker boje pečenja.

20. **Fragment posude**

Keramika, rađeno rukom; dimenzije: 3 x 2,1 x 0,6 cm; Kvadrat: FIV /Pov.o.s; Polimski muzej Berane.
Datovanje: starije gvozdeno doba

Fragmnet posude ukrašen urezanim linijama, rađene od gline sa primjesama sitnijeg pijeska, fino glačanih površina, tamno-oker i mrke boje pečenja.

21. **Fragment posude**

Keramika, rađeno rukom; dimenzije: 3 x 2,1 x 0,6 cm; Kvadrat: FIV /Pov.o.s; Polimski muzej Berane.
Datovanje: starije gvozdeno doba

Fragment trbuha manje posude ukrašen snopovima kosih kanelura, rađene od gline sa primjesama pijeska, fino glačanih površina, oker crvene i mrke boje pečenja.

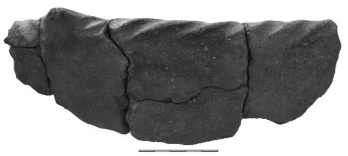

22. **Fragment posude**

Keramika, rađeno rukom; dimenzije: 10,6 x 7,6 x 1 cm; Istraživanja 2008.godine; polukružna kula; Polimski muzej Berane.
Datovanje: pozno starije gvozdeno doba

Fragmenti veće konične zdjele sa uvučenim obodom koji je ukrašen kosim kanelurama (turban) i naspramno postavljenim rožastim plastičnim ispupčenjima. Zdjela je rađena od gline sa primjesama pijeska, priglačanih površina, oker i mrke boje pečenja.

Ilirsko – helenistički period

23. **Fragment posude**

Keramika, rađeno na vitlu; dimenzije: 4 x 1,6 cm; Kvadrat: CII /Rov; Polimski muzej Berane.
Datovanje: pozno gvozdeno doba – helenizam

Fragmentovana drška skifosa rašenog od dobro prečišćene gline, sa tragovima premaza firnisom, crvene boje pečenja.

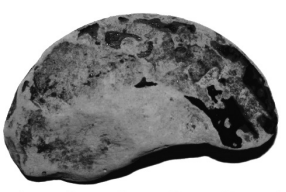

24. **Fragment posude**

Keramika, rađeno na vitlu; dimenzije: prečnik 4,7, debljina 2,7; Kvadrat: BII /Profil; Polimski muzej Berane.
Datovanje: pozno gvozdeno doba – helenizam

Fragment masivnog dna posude (skifosa ili kantarosa), sa tragovima crnog premaza - firnisa, rađan od fino prečišćene gline oker boje pečenja.

25. **Maxata**

Srebro, kovanje; Prečnik 1,8; Van bedema; Polimski muzej Berane
Dativanje; III vijek p.n.e.

Ilirski srebrni novčić kralja Maxate, kovan poslije 229.godine p.n.e. u Dirahionu.

26. **Fibula**

Bronza, kovanje, urezivanje; Kvadrat: BII /6.o.s; Polimski muzej Berane.
Datovanje: pozno gvozdeno doba

Fibula sa lukom u obliku vrbinog lista, sa horizontalno proširenom kvadratno stopom i okomito uzdignutim ivicama. Luk je gladak a na glavi je sačuvan otvor za učvršćivanje osovine koja nosi namotaje žice i igle za kopčanje.Sudeći na osnovu izgleda proširene stope imala je dvije igle za kopčanje.

Rimski period

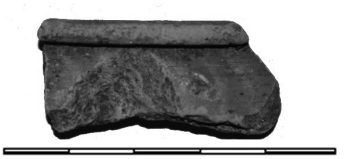

27. **Fragmentv posude**

Keramika, rađeno na vitlu; Kvadrat: BIII /4.o.s.; Polimski muzej Berane
Datovanje: II – III vijek

Fragment lončića sa ravnim i izbačenim obodom, sa premazom crvene boje, rađen od fino prečišćene gline, svijetlo oker boje pečenja.

28. **Srebrni novac**

Srebeo, kovanje; dimenzije: 2,2 x 0,2 cm; Kvadrat: BIII /5.o.s.; Polimski muzej Berane

Licinius Valerianus (254 – 260).

29. **Bronzani novac**

Bronza, kovanje; dimenzije: 2,9 x 0,3 cm; Kvadrat: BIII /4.o.s.;Polimski muzej Berane.

Markus Julijus Filipus (244 – 249).

30. **Iulia Domna**

Srebro, kovanje; Kvadrat: GIV /1.o.s.; Polimski muzej Berane.

Julija Domna (211 – 217).

Pozna antika – rano hrišćanstvo

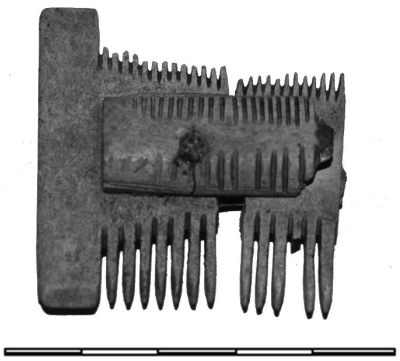

31. **Češalj**

Kost, usijecanje, urezivanje; Kvadrat: CIV /1.o.s.; Polimski muzej Berane.
Datovanje: IV-VI vijek

Fragmenti dvoredog češlja pravougaonog oblika, sa ravnim bočnim stranama. Srednji dio između zubaca ojačan je izduženim pravougaonim oplatama, sa obe strane, koje su pričvršćene gvozdeni zakovicama. Na oplatama se vide nizovi ureza nastalih prilikom usijecanja zubaca, koji su na jednoj strani širi a na drugoj uži.

32. **Kopča**

Bronza, livenje, prelamanje; Kvadrat: BIV /1.o.s.;Polimski muzej Berane
Datovbanje: IV prva polovina V vijeka

Prednji dio kvadratne kopče sa blago naglašenim krajevima i proširenim srednjim dijelom za nalijeganje trna.

33. **Kopča**

Gvožđe, kovanje, savijanje; Ispod pravougaone kule u međubedemski prostor, Kv. FIV /1.o.s.; Polimski muzej Berane.
Datovanje: III – IV vijek

Pojasna omega kopča, kružnog oblika, rombičnog presjeka, sa krajevima savijenim u volutu koja je uspravna u odnosu na tijelo. Trn, pravougaonog presjeka na korjenu, blago se sužava u zašiljeni vrh.

Ranovizantijski period

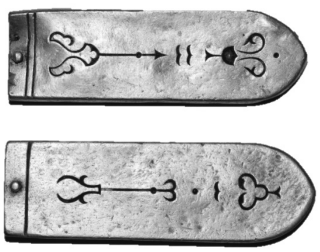

34. **Jezičak pojasa**

Zlato, livenje, urezivanje, utiskivanje; dimenzije: visina 6 cm, širina 2,4 cm, debljuna 0,4 cm; Kvadrat BII/2.o.s - Ispred ulaza u polukružnu kulu; Polimski muzej - Berane
Datovanje; kraj VI i prva polovina VII vijeka.

Jezičak izduženog pravougaonog oblika, čiji je donji kraj zaobljen a gornji ravan. Sa jedne strane dvije a sa druge jedna, horizontalno urezane linije. Bliže ravnoj ivici perforacija sa nitnom za učvršćivanje na pojasu. Na prednjoj i zadnjoj strani, jezičak je različito ukrašen, otiskivanjem različitin motiva.

35. **Dio pojasne garniture**

Zlato, livenje, urezivanje, utiskivanje; dimenzije: visina 1,8 cm, širina 1,6 cm, debljuna 0,2 cm; Kvadrat AII/1.o.s - Ispred ulaza u polukružnu kulu; Polimski muzej - Berane
Datovanje; kraj VI i prva polovina VII vijeka.

Zlatna aplikacija za pojas u obliku štita, dio predhodno opisane pojasne garniture. Na prednjoj strani otisnuti i urezani motivi sa jezička a na zadnjoj strani dva stubića, vertikalno raspoređena, koja se završavaju perforiranim otvorima za pričvršćivanju na pojasu.

36. **Jezičak pojasa**

Srebro, livenje, urezivanje, prelamanje; dimenzije: visina 2,6 cm, širina 1,8 cm, debljuna 0,3 cm; Kvadrat CIV /1.o.s; Polimski muzej - Berane
Datovanje; kraj VI i prva polovina VII vijeka.

Srebrni pojasni jezičak, pravougaonog oblika, čiji je donji kraj zaobljen, a gornji naglašen jednom horizontalno urezanom linijom. Na sredini oplate, ispod urezane linije jedan a na središnjem dijelu dva peforirana otvora za učvršćivanje na pojasu.

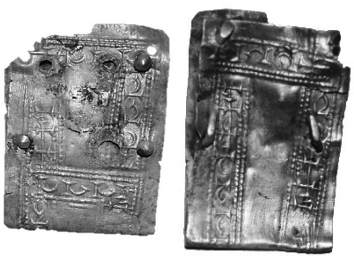

37. **Jezičak pojasa**

Srebro, livenje, štancovanje, perforiranje; dimenzije: visina 3,3, širina 2,2, debljina lima 0,1cm; kvadrat: Unutrašnjost pravougaone kule,Kv. GIII/3.o.s.
Polimski muzej Berane.
Datovanje: V-VI vijek.

Jezičak pojasa, kvadratnog oblika, rađen od tankog, fino ukrašenog, srebrenog lima sa sačuvanim zakovicama za pričvršćivanje na pojasu.

38. **Fibula**

Gvožđe, kovanje, savijanje, urezivanje, tauširanje; dimenzije: 5,5 x 1,8 cm.; Međubedenski prostor, kvadrat: FIV /1.o.s.; Polimski mutej Berane
Datovanje: druga polovina VI i početak VII vijeka.

Gvozdena fibula "zapadnobalkanskog tipa" sa posuvraćenom stopom i pseud obmotajem. Kvadratno prošireni luk je ukrašen umetanjem podužnih listića iste širine, dva zlatna sa strane i jednog srebrenog u sredini. Središnje, srebrno, polje je ukrašeno sa po dva paralelna, cik – cak postavljena ureza. Stopa fibule je rebrasta i ukrašena umetanjem srebrnog listića u sredini i dva zlatna, iste širine, na krajevima. Glava nosi osovinu sa oprugom na čijim krajevima je fiksirano po jedno kugličasto proširenje. Još jedna kuglica iste veličine i oblika nalazi se na prednjoj strani glave.

39. **Fibula**

Gvožđe, kovanje, savijanje, urezivanje, tauširanje; Kvadrat: FIV /2.o.s.; Polimski muzej Berane.
Datovanje: druga polovina VI i početak VII vijeka.

Gvozdena fibula istovjetna predhodno opisanoj. Nedostaje joj posuvraćena stopa sa obmotajem i igla. Na proširenoj kvadratnoj glavi umetnut je zlatni listić ukrašen sa linearno otisnutim volutama. Na prednjoj i zadnjoj straniproširene stope poprečno je postavljena po jedna zlatna nit.

40. **Fibula**

Gvožđe, kovanje, urezivanje; dimenzije: 2,8 x 0,5 cm; kvadrat: AIII /Pov.o.s.; Polimski muzej Berane.
Datovanje: druga polovina VI i početak VII vijeka.

Mala gvozdena fibula u obliku ptice, vjerovatno goluba, sa djelimično oštećenim repom. Nedostaje igla i sistem za učvršćivanje igle.

41. **Fibula**

Gvožđe, kovanje, urezivanje, štancovanje, perforiranje; dimenzije: 2,9 x 1,1 x 0,3 cm; kvadrat: E3/ slučajni nalaz; Polimski muzej Berane.
Datovanje: druga polovina VI i početak VII vijeka.

Mala gvozdena fibula u obliku ptice sa isturenom glavom, kružno proširenim tijelom i trapezastim repom. Rep je naglašen urezanim linijama a na glavi predstava očiji u obliku kružnih ispupčenja. Između tijela i repa manji perforirani otvor za pričvršćivanje.

42. **Kopča**

Gvožđe, kovanje, urezivanje; kvadrat: CIV /1. o.s; Polimski muzej Berane.
Datovanje: druga polovina VI i početak VII vijeka.

Gvozdena kopča sa trapezastom pređicom i okovom u vidu stilizovane punolivene ptice. Ptica je valjkastog tijela koje se blago širi ka proširenoj glavi koja je povijena ka zadnjoj strain, a služila je za učvršćivanje na pojasa. Krila izdvojena i naglašena dubokim urezima. Iz perforiranog repa, obmotana oko zadnje prečke, polazi, tanki, blago povijeni trn koji naliježe na prednji dio kopče

43. **Pojasna kopča**

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 3,5 x 2,2; kvadrat: CIV /1. o.s; Polimski muzej Berane.
Datovanje: druga polovina VI i početak VII vijeka.

Gvozdena kopča sa trougaonim okovom zaobljenog vrha i pređicom u obliku latiničnog slova D. Na okovu je sačuvana gvozdena zakovica, a trn je sa povijenim vrhom koji naleže na prednju stranu pređice.

44. **Pojasna kopča**

Bronza, livenje; dimenzije: 3,5 x 2,5 cm; kvadrat: D3/ Površinski nalaz; Polimski muzej Berane.
Datovanje: druga polovina VI i početak VII vijeka.

Bronzana kopča sa ovalnim okovom i pređicom srcolikog oblika. Na ovalnom okovu sačuvan je obod dok je unutrašnjost oštećena. Trn koji povezuje ovalni okov sa pređicom zadebljanog je korjena koji se sužava u povijeni vrh koji naliježe na prednji, zadebljani, dio pređice.

45. **Narukvica**

Bronza, kovanje, urezivanje, punktiranje; Kvadrat: CIV /1. o.s; Polimski muzej Berane.
Datovanje: druga polovina VI i početak VII vijeka.

Dva fragmenta šire trakaste narukvice sa otvorenim i proširenim krajevima u obliku zmijske glave. Na glavi predstava očiju u vidu kružića sa tačkom u sredini. Između očiji uska traka, oivičena sa dvije paralelne linije između kojih su kosi paralelni urezi. Po obodu trakastog dijela narukvice urezane su po dvije paralelne linije. Unutar ovako definisanog polja urezane su po dvije cik - cak raspoređene kratke linije, a cjelokupna preostala površina ukrašena iskucavanjem tačkasith ornamenata.

	46. **Narukvica** Gvožđe, kovanje; dimenzije: prečnik 4,4; debljina žice 0,2 cm; Kvadrat: BIII /2.o.s; Polimski muzej Berane. Datovanje: kraj VI i prva trćina VII vijeka. Mala gvozdena narukvica, rađena od uske trake lima, sa otvorenim krajevima koji su raskucavanjem prošireni u obliku zmijskih glava. Glava naglašena sa dvije paralelno urezane linije a oči predstavljene u obliku kružića sa punktiranom tačkom.
	47. **Prsten** Gvožđe, kovanje; dimenzije: prečnik 2,1 debljina žice 0,1 cm; Kvadrat: CIV1 /1.o.s; Polimski muzej Berane. Datovanje: VI i prvu trćinu VI Ivijeka. Gvozdeni prsten sa pločastom glavom oval-nog oblika
	48. **Prsten** Gvožđe, kovanje; dimenzije: prečnik 2, de-bljina žice 0,2 cm; Kvadrat: DIV1 /1.o.s Datovanje: VI i prva polovina VIIvijeka. Gvozdeni prsten od trake gvozdenog lima koja se širi u pločastu glavu elipsoidnog oblika.

49. **Krst**

Gvožđe, kovanje, rezanje; dimenzije: 7,3 x 5,5 x 0,1 cm; međubedemski prostor, zapadno od unutrašnjeg ulaza; kvadrat: EIV /1.o.s.; Polimski muzej Berane.
Datovanje VI vijek

Gvozdeni krst sa proširenim krajevima, rađen od dvije trake tanjeg lima, na sredini spojene zakovicom. Sa donje strane trakasti trn za učvršćivanje.

50. **Krst**

Bronza, kovanje, rezanje; dimenzije: 2,3 x 1,9 x 0,2 cm; Kvadrat: CIII /1. o.s, U hodniku između rezidencijalnog objekta i unutrašnjeg bedemskog zida; Polimski muzej Berane.
Datovanje: druga polovina VI i početak VII vijeka.

Fragmentovani mali krst od bronze sa raširenim i proširenim krajevima. Vjerovatno je korišten kao privezak.

51. **Cediljka**

Srebro, livenje, kovanje, urezivanje, punktiranje; dimenzije: 16,5 x 3,2 x 0,4 cm; uz istočni zid rezidencijalnog objekta, kvadrat EII /1.o.s.; Polimski muzej Berane.
Datovanje: IV – VI vijek

Srebrna cediljka poluloptastog recipijenta, radijalno perforiranog, od zadebljanog oboda ka najdubljem dijelu. Na obodu kvadratno zadebljanje iz kojeg polazi drška zaobljenog presjeka a završava se kvadratnom pločicom iz koje je iskucavanjem formirano okce za vješanje. Na središnjem dijelu drške je poligonalno zadebljanje. Kvaratna zadebljanja na početku i na kraju drške ukrašena sa po dvija paralelno urezane linije.

52. **Mortarijum**

Kamen, klesanje, poliranje; dimenzije: visina 14,4, širina 20, debljina 3,5 cm.; Kvadrat: BII / Pov.o..s; Polimski muzej Berane
Datovanje: kraj VI početak VII vijeka.

Mortatijum rađen od svijetlo oker peščara krupnije granulacije. Recipijent je koničnog oblika, glačan sa unutrašnje strane, spolja grubih površina. U visini oboda, sa spoljašnje strane, ispupčenje polukružnog presjeka.

	53. **Bronzani novac** Bronza, kovanje; dimenzije: 2,9 x 0,3 cm; međubedemski prostor, zapadno od unutrašnjeg ulaza (Kv: EIV /2.o.s.); Polimski muzej Berane Anastasije I (491-589)
	54. **Bronzani novac** Bronza, kovanje; dimenzije: 2,9 x 0,3 cm; međubedemski prostor, zapadno od unutrašnjeg ulaza (Kv: EIV/2.o.s.); Polimski muzej Berane Numus Justiniana I (527-565)
	55. **Bronzani novac** Bronza, kovanje; dimenzije: 2,9 x 0,4 cm; međubedemski prostor, zapadno od unutrašnjeg ulaza (Kv: CIV/1.o.s.); Polimski muzej Berane. Folis Justiniana I (527-565)
	56. **Bronzani novac** Bronza, kovanje; dimenzije: 3 x 0,3 cm.; međubedemski prostor, kvadrat: CIV /1.o.s. Folis Justinian I (527-565)

57. **Strelica**

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 8,8 širina pera 1,6 cm.; međubedemski prostor, kvadrat CII /1o.s.; Polimski muzej Berane
Datovanje: VI prva polovina VII vijeka.

Duža gvozdena trobridna strelica sa trnom za učvršćivanje.

58. **Teg**

Bronza, livenje urezivanja; dimenzije: 3,8 x 0,8 cm; Kvadrat GIII7 1.o.s.; Polimski muzej Berane
Datovanje: VI prva polovina VII vijeka

Veći pločasti teg kružnog oblika, na čijoj je gornjoj površini urezan krst a ispod oznake težine označene sa dva ćirilična slova " Г ". Slova se nalaze sa desne i lijeve strane ispod bočnih kraka krsta.

59. **Teg**

Bronza, livenje urezivanja; dimenzije: 1,7 x 1,7 x 0,5 cm; Kvadrat GIII7 1.o.s.; Polimski muzej Berane
Datovanje: VI prva polovina VII vijeka

Mali pločasti bronzani teg kvadratnog oblika. Na gornjoj strani u kružnom vijencu dva ćirilična slova "Н i Г", iznad kojih je "Х". Na slovima izduženi duboki urezi, moguće za baždarenje težine nalivanjem olova ili kalaja.

60. **Tas za vagu**

Bronza, kovanje, perforiranje; dimenzija 3,8 x 0,1 cm; Kvadrat EIII /Pov.o.s.;Polimski muzej Berane.
Datovanje: VI prva polovina VII vijek

Bronzani tas za vagu kružnog oblika sa perforiranim otvorima za kačenje na lancu.

LITERATURA:

Bace, A. (1976). *Fortifications de la basse antiyute en Albanije,*Monumenti 11,45-75.

Basler. Đ.(1972) *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo,30-31.

Bavant, B.(1999). *Les petits objets, in:* Caričin grad II, Rim – Beograd, 191 – 257.

Bešlić, Z. (1967). *Istorija Crne Gore*, Knjiga prva, Titograd, 118.

Čović, B. (1978).*Velika gradina u Varvari,* I deo, Glasnik zemaljskog muzeja XXXII, Sarajevo 1978,46-54.

Derikobjić S. (1996). *Neolitske zajednice Polimlja,* Priboj.

Kondić, V. - Popović, V.(1977). *Caričin Grad. Utvrđeno naselje u vizantijskom Iliriku,* Beograd.

Kapuran, A. (2014). *Praistorijski lokaateti useveroistočnoj Srbiji,* Arheološki institut, Građa br. 10, Beograd.

Kovačević, J. (1967). *Istorija Crne Gore,* Knjga Prva, Titograd, 241.

Lutovac, P. (2008). *Radmanska klisura – Torine,* Tokovi 1, Berane,263-275.

Lutovac, P. (2009). *Bjelasica i Komovi – Nova arheološka istraživanja,* TOKOVI, br. 1/ Berane, 245-256.

Lutovac, P (2020). *Samobor na Skadarskom jezeru – moguće sjedište kneževa iz Ranog bronzanog doba, GNM Crne Gore br 17* Cetinje.

Mijović, P. – Kovačević, M. (1975). *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori,* Beograd-Ulcinj.

Milinković, M. (2017). *Gradina na Jelici-Ranovizantijski utvrđeni centar u Iliriku,* Beograd-Čačak.

Milinković, M. (2010).*Gradina na Jelici. Ranovizantijski grad i srednjovekovno naselje.* Beograd.

Milinković, M. – Špehar, P. (2014). *Gradina na Jelici,Trideset godina arheoloških istraživanja (1984-2014),* Čačak.

Milinković, M. (1982). *Kasnoantičko utvrđenje u Ostrovcima i Šaronjama kod Tutina,* Novopazarski Zbornik 6, Novi Pazar.

Milinković, M. (1985). *Ranovizantijsko utvrđenje na tupom kršu i okolna utvrđenja u Tutinskoj oblasti,* Novopazarski Zbornik 9, Novi Pazar.

Milovanović, M. - Filipović,O. (2018). *Ranovizantijski period u okolini Žagubice – Pregled arheoloških nalaza,* Žagubica.

Mirnik, I. A. (1981). *Coin Hards in Yugoslavia, BAR Inter. Ser. 95, Oxford, kat.br.195, 231, 149, 157.*

Mócsy, A. (1970). *Gesellschaft und Romanisation in der Römischen Provinz Moesia superíor,* Budapest, 194-198 sa komentarom izvora i epigrafske građe.

Mirković, M. (1978). *Antistes Stefanus i građevinska delatnost Justinijanovog vremena u Polimlju,* Zbornik Vizantološkog instituta XVIII, Beograd, 1-8.

Mrkobrad, D. (1980). *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji,* Beograd.

Mrkobrad, D. – Jovanović, A. (1989). *Samograd-Arheološka istraživanja,* Novopazarski Zbornik 13,Novi Pazar.

Nikolajević, I. (1986). *Seoski dani S. Vukosavljevića,3*, Prijepolje.

Popović, M. (1983). *Antičko utvrđenje na Šarskom kršu kod Duge Poljane,* Novopazarski Zbornik 9, Novi Pazar.

Popović, M. (1987). *Svetinja, novi podaci o ranovizantijskom Viminacijumu,* Starinar XXXVIII, Beograd.

Petković, S. (1995). *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje mezije,* Beograd.

Popović, M. (1999). *Tvrđava Ras,* Beograd.

Popović, M. – Bikić, V. (2009). *Vrsenice - kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje,* Beograd.

Popović, V. (1988). *Albanija u kasnoj antici,* SANU Odjeljenje istorijskih nauka, Knjiga 10, Beograd.

Prendi, F – Bunguru,A. (2008). *The Earli bronze age in Albania*, The Albanological Studying centar the Institute of arheology, Priština 2008.

Radić, V. - Ivanišević., V. (2013). *Vizantijski novac iz Narodnog muzeja u Beogradu*, Beograd.

Stojić, M. (1977). *Kulturni objekat na lokalitetu Panjevački rit u Jagodini.*Uzdarje Dragoslavu Srejoviću, Centar za arheološka istraživanja Fukizogskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu, Beograd.

Špehar, P. (2019). *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja na Đerdapu,* Beograd.

Špehar, P. (2019). *Oprema za osvetljavanje tokom ranovizantijskog perioda na prostoru sjevernog Ilirika,* Zbornik radova Narodnog muzeja, Beograd, 317-346.

Vešović, V.(1935). *Pleme Vasojevići,* Sarajevo.

Живић, Т. (2003). *Felix Romulijana: 50 година одгонетања,* Зајечар 2003.

ТОКОВИ 1-2022
УДК 94

Филип Д. ВУЧЕТИЋ

ЦАРИНСКИ РАТ АУСТРОУГАРСКЕ И СРБИЈЕ 1906-1911. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Царински рат 1906-1911. године био је економски сукоб Аустроугарске и Србије почетком XX вијека. Аустроугарска је од Тајне конвенције из 1881. године, имала пресудан утицај на политичка збивања у Краљевини Србији. Ипак, политичка и интелектуална елита Србије, тежила је да се отргне од утицаја из Беча. Након Мајског преврата 1903. године, нови краљ Србије Петар I Карађорђевић тражио је ослонац у Француској и Русији. Двојна монархија је тежила да заустави спољнополитички заокрет Србије по сваку цијену. Због тога је званични Беч, почео да саботира преговоре о трговинском уговору са Србијом. Србија се нашла у неповољном положају, јер је њена роба продавана на аустријском тржишту. После тешких преговора, Беч је затворио границу према Србији. Тако је отпочео царински рат. Србија је била принуђена да нађе нова тржишта за своју робу. Након великих изазова, српска роба се продавала на пијацама од Египта до Енглеске. План Аустроугарске, о економском сламању Србије није успио. Краљевина Србија је из овог сукоба изашла као побједница 1911. године. Нови трговински уговор Србије и Аустроугарске, означио је крај Царинског рата.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Аустроугарска, Србија, Царински рат, економски сукоб, трговински уговор.

*1. Од М*ајског преврата до Царинског рата

Од потписивања тајне конвенције 1881. године Србија се налазила у зависном положају од Аустроугарске. Србија се овом конвенцијом обавезала, да ће своју унутрашњу и спољну политику ускладити са интересима Беча. Такође Србија је имала за обавезу, да сузбије сваки рад на својој територији усмјерен против Двојне монархије. Овакво стање трајало је до мајског преврата 1903 године.[1] Ипак, након доласка Карађорђевића на српски пријесто, Двојна монархија је имала све више потешкоћа да сачува свој политички утицај. Све до

[1] У ноћи 28. на 29. мај 1903. године група официра извршила је преврат. Завереници предвођени поручником Драгутином Димитријевићем Аписом и пуковником Александром Машином, упали су у двор након поноћи. Након дуге претраге двора, завереници су пронашли и убили краља Александра и краљицу Драгу Обреновић. Њихова бездушна тијела бачена су са терасе двора у двориште. Исте ноћи, официри-завереници су извикали Петра Карађорђевића за краља Србије. Видјети опширније: Драгиша Васић, Девесто трећа, Београд, 2016.

1903. године Беч је утицај вршио директно на владара. Овој утицај се нарочито огледало за владавине краља Милана Обреновића. Након мајског преврата 1903. године Беч је имао наспрам себе српску буржоазију, која је жељела и политичку и економску независност.[2] План о економској и политичкој независности био је врло храбар подухват, када се узме у обзир чињеница да су се пољопривредни и сточни производи из Србије продавали на пијацама Двојне монархије. Политичку независност од Беча, такође није било лако спровести у дјело, када се узме у обзир да је Аустроугарска посредно или непосредно судјеловала у свим догађајима на Балкану.

Превратиз 1903. године није прошао без потреса у Србији. Сукобљавала се Влада и Скупштина, политичке странке и војни прваци (завјереници), као и Скупштина и двор. Дошло је и до несугласица унутар странака. Тако се Радикална странка 1904. године подијелила на радикале и самосталце. Иако су обе фракције биле антиаустријске, својим међусобним трвењем олакшавале су аустријски притисак на Србију. Такође долази до цијепања Либералне странке и формирања Социјалистичке странке, која је око себе окупила радничку класу.[3]

Двор се такође суочавао са низом потешкоћа. Око краља Петра I Карађорђевића налазили су се официри завјереници, који су преко њега вршили утицај на политички живот Србије. Они су тако ометали развој парламентаризма и нарушавали дисциплину у војсци. Када је ријеч о међународном положају Краљевине Србије, он је био још увијек лош. Прекид дипломатских односа са Енглеском и Холандијом након мајског преврата, је још увијек трајао. Какав је заиста био међународни положај Србије након 1903. одсликава догађај везан за Стојана Новаковића. Наиме, француски издавач одбио да штампа дјело Стојана Новаковића „Васкрс државе српске“, уз образложење, да је 29. мај уништио последње симпатије за српски народ.[4] Након 1903. године српска Влада настоји да се приближи Антанти, као и да се споразумије са Бугарском и Црном Гором.[5]

Убрзо се отворило и питање, наоружавања и модернизације српске војске.Србија је последњу набавку оружја извршила 1885. и 1897-1898. године. Пред погибију краљ Александар Обреновић, отпочео је преговоре о набавци топова са аустријском фабриком „Шкода“. Топовско питање за Србију било је веома важно, јер се војска након 1903. године налазила у врло лошем стању. Пуковник Александар

[2] Димитрије Ђорђевић, *Царински рат Аустроугарске и Србије 1906-1911. године*, Београд, 1962, 33-34.

[3] Исто, 36.

[4] Исто, 44.

[5] Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа*, Београд, 1995, 125-126.

Машин[6] је 1906. године тврдио, да је српска војска неспремна за било какву акцију. Баш у том тренутку водеће силе Европе се наоружавају, а војну набавку врши Туска, Бугарска и Грчка. Из ових разлога набавка новог и савременог оружја била је приоритет за Владу Србије.

Поред „топовског питања“ на дневни ред српске владе дошло је и питање изградње жељезница. Србија је након Берлинског конгреса имала мање локалне пруге. Након 1903. године била је изграђна пруга од Београда до границе са Бугарском. Са свега 500 км пруге, Србија је била испред Црне Горе, а иза Турске, Бугарске, Грчке и Румуније. Изградња жељезнице због ових разлога била је честа тема за скупштинским говорницама. По једној процјени за њену изградњу требало је обезбиједити 160 милиона динара. Набавка оружја и изградња жељезнице могла се спровести на три начина: 1) путем зајма; 2) од сопствених средстава; 3) комбинацијом прве и друге опције. Трећа опција изгледала је најреалније па се Грујићева Влада опредијелила за њу.[7]

У Скупштини Србије су вођене расправе, колики зајам треба узети. Цифра се кретала од 30-40 милиона, затим 50 милиона, након тога 70-80 милиона. Коначно је 1905. године утврђено да зајам треба да износи 110 милиона. Овај вртоглави скок зајма са 30 на 110 милиона, није био без разлога. Турска и Бугарска су се наоружавале, па је војни врх у Србији процијенио да им је потребно 45 артиљеријских батерија. У почетку 16 пољских и 6 брдских батерија. Тако би зајам од 110 милиона био распоређен на следећи начин: 43 милиона за војску, 30 милиона за жељезницу и 20 милиона за отплату предходног зајма. Остатак је отпадао на курс.[8] Гледајући распоред средстава зајма, одмах се запажа да је највећи дио издвојен за војне потребе. Ова одлука је имала оправдање. Србија је била свјесна да територијална проширења у будућности може остварити ратним путем, и да се у такве подухвате не улази са застарјелим оружјем и оруђем.

Због све већег притиска на Србију Грујићева Влада је пала 1904. године. Грујићеву владу наслиједио је Пашићев кабинет. Пред Пашићевим кабинетом налазило се исто питање. Од кога узети кредит, као и од кога наручити оружје и потребштине за жељезницу? Нови кабинет се залагао да се зајам и топови наруче из Француске, па је министар финансија водио преговоре са француским банкама. Аус-

[6] Александар Машин, пуковник српске војске (1857-1910.). У редовној служби био је од 1871-1900. године, када је уклоњен из војске као противник женидбе краља Александра Обреновића и Драге Машин. Пуковник Машин био је дјевер Драге Машин тј. брат њеног првог мужа инжињера Светозара Машина. Био је један од главних официра у превратy 1903. године. Након Мајског преврата враћен је у службу, гдје је остао до 1906. године. Под притиском Велике Британије пензионисан је након 1906. године, због учешћа у убиству краљевског пара. У влади Јована Авакумовић био је министар грађевине. Умро је у Београду 1910. године.

[7] Д. Ђорђевић, Царински рат, 46-47.

[8] Исто, 50.

троугарска је вршила притисак да се кредит као и топови узму од њих. Из Беча се такође тражило да дође до упоредне пробе топова. Притисак из Беча уродио је плодом. Самосталци уз помоћ краља и официра-завјереника, оптуживали су радикале да имају материјалну корист од зајма код Француске.[9] Док се у Србији водила жустра расправа о зајму, у Паризу је дошло до састанка њемачких и француских банкара. На том састанку било је договорено да се зајам упућен Србији подијели по 50%. Овај договор изазвао је незадовољаство у Бечу, па је Двојна монархија сама наступила са предлогом зајма. Ову понуду из Беча, влада у Београду је ставила по страни, због већ отпочетих преговора са Паризом.[10]

Поред Владе и двора и војни врх се укључио у расправу о набавци топова. Радомир Путник, захтијевао је да се купе француски топови. Ако то није могуће, Путник је тражио да свака фабрика пошаље по један топ ради пробе у Србији. Пашић је био у добрим односима са Путником, али је и поред тога сматрао да поруџбина може доћи и из Аустроугарске. Под условом да Беч подржи српске аспирације у Македонији. Аустријски посланик у Београду Думба, одговорио је српском предсједнику владе да не жели да мијеша политику са трговином. Након овог Думбиног саопштења, Пашић је желио да што је могуће прије уклони са дневног реда питање зајма. Коначно је Пашић одлучио да зајам и војне потребштине узме од Француске.[11] Ипак због све жешћих оптужби Пашић је морао да буде врло опрезан, али и да уђе у политичку борбу са неистомишљеницима. Пашићу је главни циљ у овој борби био да са двора уклони краљевог савјетника Балугџића. Што је убрзо и успио. Имавши на својој страни Путника, Пашић је успио да умири и завјеренике. Затим је одустао од упоредне пробе топова. Али је дао обећање Бечу да ће све остале потребштине за жељезницу наручити од аустријских индустријалаца, у вриједности од 21-23 милиона.

У току ових преговора појавио се један тајни споразум. Наиме, Никола Пашић као вјешт политичар и човјек којем ни једна политичка игра, па чак ни интрига, није била страна тајно је преговарао са аустријским послаником Думбом. По овом споразуму Пашић се у име владе обавезао да аустријска индустрија добије приоритет. Споразум је предвиђао, да ће потребштине за војску и жељезницу Србија извршити у Двојној монархији. Даље се у споразуму наводи, да уколико дође до упоредне пробе топова „Шкода“ има право учешћа као и други произвођачи.[12] Овај документ држан је у строгој тајности. Тек априла мјесеца, влада коначно напушта идеју о упоредној проби то-

[9] Историја српског народа, књ. VI-I, Београд, 1983, 154.

[10] Д. Ђорђевић, Царински рат, 56-57.

[11] Исто, 61-62.

[12] Исто, 69-70.

пова. Влада затим шаље захтјев француском „Шнајдеру“, да пошаље понуде као и тачан рок испоруке топова. У тренутку када је све било ријешено изненада стиже знатно нижа понуда „Шкоде“ и „Ерхарда“. Очигледно њихов циљ је био да пониште предходни конкурс.[13]

У овом периоду и Аустроугарска се суочавала са потешкоћама. На почетку XX вијека Њемачка је са шест милијарди увоза била само иза Енглеске, и могла је да диктира трговинску политику средње Европе. Уговор из 1905. године између Аустрије и Њемачке ограничио је до тада слободан увоз у Њемачку. Од 1905. године Двојна монархија је могла да извезе у Рајх 80 хиљада свиња. Под условом да их продаје само на одређеним пијацама.[14] Поред економских ограничења које је Њемачка наметнула монархији, Беч се суочавао са још једним проблемом. Угарска борба за независност улазила је у завршну фазу и постајала све жешћа. Јачање индустрије у Угарској у XX вијеку, довело је до тога да угарски пољопривредници спрјечавају потписивање нових трговинских уговора. Угарски пољопривредници тражили су забрану увоза аграрних сировина.

Док се Двојна монархија суочавала са угарским питањем, Србију је оптерећивало питање финансија.[15] Србија се 1900. године нашла пред банкротом. Од банкрота се Србија спасила помоћу зајма из Париза 1902. године. Ипак, овим зајмом финансије нијесу доведене у ред. Да је стање било озбиљно свједочи и чињеница да влада 1902. године није имала завршни рачун из 1901. године.[16] Да би поправила финансијско стање Влада Србије је основала фонд код Народне банке. Србија је располагала са 4 милиона вишка, док су расходи износили 20 милиона динара. Стање државног рачуноводства Србије било је више него очајно. Примјера ради треба навести да је 1903. године министарство финансија тврдило да има 5 милиона суфицита, док је главна контрола утврдила дефицит од 13 милиона динара.[17] Ова чињеница недвосмислено показује да министарство финансија није имало реалан увид у финансије Србије. Да би изашла из овако тешке ситуације Србија је морала да потпише нове трговинске уговоре са Бугарском и Њемачком. Такође и да обнови стари уговор са Аустроугарском. Због све већег притиска из Беча, овако нешто је било много лакше замислити него спровести у дјело.

[13] Исто, 76-77.

[14] Исто, 95-96.

[15] Финансије у Србији биле су у врло лошем стању, новац из 1875. године изгубио је на својој вриједности. Ове губитке Влада је намјеравала да надокнади пуштањем у оптицај новог никлованог новца од 5 пара. Поводом стогодишњице Првог српског устанка у оптицај је пуштен петопарац са ликом Карађорђа и краља Петра. Ипак ова реформа није спроведена до краја..

[16] Д. Ђорђевић, Царински рат, 101-102.

[17] Исто, 104.

2. Почетак Царинског рата

Још августа 1904. године кад је др Лаза Пачу[18] отишао у Берлин да преговара о новом трговинском уговору са Њемчком, видјело се да ни овај покушај неће проћи без притиска Дунавске монархије. Голуховски је реаговао већ у септембру тражећи да Србија потпише уговор са монархијом. За узврат ће Беч омогућити транзит српске робе преко своје територије за Њемачку. Српско-њемачки преговори отпочели су 15. новембра у Берлину. Рајх је тражио само допуну старих уговора, па је споразум постигнут већ 23. новмбра. Уговор је званично поптисан 29. новембра 1904. године а Пачу је тражио подршку од Берлина уколико дође до неспоразума са Двојном монархијом. Канцелар Билов дао је обећање да ће помоћи Београду да изглади могуће неспоразуме са Бечом.[19] Српско-њемачки уговор је био доста узак. Србија није остварила своје главне захтјеве, извоз жита, стоке и свјежег меса. Умјесто свега тога добила је дозволу за транзит прерађеног меса и заклане стоке. Овај уговор требао је да остане тајан све док не изађе пред Раихстаг. Тек онда Скупштина Србије имала је право да расправља о њему.[20]

Политичка трвења радикала и самосталаца одложила су ратификацију уговора до 22. фебруара. Његово коначно ступање на снагу било је 1. марта 1906. године. У Бечу се свакако више страховало од савеза Србије и Бугарске, него од трговинског уговора Србије и Њемачке. Аустроугарска је страховала од било каквог савеза између балканских народа. Маја 1904. године дошло је до постепеног зближавања Србије и Бугарске, и до сусрета краља Петра и кнеза Фердинанда у Нишу. Аустријски посланик у Београду одмах је реаговао. Думба је сматрао да одређена питања српско-бугарског споразума, могу довести до сукоба са Двојном монархијом. Као основни проблем навео је Царински савез.[21] У Бечу су већ у новембру 1905. године почели да спремају трговински уговор са Србијом. Управо у том тренутку, бугарска влада је саопштила да између ње и српске владе постоји уговор. Аустроугарска је убрзо прекинула преговоре са Србијом, затраживши на увид српско-бугарски споразум.[22]

Захтјев из Беча, био је ништа друго, него отворено мијешање

[18] Лазар Пачу (1855-1915.) српски политичар и љекар. Након 1903. године био је министар финансија у Влади Србије у периоду 1904-1905, 1906-1908, и 1912-1915 година. У вријеме Царинског рата одиграо је веома важну улогу у закључивању нових зајмова за Србију у иностранству

[19] Д. Ђорђевић, Царински рат, 111.

[20] Исто, 112-113.

[21] Владимир Ћоровић, Односи између Србије и Аустроугарске у XX веку, Београд, 1992, 80.

[22] Исто, 81.

Двојне монархије у унутрашње ствари Србије. На српско-бугарски уговор окомила се и бечка штампа. Поставља се питање, чему толики страх Дунавске монархије од трговинског уговора Србије и Бугарске? Одговор није тешко наћи. У Бечу се страховало да царински савез, може прерасти у политички савез двије државе и тако угрозити интересе монархије на Балкану. Да до тога не би дошло, Голуховски је изјавио да ће за даље преговоре Србије и Аустроугарске, као услов тражити раских српско-бугарског споразума.[23] Трговински уговор на релацији Београд-Софија, носио је још једну опасност за Хабзбуршку монархију. Уколико би споразум са Бугарском ступио на снгу, Србија би лако могла да се економски осамостали од Аустроугарске. Бугарска би са друге стране стекла услов за политичку и економску независност од Турске, тј. добила би могућност да преко Србије пребаци своје производе на тржиште централне Европе.[24]

Када је ријеч о трговинском уговору Аустроугарске и Србије, он је важио до 1. јануара 1904. године са отказним роком од годину дана. Гроф Голуховски је одлучио да одложи отказ уговора, све док не дође до споразума Аустро-Угарске и Њемачке. Одмах се видјело да преговори Беча и Београда неће ићи лако. Под притиском Угарске уговор са Србијом отказана је 15. фебруара, да би био одложен до марта мјесеца.[25] У самој монархији водила се жестока полемика о потписивању нових трговинских уговора. Угарски аграри тражили су изјаву да се Аустрија обавеже на увоз из Угарске, па тек онда да врши увоз са Балкана. Аграри Угарске нијесу били само против трговинских уговора са Србијом, они су показивали незадовољство и због уговора са Италијоми Њемачком. Гроф Тиса је са тешком муком успио да „прогура“ у Сабору Угарске уговор са Њемачком.

Беч је након 1. марта почео да спрема услове новог уговора са Србијом. Све је било пажљиво испланирано. Увоз из Србије у монархију морао је бити идентичан извозу робе из монархије у Њемачку. Контролу робе на српској територији вршили су аустријски чиновници. Уз све ове потешкоће, Двојна монархија није могла да узме на себе обавезу транзита српске робе преко своје територије. Јула 1905. године из Беча је стигла понуда да се отпочну преговори. Обје стране требале су упутити листу захтјева. Аустријска листа стигла је у Београд крајем јула, док ће српска листа захтјева у Беч стићи крајем августа. На почетак преговора морало се чекати да Двојана монархија закључи уговоре са Румунијом, Бугарском и Белгијом. Преговори са Београдом отпочели су 29. новембра. Српска делегација тражила је ветеринарску конвенцију, изједначавање царина за живу стоку и царине за месо. Такође Београд је тражио и заштитне царине за српску

[23] Исто, 83.

[24] Д.Ђорђевић, Царински рат, 117.

[25] Исто, 131-132.

индустрију. Аустријска делегација енергично је одбила приједлог о ветеринарској конвенцији. Ограничила је сточни увоз и гледала да извуче што више података о српско-бугарском споразуму.[26]

Беч је и даље наставио да условљава Србију. Нови захтјев је убрзо стигао у Београд. Од Владе Краљевине Србије је тражено да уговор са Бугарском не износи пред скупштину, и да се писмено обавеже да ће од њега одустати. Србија је на овај захтјев одговорила негативно, али је понудила да измјени све одредбе уговора на које Беч укаже.[27] Понуда из Београда била је одбачена. Голуховски је изричито тражио, да се уговор између Србије и Бугарске поништи. Поништење уговора Србија није могла да прихвати. Прихватањем таквог захтјева, Србија би довела себе у завистан положај од Аустроугарске. Такође Беч се не би на томе зауставио, а поништење уговора са званичном Софијом погоршало би односе Србије и Бугарске. Заправо лоши политички односи Београда и Софије ишли су на руку Двојној монархији. Беч је са страхом гледао на могући савез Србије и Бугарске, у који би могла да уђе и Црна Гора.

Ипак на уговор са Бугарском се гледало различито. Уговор је одговарао интересима крупних трговаца, који су тражили нова тржишта. Са друге стране ситни трговци и индустријалци су га сматрали штетним. Ни политичка елита у Србији, није имала идентичан став о уговору. Влада самосталаца је била спремна да га жртвује, док је опозиција, односно радикали бил спремна да га брани по сваку цијену.[28] Либерали и двор били су против уговора са Бугарском и за наставак преговора са Двојном монархијом. Социјалдемократе гледале су на спор Београда и Беча као на сукоб двије буржоазије, али су уједно свако попуштање Бечу сматрале издајом земље. Зближавање Србије и Бугарске добило је подршку од Француске Италије и Енглеске, Русија је пак критиковала Београд, из разлога што су уговор са Бугарском држали у тајности и тако изазвали кризу у неповољним тренутку.[29]

Остале балканске земље, гледале су са неповјерењем на уговор Србије и Бугарске. Румунија се бојала јачања Бугарске и била је спремна да приступи савезу. Са друге стране Грчка се бојала јачања бугарског утицаја у Македонији, па се све више ослањала на Турску. Турска је такође имала негативан став, па је умало отпочела царински рат са Србијом. Вријеме је пролазило, а рјешење је било све даље. Средином јануара је гроф Голуховски затражио од цара дозволу да затвори границу, уколико Србија настави да одбија захтјеве из Беча. Голуховски је затим затражио од Србије да измијени спорни уговор и

[26] Исто, 139.

[27] В. Ћоровић, Нав. дј., 83-84.

[28] Д. Ђорђевић, Царински рат, 150-151.

[29] Исто, 159.

то без права на дискусију. Београд је био спреман на компромис, али не да се одрекне дискусије о спорним питањима.[30]

Када је из Србије стигао негативан одговор Голуховски је одлучио да прекине преговоре са Србијом 22. јануара. Већ 23. јануара 1906. године затворена је граница. Затим је забрањен увоз из Србије, због наводне свињске куге. Да је свињска зараза односно куга била измишљена, свједочи објашњење које је Голуховски упутио аустријској влади. У извјештају Голуховски поред осталог наводи, да је граница затворена због незадовољавајућег одговора српске владе.[31] Почетак Царинског рата у Србији изазавао је велико негодовање. Српска влада је одмах након затварања границе, затражила од Румуније податке о царинском рату који је она водила са Аустроугарском у периоду 1886-1893. године. Циљ је био да се утврди, шта је Румунија у том периоду предузела. У Србији су у тренутку затварања граница преовладала два мишљења. Једни су били за одлучну економску борбу, а други за крајње попуштање према Двојној монархији.

Индустријалци и крупни увозници били су за царински рат. На почетку су извозници били одлучни противници сукоба са Бечом, али су убрзо и они промијенили став. Савакако затварање граница највише је погодило српског сељака: Пад цијена аграрних производа и скок цијена индустријских производа, довео је сеоско становништво у врло тежак положај. Ипак Влада Србије наишла је на подршку код народа, јер се на царински рат гледало као на ослобођење од економске зависности од Аустро-Угарске.[32] Грађански сталежи у Србији такође су подржавали царински рат. Тако су се на истој страни нашли радикали, самосталци, напредњаци. Противници економског сукоба са Двојном монархијом били су либерали, али је њихов отпор слабио. Другог фебруара 1906. године Скупштина Србије дала је подршку Влади, за одлучну борбу са Аустро-Угарском. Ово је био риједак случај да различити политички субјекти Краљевине Србије заузму јединствен став.

Све већи притисак из бечких индустријских кругова, као и српских увозника натјераће и једну и другу страну да обнове преговоре. Послије дугих преговора Београд је пристао на измјену уговора са Бугарском. Затим је Голуховски позвао српску делегацију да наставе преговоре о трговинском уговору. Србија је прихватила позив, али је тражила да Беч отвори границе. Овај захтјев је одбијен, јер би тада свима било јасно да је затварање граница требало да послужи као репресивна мјера према Србији. Привремено измирење Београда и Беча довело је до тога да споразум са Бугарском буде поништен.[33]

[30] В. Ћоровић, Нав.дј., 83-84.

[31] Д. Ђорђевић, Царински рат, 156.

[32] Исто, 173-174.

[33] Исто, 192.

Након поништења српско-бугарског споразума Београд и Беч склопиће споразум о провизоријуму. Овај споразум, требао је да траје све до потписивања новог трговинског уговора. Договор је носио и низ ограничења. Србија је у Двојну монархију могла да извезе: 65.000 говеда и 180.000 свиња. Провизоријум је био и финансијски неповољан за Србију, јер је морала да плати 12.000.000 царине.[34] Постојала је опасност да Беч искористи провизоријум за извоз индустријских производа, а када дође ред на српске производе да затвори границу. Немоћна да се носи са све већим притиском, влада самосталаца поднијела је оставку. Нова Влада Симе Грујића убрзо је постигла свој први успјех, 18. марта отворена је граница, а истог дана из Србије у монархију је извезено 5.864 комада свиња.[35]

На нови сукоб Беча и Београда није се дуго чекало. Кад је српска влада одлучила да обезбиједи кредит за изградњу жељезнице и куповину оружја, аустријска дипломатија је извршила притисак на Србију да купи "Шкодине" топове.[36] Краљ Петар, је одмах по захтјеву аустријске владе дао обећање да ће Беч добити првенство у набавци потребштина за војску и жељезницу. Свакако краљ је имао подршку официра завјереника. Они су у Аустроугарској, видјели заштиту од захтјева Енглеске за њихово пензионисање. Ова ситуација све је више отежавала рад српске владе. У истом часу против Груићеве владе нашли су се радикали, двор и завјереници. Не могавши да се избори са њима Грујић подноси оставку. Нову Владу радикала формира Никола Пашић.

Пашићев кабинет даје саопштење да ће при куповини топова, предност имати фабрике „Шнајдер" и „Круп". Да би умирио Беч, Пашић је дао обећање да ће остале поруџбине бити резервисане за аустријску индустрију у вриједности од 26 милиона. Ова изјава изазвала је незадовољство како у Србији, тако и у Аустроугарској. Опозиција је критиковала Пашићев кабинет, због одлуке да Двојној монархији уступи поменуту понуду. Беч је тражио да се топови наруче од „Шкоде", а да Пашић испуни обећање дато у већ поменутом тајном документу.[37] Када је ријеч о Пашићевом обећању оно није било обавезујуће за Србију. Он није имао право да даје било каква обећања у име државе, ако то не подржи парламентарна већина.

Сукоб око топовског питања, искористиће велике силе да се умијешају у полемику о набавци. Беч је добио подршку Берлина, као знак захвлности због аустријске солидраности на конференцији у Алгесирасу.[38] Ипак Берлин је желио и споразум са Паризом. Париз је са

[34] Исто, 194-195.

[35] Исто, 204.

[36] В. Ћоровић, Нав. дј., 90.

[37] Д. Ђорђевић, Царински рат, 224-225.

[38] Конференција у Алгесирасу сазвана је, са циљем да ријеши кризу у Мароку. Конференција је трајала од 14. јануара до 7. априла 1906. године. На Конференцији

друге стране желио да Њемачку држи изоловану, тј. да спријечи њено зближавање са Хабзбуршком монархијом и Италијом. Са друге стране Русија још увијек није била спремна да се укључи у балканске полемике. Али је пажљиво пратила развој догађаја. Баш у тренутку када је топовско питање долазило на ред Влада Николе Пашића успјела је да обнови дипломатске односе са Енглеском. Поновно успостављање дипломатских односа са Енглеском, имао је велику значај за даљи тог догађаја.

Беч више није желио да чека, па је 30. јуна Србији упућен ултиматум. У ултиматуму се поред осталог тражило, да Србија не преузима ништа када су у питању државне набавке, све док провизоријум буде трајао. Другим ријечима, или ће Србија купити топове од „Шкоде“, или их неће ни куповати. Од Србије се у овом случају тражила писмена изјава, тј. обећање. Влада Србије одбила је све захтјеве из Беча. Али је остала при предходном обећању да ће набавку у вриједности од 26 милиона извршити код аустријских фабрика. Да је Београд са правом одбијао да поручи аустријске топове свједочи следећа чињеница. Министар војни Аустроугарске барон Кригхамер још 1902. године дао је изјаву: да „челик код Шкодиних топова није прворазредан, и да није прикладан за израду топовских цијеви“.[39]

Овако снажан притисак Беча на Србију да купи „Шкодине“ топове, може се објаснити и чињеницом, да се „Шкода“ у том тренутку налазила у лошем финансијском стању. Поруџбина из Београда свакако би утицала на побољшање финансија у аустријској фабрици. Видјевши да никакав притисак није уродио плодом Беч је 7. јула 1906. године затворио границе за увоз и извоз српске робе. Чиме је отпочео Царински рат.

3. Ток Царинског рата

Почетак Царинског рата за Србију је дошао у најгорем тренутку, тј у сред извозне сезоне. Према попису извршеном у јесен 1906. године Србија је имала за извоз 17.959 комада свиња и 3.322 комада говеда. Влада је добила подршку опозиције, која је дала изјаву да је увијек спремна да да подршку када долази притисак са стране.. Одмах по затварању граница 7. јула, српска влада је великим силама упутила

је учествовало 11 европских држава плус САД и сам Мароко. Њемачка је захтјевала потпуну економску отвореност у Мароку. Са друге стране, Француска је за себе тражила посебна права у Мароку. Наиме Париз је тражио посебна права у финансијама и одржавању реда. На крају конференције Француска је уз подршку Британије и Русије, остварила пуну побједу над Њемачком. Њемачка је остала усамљена, добивши само млаку подршку од Аустроугарске. Видјети опширније. Чедомир Попов, Грађанска Европа (1770-1914), књ.3, Друштвена и политичка историја Европе *(1871-1914*),Београд, 2010, 279-282.

[39] В. Ћоровић, Нав.дј., 99.

текст ултиматума који је стигао из Беча. Као и одговор Београда. Србија је затим објавила „Плаву књигу“ тј. преписку између Беча и Београда.[40] Из ове преписке видјело се, да сукоб Србије и Аустроугарске нема само економски карактер, већ и политички.

Царински рат довео је и до зближавања и бољих односа Србије и Енглеске. Како је вријеме пролазило у Енглеској се почело позитивно говорити о Србији. Енглески секретар за спољне послове Едвард Грej, дао је изјаву, да се Двојна монархија отворено мијеша у унутрашње ствари Београда. Промјена става у Енглеској имала је велики значај за Србију, јер је Београд у борби са Бечом добио новог савезника. Подршку Србији пружиће и Италија. Петроград постаје све жустрији у критиковању аустријске политике. Подршка Београду стигла је и из Букурешта. Једино је у Атини на Царински рат гледано са једном дозом симпатије. Грци су сматрали да ће притисак Двојне монархије умањити српски утицај у Македонији.

Послије свих потешкоћа, артиљеријска комисија одлучила се за „Шнајдерове“ топове. Своју одлуку су образложили чињеницом да ови топови имају боље нишанске справе, цијев и др. Док се код „Крупиних“ топова морају вршити одређене преправке. Послије одлуке артиљериске комисије српска влада је поручила топове, 30. октобра, а министар финансија др. Лаза Пачу 12. новембра потписује уговор о зајму. Зајам је закључен са четири банке. Износио је 85 милиона динара, ефективни износ био је 81,7 милиона динара. Од овог износа одређено је 46 милиона за набавку оружија и 35 милиона за изградњу жељезнице.[41] Војни врх Србије је сматрао да одређени износ није довољан за војне набавке. По закључивању овог зајма, државни дуг Србије порастао је на 556 милиона динара.[42]

Октобра мјесеца 1906. године доћи ће до промјена у руководству Двојне монархије. Министар спољних послова гроф Голуховски смијењен је а на његово мјесто дошао је, Лекса Фон Ерентал.[43] Тако је отишао у „пензију“ човјек који је био заслужан за србофобију у Бечу, и аустрофобију у Београду. Нешто више од два мјесеца након доласка Ерентала Србија је обавијестила Беч да одустаје од набавке. Радило се о набавци у вриједности од 26 милиона динара. Овим чином Србија је дала дознања монархији, да жели да води самосталну политику и да више не пристаје на уцјене и притиске из Беча. Овај став са собом је

[40] Д. Ђорђевић, *Царински рат*, 251-252.

[41] Исто, 270-271.

[42] Војно министарство сматрало је да за војне потребе треба издвојити 116 милиона динара, да је хитно потребно обезбиједити 59 милиона. Како је овај захтјев војног врха у тренутку подизања зајма био нереалан, Влада Србије одлучила је да осталих 13 милиона обезбиједи од неког следећег зајма.

[43] Андреј Митровић, Продор на Балкан, Србија у плановима аустро-угарске и Немачке 1908-1918, Београд, 2011, 85.

носио и низ опасности, собзиром да је означио коначан раскид са Аустроугарском. Опасност се свакако огледала у томе што је Хабзбуршка монархија у периоду 1894-1905. извезла из Србије храну у вриједности 305,971.000 динара, а као посредник 323,864.000 динара.[44]

Након затварања аустријских граница пред Србију се поставио тежак задатак. Требало је пронаћи нова тржишта. Ова чињеница представљала је велику потешкоћу за Србију. Губитак сусједних пијаца требало је надокнадити на другим мјестима. У овој ситуацији аграрни производи нијесу могли да стигну на тржиште средње Европе. Такође, извоз у сусједне балканске државе био је недовољан да надокнади губитак аустријског тржишта.[45] Производи из Србије, морали су заобилазним путем да дођу до нових тржишта. Треба напоменути да је српске производе на новом тржишту чекала жестока конкуренција, која се једино могла савладати примамљивим цијенама и добрим квалитетом. Србија се нашла у ситуацији да тражи купце за своју робу, а не да их чека.

Трговци су затражили помоћ од државе, а влада Србије одлучила је да оснује низ трговачких организација. Ова идеја била је преузета од Румуније која је у XIX вијеку водила царински рат са Аустроугарском. Крајем 1906. и почетком 1907. године отворене су трговачке организације у: Александрији, Варни, Напуљу, Цариграду, Лондону, Марсељу, Берлину, Бриселу, па чак и на Малти.[46] Из Србије су чак упућивани службеници у разне земље како би се упознали са могућностима извоза. Тако су српски чиновници стизали у: Пољску, Њемачку, Данску, Холандију, Француску, Шпанију и Русију. Извоз из Србије до почетка Царинског рата 1906. године износио је 300.000 тона, сада је ту робу требало извести на нова тржишта. Главни извозни производи Србије били су: житарице, воће, говеда и свиње.

Енглеска, Холандија и Белгија биле су најбоље дестинације за извоз жита, јер у тим земљама нису постојале житне царине. Ова олакшица била је веома битна за Србију. Одсуство царине, надокнадило би трошкове транспорта. Уз жито у ове земље би се извозило и воће. Међутим извоз говеда и свиња био је веома компликован, па је за ову робу тражено ближе тржиште. Због тога су конвоји свиња и говеда упућивани на тржиште Италије, Египта и Малте. Када су се обезбиједили купци требало је осигурати брз, квалитетан и ефикасан превоз. Због тога је влада Србије дала задатак Михајлу Поповићу да са званичном Софијом договори превоз српске робе преко бугарске територије. Поповић је овај задатак успјешно обавио, и чак постигао да бугарска влада ослободи српске житарице царине. Он је такође по-

[44] В. Ћоровић, Нав. дј., 105.

[45] Д. Ђорђевић, Царински рат, 293.

[46] Исто, 298; Историја српског народа, VI-I, 159.

стигао договор и са Портом, као и са Друштвом источних жељезница о превозу говеда и свиња до Солуна. [47]

За робу која је стигла до Солуна, требало је обезбиједити превоз. Превоз је требало брзо наћи. Није се исплатило да свиње и говеда буду складиштена у солунским шталама. Није било лако српској влади да обезбиједи бродове за превоз робе. Ипак након дужих преговора, постигнут је споразум са бродским предузећем „Џонсон и Ко.“ Ово бродско предузеће се обавезало, да ће обезбиједити превоз од Солуна до Александрије, на сваких десет дана.[48] Споразум који је постигнут ипак није давао очекиване резултате. Питање поморског превоза неће бити ријешено све до краја Царинског рата 1911. године.

Следећи правац српског извоза ишао је преко доњег Дунава. Ријечни превоз имао је предност у томе што је био јефтинији од жељезничког. Важност доњег Дунава све је више расла. Само поређења ради треба навести податак да је 1867. године извоз жита преко Дунава износио 6,6 милиона хектолитара, а 1911. године порастао на 59, 9 милиона хектолитара. Тежина бродова у Солуну порасла је са 600, 970 тона 1870. на 2, 275.812 тона 1906. године.[49] Велики труд почео је да даје прве резултате, па су српски производи стигли на пијаце: Француске, Енглеске, Италије, Шпаније, Русије па чак и Скандинавије. Производи из Србије добили су на квалитету па су због те чињенице убрзо нашли купца. Извоз житарица, пекмеза и воћа ишао је без већих потешкоћа, али је зато извоз свиња и говеда наишао на низ препрека.

Први извоз говеда за Италију није био успјешан. У овај подухват уложено је 41.017 динара, а зарада је била знатно мања 37.630 губитак је износио 3.387 динара.[50] Други конвој за Италију, даће боље резултате и приход од 4.000 динара. Србија је говеда извозила и у Египат. У Египту је била потражња за ситном стоком, баш оном која се гајила на српском селу. Први извоз волова у Египат дао је приход од 3.561 динар. Поред низа повољности које је пружало египатско тршиште, српска роба наилазила је на низ потешкоћа. Превоз преко турске територије био је често заустављан, поморски превоз показао је све своје слабости, а аустријске власти у више наврата су покушале да зауставе српски извоз. Треба напоменути да је извоз за Египат и поред свих потешкоћа биљежио добит, до краја 1906. године на египатске пијаце је упућено девет конвоја тј. 918 комада говеда.

Убрзо је влада Србије увидјела да се више исплати извоз прерађеног меса. Због тога је главна кланица у Београду добила задатак да отпочне са прерадом. У периоду 1906. до 1907. године Београдска

[47] Поред ових успјеха, Поповић је добио повластице у виду спуштања тарифе на извоз са 12,94; на 10, 67 франака.

[48] Д. Ђорђевић, Царински рат, 308.

[49] Исто, 309.

[50] Исто, 368.

кланица откупила је 41.000 свиња. Од овог броја прерађено је више од 36.000 свиња, и приватне кланице отпочеле су прераду.[51] Поред свих напора Србије, извоз свиња није пребацио 50.000 комада на годишњем нивоу. Ово је свакако био лош резултат. Ако се узме у обзир чињеница да је из Србије за Аустроугарску извезено до 1906. године 120.000 свиња на годишњем нивоу. Ипак ако је извоз свиња за 1906. годину биљежио пад, у односу на 1905. годину извоз масти је скочио. Доступни подаци показују да је извоз свјежег меса са 3,615.202 кг 1905. пао на 2,097.087 кг 1906. године. Са друге стране извоз свињске масти биљежио је скок са 11.620 кг 1905. на 828.513 кг 1906. године.[52] Смањен извоз говеда и свиња надокнадиће извоз житарица. На повећање извоза житарица утицала је добра жетва из 1906. године. Извоз житарица биљежио је скок са 20,4 милиона кг 1905. на 44,5 милиона кг 1906. године.[53] Житарице из Србије нашле су се на пијацама: Белгије, Холандије, Њемачке, Француске и Италије.

Поред извоза житарица, свиња и говеда важан извозни артикал чине: суве шљиве, пекмез и воће. Када се узме просјек из Србије је на годишњем нивоу извезено 70 милиона килограма свјежег и сувог воћа, 15 милиона килограма пекмеза. Извоз ових производа давао је добит од 15 до 19 милиона динара. Извоз сувих шљива био је најлакши. Овај производ подносио је дуг пут. После забране извоза у монархију овај артикал продавао на пијацама: Њемачке, Русије па чак и Норвешке. Извоз сувих шљива и пекмеза биљежио је раст, док је извоз свјежег воћа био у паду.[54] Први мјесеци Царинског рата показали су да Србија може да се избори са губитком тржишта у Дунавској монархији. Извоз Србије је пао у: говедима, свињама, пшеници, месу и свјежем воћу. Али је са друге стране извоз: сувих шљива, рудних сировина, кукуруза, сирових кожа, куделье и пшеничног брашна био у порасту.[55] Већ 1907. године Србија је успјела да се ослободи аустријског монопола. Извоз из Србије за Аустро-Угарску прије 1906. године износио је 86, 50%, а већ 1906. године биљежио пад на 41,96%, да би 1907. пао на свега 15,78%. Зато је извоз из Србије за Њемачку биљежио раст са 5,63% прије 1906. да би 1906 износио 26,64%, а наредне 1907. године скочио на 40,40%.[56]

Видјевши да неће моћи да економски сломи Србију, гроф Ерентал је већ 1907. године понудио српској влади извоз преко Босне и

[51] Исто, 375.

[52] Исто, 377.

[53] У Србији је под житарицама било засађено у том периоду 1,194.053. хектара са приносом од 12,818.749 килограма. Д. Ђорђевић, Царински рат, 377-378, и даље.

[54] Д. Ђорђевић, Царински рат, 381-382.

[55] Исто, 389.

[56] Историја српског народа, VI-I, 159.

Херцеговине. Званични Београд је одбио понуду, не желећи да опет дође у завистан положај од Дунавске монархије. Мало послије ове понуде Никола Пашић сусрео се са Еренталом у Бечу. У Бечу су поново отпочели преговори о трговинском уговору. Главна полемика се водила о увозу живе или заклане стоке. Договор је постигнут послије мучне расправе, али је пао у воду у вријеме Анексионе кризе 1908-1909. године. Тек пошто је Србија признала анексију Босне и Херцеговине, отпочињу нови разговори о трговинском уговору.[57] Нови трговински уговор је коначно потписан 27. јула 1910. године, и био је много ужи од онога из 1905. године. Овај уговор је предвиђао да Србија извезе у Аустр-Угарску 15.000 волова и 50.000 свиња. Такође српске заштитне царине на увоз аустријске робе су повећане. Коначан крај Царинског рата означиће уговор од 24. јануара 1911. године.

Закључак

Царински рат завршен је за Аустро-Угарску потпуним неуспјехом. Циљ због кога је Двојна монархија отпочела блокаду није остварен: Србија није економски сломљена. Напротив она је 1911. године из овог сукоба изашла економски независна од Беча. Српски производи нашли су нова тржишта, која су у потпуности замијенила аустријске пијаце. Такође, квалитет ових производа био је много бољи него прије 1906. године. Царински рат омогућио је и индустријски развој српских предузећа. Влада Србије овим предузећима је дала и низ олакшица, као нпр. укидање царине на увоз индустријских машина. Из свега наведеног види се да је Краљевина Србија у току Царинског рата 1906-1911. године успјела да се избори за своју како економску тако и политичку независност. Српски трговински биланс 1911. године износио је 240,8 милиона франака. То је била знатна добит ако се узме у обзир да је биланс из 1906. године износио 164,5 милиона франака. Неоспорна је чињеница да Аустругарска након Царинског рата више никада није успоставила економски утицај над Србијом. Ипак, Двојна монархија је наставила са политичким притиском према Београду, који ће трајати час са већим час са мањим интезитетом све до 1914. године.

[57] Исто, 161-162.

ЛИТЕРАТУРА

- Васић Драгиша, *Девесто трећа,* Порталибрис, Београд, 2016.
- Ђорђевић Димитрије, *Царински рат Аустроугарске и Србије 1906-1911. године*, Историјски институт, Београд, 1962.
- Ђорђевић Димитрије, *Националне револуције балканских народа*, Службени лист СРЈ, Београд, 1995.
- *Историја српског народа*,VI-I, СКЗ, Београд, 1983.
- Попов Чедомир, *Грађанска Европа (1770-1914), књ.3,* Друштвена и политичка историја Европе (1871-1914), Завод за уџбенике, Београд, 2010.
- Ћоровић Владимир, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Библиотека града Београда, Београд, 1992.
- Митровић Андреј, *Продор на Балкан, Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918,* Завод за уџбенике, Београд, 2011.

ТОКОВИ 1-2022
УДК 821.163.41 - 09

Михајло БОЖОВИЋ

СЛИКЕ ОРИЈЕНТАЛНЕ СРЕДИНЕ У *РАМАЗАНСКИМ ВЕЧЕРИМА* БРАНИСЛАВА НУШИЋА

Оријент у српској књижевности

У српској књижевности 19. века долази до појаве нове тенденције у коришћењу књижевних тема које су постојале у ранијој књижевној продукцији, међутим сада огрнуте у ново рухо романтизма. Услед политичких догађаја који су довели до ослобођења Србије и осталих балканских земаља од османске власти, писци на ослобођеним територијама почињу се више окретати Европи и њеним књижевним правцима и жанровима. Управо ови европски утицаји навели су српске писце да перципирају Исток на другачији начин, да он више не буде непознато друго, већ да се са њим упознају и да га приближе својим сународницима. Дела европских писаца попут Гетеа, Хајнеа, Љермонтова, Пушкина и Толстоја утицала су посредно или директно на генерације писаца са наших простора да на Исток, којем су до скоро припадали, гледају са љубављу и идеализујући свет који им је у доба модернизације своје нове домовине постајао све мистичнији и туђи.

Једна специфичност која се развила управо код писаца из крајева који су припадали Османској царевини, а која се није могла развити код већине европских писаца, је та да су ови писци имали непосредан контакт са оријенталном културом коју су идеализовали, те су своје погледе и дела могли додатно актуализовати и поткрепити догађајима из своје непосредне околине. Управо због ова два приступа оријенталној култури у књижевностима бивших османских територија на Балкану, др Иван Шоп у својој књизи *Исток у српској књижевности* изводи закључак о постојању три типа оријентализма у српској књижевности и то искуственог, објективно-историјског типа, литерарног типа и интегралног типа у ком се прва два типа стапају како би најчешће творили најпотпунији и најуспелији приступ оријенталној култури (Шоп 1982, 28-29).

Иако је Исток био присутан и у делима ранијих писаца попут Симе Милутиновића-Сарајлије, Проте Матеје Ненадовића и Његоша, она су често у фокусу имала ослобођење од турског зулума, те је неминовно и сама оријентална култура представљена у лику Турчина била антагонизована. Међутим, након ослобођења јавља се ново интересовање за Истоком и временима која су прошла, за патријахалном културом која нам је била много ближа него европска коју је требало

достићи. Ово иницијално интересовање првенствено продубљује породица Илић на челу са Јованом Илићем који је у својој кући окупљао својеврсни кружок љубитеља Оријента. Он је са својим синовима Драгутином и Војиславом остао упамћен као пионир оријентализма у српској књижевности. У својим делима Илићи, мање или више успешно, успевају да искористе интегрални приступ оријенталној култури, како га назива др Шоп, и тиме постављају темељ за даље развијање ове теме у српској књижевности. Из ‹›Илићевског кружока›› изникнуће многи писци чија ће дела оријенталну средину представити веома успешно, а кулминираће у делима Андрића и Селимовића.

Бранислав Нушић и оријентализам

Управо из оријенталне школе Јована Илића изаћи ће и Бранислав Нушић који је српску књижевност на прелазу из 19. у 20. век задужио делима која ће остати вечито актуелна и цењена. Иако познатији по свом драмском опусу, а највише по комедијама, Бранислав Нушић је написао неколико приповедака са оријенталном тематиком, а оне садржане у збирци *Рамазанске вечери* ће бити и главна тема овог рада.

Бранислав Нушић поред сазнања о Оријенту које је стекао код свог, како сам каже, ‘’баба’’ Јова Илића, код ког је ‹›књигу изучио››, непосредни контакт са оријенталном културом остварује приликом конзуларног службовања у Битољу, Серезу, Солуну, Скопљу и Приштини, тадашњим градовима Османског царства (Мурсел Беговић 2011, 163). Збирка *Рамазанске вечери* (1898) састављена је након десет година његовог службовања и показује колико је Бранислав Нушић успео у том периоду да упозна и апсорбује оријенталну културу из своје непосредне средине. Његова жеља да непосредно упија и да своја дела напаја на извору огледа се и у томе што је Нушић у припреми одласка на конзуларне мисије у Османско царство учио турски, свакако из пословних разлога, али који му је омогућио да дубље спозна обичаје и средину у којој се налазио (Шоп 1982, 97). Из његових приповетки ми не можемо сазнати о ком пределу Нушић говори, али знамо да су у питању Бошњачке и Албанске средине, док саме Турке Нушић експлицитно не помиње (Мурсел Беговић 2011, 153-4). Интересантан је и језик који Нушић користи како би дочарао саму саредину коју је описивао. Говор је мешавина ијекавског и екавског изговор зачињем великим бројем турцизама, некада и целим изразима и реченицама, који опет говоре у прилог Нушићевом владању турским језиком.

Збирка *Рамазанске вечери* садржи дванаест приповедака различитог квалитета, али тематски повезаних у неодољиву повест о једној оријенталној, муслиманској средини у њеним најживљим и најбољим данима. Нушић покушава да прикаже што више аспеката који творе оријенталну средину онаквом каквом она заиста јесте, без жеље да

је додатно објасни и дефинише. Он је једноставно приповедач који преноси догађаје како су се десили, док у једном тренутку преузима улогу и приповедача унутар саме приповести (Хаџи Јакуб берберин) и тиме се сасвим приближава изворима оријенталне књижевности. Интересантно је да, иако уздржан и објективан у својим приповеткама, Нушић ипак посеже за темама харема, положаја жене, брака и робова које су и немуслиманима у муслиманским срединама биле слабо познате и вечита мистерија, а камоли људима из претежно хришћанских средина. Не улазећи можда у саму срж проблематике и интимне односе ликова, Нушић слика живе слике којима је циљ да живот у једној оријенталној касаби што више приближи читаоцу и упозна га са свим спољним манифестацијама таквог живота. Пошто су управо слике оријенталне средине у приповеткама *Рамазанских вечери* тема овог рада, Нушићеве слике бисмо желели тематски да поделимо, можда незграпно, у три целине које би сукцесивно обрађивале станиште (касабу, махале, куће, материјална култура), међуљудске односе (муж-жена, момак-девојка, родитељ-дете, комшије, послуга ...) и традицију и обичаје (венчање, развод, празници, част ...).

Станиште

Једна од првих асоцијација на оријенталну средину представља свакако изглед касабе и одевни и употребни предмети људи који такву касабу насељавају. Бранислав Нушић је управо због тога велики део својих приповедака посветио дочаравању специфичности изгледа једне такве оријенталне касабе. У његовим приповеткама налазимо сијасет детаља коју нам на најфинији начин представљају оријенталну касабу у свом најбољем руху. Поред именовања разних махала попут Махмуд-бегове, Локач, Мухаџер и Јеџупске, места попут Цареве ћуприје и Ташџамије, кафеџиница Узун-Усине и Али-бабине, сцене на сокацима су пропраћене и дугим погледима из дућана, грајом деце и лупањем капицика којима су „жене увијек једна код друге››[1]. Међутим, прикази касабе ноћу су израз посебне идиличности живота у оријенталној средини.

Акшам је прошао; по сокацима већ никог више нема, капици-ци се притврдили а капци се спустили на пенџере. Беледијски фењер чкиљи на ћош наше махале. Кроз таму, што је покрила касабу, издижу се високо минарета као сјенке; модри кућни кровови легли као тама, испресијецана поља а стара, опала сахат-кула уздиже се над њима, као сањива стражa. из чаршије се чује кад о калдрму удара пазвант својом великом буџом, па то јекне из покривеног безистена, као из каквог дубоког лагуна. (Севдах)

[1] Сви цитати преузети су из Нушић, Бранислав, Рамазанске вечери, КДБХ Препород, Загреб, 2011.

А кад се акшам спусти, у чаршији падоше ћепенци, удрише се на магазе катанци, те хајд сваки својој кући, па и емин Хаџи-Агушев, све брже него други. Неки из чаршије по двоје по троје одоше на теферич у брдо, у лојзе, да мало испруже ноге и да испију онако у хладу, по једну чашу студене воде; други одоше у "Кавакли-бахчу", да на простртој асури, а уз филџан сâде-каве, одиграју по једну таблу, па тек да оду кући. (Талаки-селасе)

Највећу пажњу, ипак, Бранислав Нушић посвећује описивању природе у којима Оријенталци проводе своје омиљене тренутке опуштености и разбибриге. Ту су разни теферичи, седељке или једноставно испијање кафе уз жубор воде, у хладу дрвета запахнути мирисима разног цвећа.

Те су бахче вакуфске, те су и отворене свакоме. Дебела хладовина а бистра вода, која тече из два студенца, а иза шуме отворено поље те отуд вјетар попухује. Е, не мо›ш љети тражити ни наћи лепшег теферича. (Хатиџин гријех)

Отиди у Имер-бега, па да видиш што је бахча и што је хлад и што је вода. А мераклија је, те још да видиш како су му срезане лије, све турли турли; па како по њима цвијеће, на свакој друга боја. На сред бахче му мали шедрван, не бије вода до један бој у вис, ама му тенеђеџија срезао неке звјездице и неке лоптице, те их пусти па их млаз носи собом у вис и игра се њима а вода се распрскава и дроби у ситну влажну маглицу, па је вјетар понесе бахчом, те она маглица помилује и овлажи ти лице е мислиш неко ти максуз превукао руком по лицу да те расхлади. А иза шедрвана велики ченар, хвата осам аршина у колу хлада. (Мејрем-ханумин берђузар)

Битно је приметити да иако је башта као простор од есенцијалне важности за живот Оријенталаца представљена као мало парче раја, она исто тако осликава и унутрашњи немир породице и несрећу која се над њом надвила. Тако у приповеци „Р›з" након Ђулсиминог одласка видимо да „у Хаџи-Абдуша све је како је и било, само кућа није више весела а башта се и затрла››, а у приповеци „Талаки-селасе" Нафије је узнемирена, „па тај дан је и цвијеће заборавила залити у бахчи››.

Описи оријенталне архитектуре, такође имају значајно место у сликама оријенталне средине код Бранислава Нушића. Поред описа спољнег изгледа куће, занимљиви су појединачни описи селамлика и харема, у који Нушић није могао имати увид. Детаљни описи намештаја и покућства продубљују оријентални осећај и стварају готово опипљиве представе.

Хаџи-Абдуш има кућу ниже Ибрахим-пашине џамије. На врло великој капији испружила се стреха, те би се под њом читава кола могла склонити од кише. На десном крилу изрезан је један мањи капџик, јер куд би сваки пролазник отварао онолику капију. Унутра је, иза капије, једна мала ониска кућица са двије одаје. Ту је Хаџи-Аб-

душев селамлик. Једна одаја застрта ћилимима а дуж источног и западног зида дугачак миндер, застрт шареном басмом, и двије-три сандалије; а у другој соби је измећарска одаја и оџак. Одмах иза ове кућице диже се висок плот уз који се пружа зелен пасуљ, завршући своју вријежу уз затегнуте редове канапа, и на том плоту мали капицик; мало виши човјек па би се морао сагнути да прође. иза тога плота је харемлук, стара али лијепа и удобна кућа, са пространим доксатом и врло много пенџера. На доксату има једно узвишеније мјесто, као неки мали а узвишенији доксатић и ту је прострто једно танко шиљте, покривено чупавим сиџадетом које је већ изблиједило од сунца; а уз зид прислоњен тврд, сламом набијен јастук. (Р›з)

Пространа харемска одаја, па чиста и свијетла. Под прозорима, затвореним решетком, простире се дуж цијелог зида миндер, покривен модром басмом; на другом зиду оџаклија, а у једном ћошку три душека једно на друго, и у њима лежи бона Хатиџе. (Хатиџин гријех)

У Рамазанским вечерима преовладавају слике велелепних и богатих кућа које доприносе идеализованој слици Истока којој се тежило. Додуше у приповеткама се помиње и једна сиротињска кућа која, иако скромна, не нарушава општу хармонију идеала.

Кућица ониска, с поља без пенџера и блатом олијепљена а унутра једва три аршина бахче, ако и толико има. Нема више него једна одаја и пред њом мутвак и пред мутваком широка стреја, ослоњена на три дирека, тек колико да се има пред кућом мало хлада. (Бедељ)

Како се то покушавало и намештајем, одећа и неки лични предмети такође доприносе бољем представљању Истока и евоцирају на минуле дане које одевање *a la franca* покушава (и у највећој мери успева) да замени. Разноврсност боја и тканина, драгог камења и метала, одевних и декоративних предмета заиста дочаравају онај Исток на који и данас помислимо кад споменемо овакво изобиље.

На њему чохане чакшире а широк тараболос четрнаест пута обмотан му око пáса; минтан му од жуте свиле а јелек златом окићен; за појасом му алтипатлак, сав срмом окићен; има сто и осамдесет драма срме на њему и још преко тога седам мерџана. (Севдах)

...у кујунџије ће наручити најљепше белензуке, од чисте срме; у терзије ће скројити јелек сав златом покривен; нал'не ће максуз наредити, да се бојом обојадишу, а седефом оките.(Талаки-селасе)

Па није заборавио ни чад›р и још какав чад›р, мор-ипек, исто као за ферецу, а исписан свиленим концем, те неко цвијеће по њему, мислиш руком си га узабрао па по чадору посуо. (Бедељ)

...па онда снахи нал'не све седефом ишаране, па зрцало прави чисти биљур а рам од филдиша, па ово, па оно. (Мејрем-ханумин берђузар)

Наће у Марка кујунџије један цигарлук, чист ћумиш, па са пет мерџана окићен, два мерџана црвена па у сриједи мавија, те опет два црвена. (Мејрем-ханумин берђузар)

Модерност није нашла свој пут у оријенталну касабу само путем одеће већ и кроз технолошки развој. Нушић, наравно, у свом стилу крајње оријентално представља и ова технолошка чудеса наводећи да „лаф као и човек, путује теловима и машинама, а неносе га више кириџије као што негда беше›› и да људи сада путују и „оним ватреним колима. Што су спустила читав облак дима на пољану кроз коју пролијећу››.

Међуљудски односи

У својим приповеткама Бранислав Нушић је доста пажње посветио и градњи међуљудских односа у складу са оријенталним моралним схватањима. Породица је истакнута као основни мотив који прате љубавни односи младих и комшијске везе. Због пресудног значаја традиције и обичаја у обличавању оријенталног друштва било нам је тешко да направимо границу између ове и следеће групе оријенталних слика, те смо у ову групу покушали унети искључиво конкретне примере односа, онакве какве их налазимо у тексту, док ћемо у групу традиције и обичаја уврстити слике које представљају општу примену религије и ахлака (морала).

Кроз своје приповетке Нушић одлично прати све одредбе оријенталног друштва које је могао да запази у свом окружењу, али показује и изузетну упућеност у харемска дешавања. Тематски сличноиу погледу информација прилично уједначено преноси сцене из харема као и Јелена Димитријевић, која нам у својој књизи *Писма из Ниша – О харемима* детаљно преноси харемски свет из његове унутрашњости (1986). Најупечатљивији моменти су свакако седељке жена које се све до вечери забављају, често уз музику и песму, исчекујући повратак својих мужева у акшам.

Један пут за тим, прешла Рефике-хануме, тако у јутру, код Исмајил-ефендије. Сједе обје хануме у соби крај пенџера и егленишу ја ово, ја оно. Рефике-хануме, као гошћа, сјела у ћоше на шилте а Ифет-хануме на ћебе, на земљи, привукла ближе себи мангалу, те турила у пепео џезву и кува каву а обје припалиле цигаре те се ниска соба испунила димом. (Први јашмак)

Доље, гдје сједи Шукри-бегов харем, удара Мана Циганка у деф и пјева храпавим гласом пјесму, како су севдисали неки Садик и Ајша, па кад понови ријечи: "Ја сев, ја ваз›гец" а хануме цикну и пљескају шакама, те и саме понављају. (Хатицин гријех)

Једнога дана, послије подне, искупиле се хануме у ње. Нафије простре сиџадета по чардаку; на један велики служавник исјекла кришке бостана; у два три сâна по сиџадету метла тутун; па ту кахва и студена вода и локум, а у ћош сјела Мека Циганка, удара у

деф и пјева, те разговара хануме, које су посједале на ниске јастуке у округ, па ћеретају и надвикују се. (Талаки-селасе)

Наравно, слично је описан и селамлик, али са много мање пажње и заинтересованости као место где се мушкарци састају како би озбиљно разговарали и решавали неке проблеме од друштвеног значаја. У селамлику је весело само рамазанским вечерима када се у њему мушкарци скупљају, друже и крате дуге ноћи.

А једнога дана, на позив Еминов, искупише се тројица старијих људи: Хаџи-етем ефендија, Јонуз-бег и Исмаил-ага, у селамлик Хаџи-Агушев. Хаџи-Агуш што је могао, знао је да му је Емин рђавог табијата, што га више савјетује, све ће тврђи бити, па га пусти, нек чини сам, како хоће. Пошто звани испише каву, изиђе пред њих Емин, те поче казивати: Таква и таква и таква ствар: Ја своју жену нећу више, она ме не воли, већ воли неког другог... (Талаки-селасе)

Пун му селамлик, те кој на миндер а кој боме сјео и на ћилим доли. Заколутао дим и замаглио те испунио сву одају. Једни пију наргилу а други цигаре; једни броје бројанице а други мухабетишу и уз све чујеш онај сркут каве, што је дијете сваки час уноси те служи. (Душмани)

У односима мужева према женама Нушић нуди низ слика који покрива све врсте бракова. Од идиличних бракова богатих и срећних супружника, преко оних без деце, преварених, сиромашних, до оних у којима долази до насиља. И поред жеље да се Оријенталци и њихов живот представи идеализовано, Нушић ипак задржава једну дозу објективности и слику смиреног и мудрог Оријенталца нарушава сценом из приповетке „Душмани'' у којој Лутфи-бег пребија своју жену у бесу.

Па кад се срете са ханумом, а он писну као змија, те је дочепа за косе и прострије је по душеми, те стаде је газити крвнички ногама. Ето, толико година живи са ханумом и причало се о њиховом животу а сад ово први пут стави руку на њу. Па ћаше да буде и гора белаја, јер док се ханума превијала по патосу, он оде уз мердевине, те у своју одају да скине отуд алтипатлак; но дотле, срећом и ханума избјеже у коншилук. (Душмани)

Ипак преовлађују слике складних бракова у којима се жене воле и поштују изнад свега, а идиличне слике испијања јутарње кафе у пару су присутне скоро у свакој приповеци. Пожртвованост брачних парова нарочито долази до изражаја у приповеци „Џарије'' која ће за наш рад бити још значајнија због робовласничких односа представљених у њој. Међутим, дух патријахалности се неумитно осећа у односима према мужу од чије воље зависе и сами животи укућана.

Атије-ханума сад већ, кад сједне на сиџаде да пије са Хаџијом кахву, избјегава да говори о Ђулсими; навија на свашто друго разговор, само да не да Хаџији ни времена да се запита о Ђулсими. (Р'з)

И Атије-ханума један пут тражила изин да иде у Имише, но не даде јој Хаџија. (Р›з)

Мислио сам ја и то, Хатуше - рече мирно и подави ногу подасе, па се мало уђута. - Мислио сам ја и то, али... не дај Боже да се ја од тебе одвајам... не могу ја без тебе... (Џарије)

Па, ефенд›м... ако је да тебе прође гајле... ако је за Пашину срећу!... (Џарије)

Иако у највећој мери однос према робињи спада у следеће поглавље рада, међуљудски односи Халил-ефендије, Хатуш-хануме и Зелхе џарије представљају језгровито представљену оријенталну средину која је апсолутно подређена вољи главе породице.

А док је он тако сањао, сањала је и сирота Зелха један сан, али сан, који није имала коме а и није смјела исповједити. Она је џарије, сиротица, њу купују и продају. Сад је већ и кроз друге руке прошла, а ко зна шта је још чека; њу могу и отјерати и отпустити и продати. Али сад, сад је она дала своме господару мушко чедо и поклонила му толику радост, па зар је право да остане и даље џарије? Зар није право, да је Халил-ефендија узме за жену, поред Хатуш-хануме, јер ријетко је то да ко није тако учинио са својом џаријом, кад је с њом дијете добио. А да ли ће Халил-ефенди тако учинити? Ето, то премишља Зелха, премишља и дању и ноћу. (Џарије)

Нијесу то учинили новца ради, она им је добра и не би је никад новца ради давали већ, ето за срећу опет њеног дјетета, јер тим новцем они ће школовати малог Пашу, њиховог Пашу, послаће га у Стамбол, те да буде велики и срећан човјек. (Џарије)

Робиња је била и остала робиња, а продата је због детета, због његове будућности. То нас доводи до следећег односа ком је Нушић посветио пажњу у неколико приповедака, а то је однос између родитеља и деце. Ти односи су прилично слични у свим патријахалним друштвима, те за само српско друштво и не би престављали неку специфичност оријенталне средине, осим за оне одвеђ европеизоване чланове заједнице. Нушић истиче поштовање родитеља као главну карику тог односа, док су деца понос и част сваког родитеља док ту част не укаљају. У том случају долази до драстичних мера терања и одрицања и свеопште несреће породице.

А кад већ прође још неки мјесец и роди се Зелхи дијете, па још мушко, е чуда од Халил-ефендије. Тијесна му касаба а уски сокаци. Па онда и људи му чудни; он им прича да је отац, да има мушко чедо, а они му пожеле хајир, ама нема да се онако радују, као он, нема да се заплачу или да се задовољно смију или да се захваљују Алаху, као он. (Џарије)

Тражили су и до сад Ђулсиму колики честити и ваљани бећари, па и Хаџи-Абдуш и Атије-хануме, све некако завијају, обрћу, не дају. И не што би имали што-год замјерити момку, ја ли кући, ја ли досту,

већ тако, боје се, боје се за себе; отиће им сва радост из куће и остаће сами под старост. (Р'з)

Ђулсиме, ћериме, ено ти је готова бошча... сад ће ти доћи стрем, па... иди... иди!... (Р›з)

Знао је он да ће његова ханума учинити што је учинила и склонити грјешницу испред очају, те заштедити једну крв и један гријех повише. (Р›з)

Родитељи у Нушићевим приповеткама највише пате због љубавних избора своје деце, те је тако и тај мотив, на који се са неодобравањем гледа у свеукупној оријенталној средини, а опет који је централна тема најлепших оријенталних дела књижевности, нашао места у оријенталној средини *Рамазанских вечери*. Нушић варира у описивањима ове шкакљиве теме, стога је у неким моментима више него метафоричан док у другим љубавне сцене описује на рубу еротског сликања.

Свако вече, свако вече та је гарнета отуд слала своје меке гласе, али свако вече ти су гласови били све тужнији, све плачнији. Они су пролијетали кроз ноћ и из срца ишли срцу. Ах, Зилфије је већ разумјела те гласе! (Севдах)

Ипак се разбуди; отвори очи, у којима је дрхтала нека нова, досад њој непозната ватра; рашири руке и њима снажно обгрли снажан стас Рагиб-агин и очајно узвикну:

- Ох, дакле истина је, истина је!...

И поток суза полеће јој низ образе. Међу тим Рагиб-ага и не дочу њене ријечи, он само виђе сузе на образима; он их својим врелим као жар усницама исуши, а својим снажним рукама обгрли Нафијин меки струк; притиште главу своју на њене груди, и оста дуго тако снивајући тога часа о еденским орошеним вртовима, (Талаки-селасе)

У оријенталној касаби веома значајно место заузима комшилук. Тако и у Нушићевим приповеткама комшије постају помоћници, просци, мирители, саветодавци, проводаџије, али понекад и разлог немира или чак непријатељства. На само капиџик или два удаљености комшијама се иде у госте, по нове вести или у склониште. Типичан пример комшијске привржености, који налазимо и код Нушића, је брак између сина и ћерке првих комшија. Међутим, ни комшијски рат, описан у приповеци ,,Душмани'', није реткост срести у оријенталној касаби. Ипак, најчешћа слика је свакако она где хануме кроз капиџике одлазе једна другој на кафу и локум.

А кад мујезин са једне оближње џамије огласи акшам, дигоше се хануме, пребацише фереџе преко лица, те хајд кроз низак капиџик свака својој кући, дајући једна другој ријеч, да се у други петак зберу у Нурије-хануме. (Талаки-селасе)

Нека ми коншика да њену Зинишу, па хоћу! - па онда брзо затвори врата и појури низ басамаке те сва кућа затутња под њим. (Први јашмак)

Колики су душмани Зејнел-бег и Лутфи-бег, то већ и мало дијете зна! Сједе у једној махали и у истом сокаку, ама Зејнел-бег ходи чак у Ибрахим-пашину џамију, а Лутфи-бег у Ташџамију, само да се не сретну. (Душмани)

Традиција и обичаји

За скоро сваку приповетку *Рамазанских вечери* Нушић је узео по један централни мотив из народних или религијских обичаја и традиција због чега ће се махом све слике везане за одређени мотив јављати у једној приповеци. Додуше, неки мотиви ће се појављивати и у више приповедака, али као секундарни елементи приповедања.

Нушић наново одређује спољашње и скривене елементе, али овог пута задире дубље од појавних мотива и обрађује душевна стања кроз осећања греха, части, кроз религиозну конверзију... Маестрално осликавајући оријенталну средину и њен патријахални карактер примарно место у приповедању даје части (појављује се као главни мотив у четири приповетке). Част је увек потребно чувати, а укаљану очистити крвљу.

Хаџи-Абдуш изађе из своје одаје са алтипатлаком у руци, али сад већ не више мирно већ мислиш прелеће доксат а снажно руком гурну у страну биједну хануму.

- Не, Аџо! - писну Атије-хануме. - Не, прво мене, па онда њу!... Јеси ли јој ти дао живот па да јој га узмеш?!
- Алах јој је дао живот, али р'з, р'з сам јој ја дао!...
-Имаш кад р'з откупити и опрати... (Р'з)

Њему се она учини тога часа ружна, одвратна, црна; она узрок овоме белају; она узрок његовој срамоти, она крива свему... и у један пут му паде мрак, тежак мрак на очи а рука сама одапе мартину, те плану, а Илвије-ханума се простриje по земљи и шикну јој крв из срца. (Сали пич)

А једнога дана, о Бајраму, кад ‹но грокте пушке са свих страна, пуче и једна из Хаџи-Агушево дућана и погоди Рагиб-агу више појаса, баш испод лијеве сисе. Однијеше га кући, да га вида Нафије, а она га и не запита, чија је то пушка. Дођоше и мејмури из конака, да учине инститак, и да запитају на самрти Рагиба, на кога му плаче срце, али Рагиб не рече, чија га пушка уби. Само кад дође сахат, он зовну Нафију, да је још једном пољуби и онда јој рече:

- Дужан сам му био... Нека му је просто!... (Талаки-селасе)

Како је већ поменуто, породица као истакнути мотив у међуљудским односима заузима и централно место у религијском и обичајном животу оријенталне касабе. Кроз приповетке, Нушић нам приближава појмове дечијег брака, развода и полигамије онако како се они доживљавају у исламу. Иако до стварне полигамије не долази она се узима у обзир како би се пребродио проблем у приповеци „Џарије''. До дечијег брака долази у две приповетке „Први јашмак'' и „Мејрем-ханумин берђузар''. Интересантно је да у приповеци „Први јашмак'' Нушић, уствари, као централну тему узима прво покривање девојчице. Иако упозорена да после првог поривања нема повратка, она је жарко желела да се покрије и на крају зажалила због те одлуке. Развод у приповеци „Талаки-селасе'' има нарочито значење јер, како се и у самој приповеци објашњава, то није обичан развод, већ онај након ког не можеш поново узети жену док се не венча са другим човеком те је и он отпусти. Крвави обрачун на крају приповетке је резултат изосталог отпуштања из једнодневног брака.

Нури је, истина, онда имао тек десет година ама нека, вели Имер-бег. Јединче је, па ту радост да доживи нема кад он чекати још пет и шест година. А послије нек дјеца заједно расту; нек се играју; нек се привикну једно на друго; нек науче једно другом табијат, те кад стану живјети као муж и жена, знаће се и вољеће се, те лијепо овај вијек вјековати. (Мејрем-ханумин берђузар)

Кад се један пут стави фереџа и јашмак, више се не може скидати, али Зинише док је у кући нема је зашто стављати, за то Рефике-хануме смисли да изађе по подне у тезе, па послије било и битисало дјетињство. (Први јашамак)

Покајала се сирота што је онолико жељела ферецу али сад је то доцкан. (Први јашамак)

Али, ако није тад хтио узети другу жену, са којом би му Алах дао дјеце, он је потад размишљао често о том. И овако се домислио: узео бих још једну жену а са Хатушом да не прави ахретлук, већ да му и она остане жена. Ама и то би учинио кад би нашао ружну жену, која га не би одвојила од Хатуш-хануме и на коју Хатуш-хануме не би кидисала, те да му Хатуше остане увијек мила, њу да љуби и милује а од друге жене само дјецу да добије. (Џарије)

Он је отјерао жену на талаки-селасе (бар да је отјерао без тога), те да би је узео натраг, треба она да се вјенча за неког другог, па макар само једну ноћ, да проведе с тим, а сјутра дан, да је тај пусти на талаки-селасе, па тек, да је може Емин узети. (Талаки-селасе)

Својим приповеткама је Нушић показао и своје познавање Курана, али и народних обичаја. У неколико наврата прави директна поређења са мотивима из Свете књиге муслимана, док се познавање обичаја нарочито огледа у његовим описима врачања и љубавних ‹›дописивања›› уз помоћ разник ситница чије шифре увек тумаче искусне жене.

Бијело јој лице и румено, као лист бијела замбака окићен мерџаном; усне јој мале и румене као ђулова гонџа кад тек прсне; па онда очи, као да је проклети Шејтан у те очи удунуо ватру Сакар, ватру паклену, која све сажиже, све начиње, све дохита и која пали месо човјеково. А коса јој дивна, мека свила, из које би Еблис најтврђу мрежу могао исплести, те да улови све правовјерне. (Севдах)

- Хоћу - вели Сад'к-хануме - па ја сам за то вечерас максуз и дошла; што да не видимо к'смет. Зар га ти нијеси гледала, док си била дјевојка? Кажи ти мени, к›зн, хоћеш ли ти само? - окрете се она Зилфији.

- Хоћу!... - одговара Зилфије, а гледа мајци у очи.

Дотле већ Сад'к-хануме отрчала у одају и донијела дебело биљур-огледало; одвела Зилфију па сред бахче, гдје је чистина, гдје дрва не заклањају мјесец, дала јој огледало у руке и поставила га тако да се у зрцалу огледа пун мјесец, па јој вели:

- Зилфије, душо, гледај сад у то огледало; мисли на свога суђеника; ишти да га видиш; тражи га очима у зрцалу; немој ништа друго мислити, немој се обзирати што ћу ти ја за леђима говорити; не обзири се ни кад лист шушне, већ гледај тако половин сата, један, два сата све док у огледалу не спазиш мушки лик, лик твога суђеника, па да бар знаш који ти је суђен. (Севдах)

- Каранфил, к'зн, каже: "Знај, да си у мом срцу!"; овај кончић свиле хоће да каже: "Моја те душа хоће много!", а ова цигара, пола испивена значи: "Горим за тобом!" - ето тај ти абер шаље Даут. (Севдах)

Развиј чевре и унутра нађе мали комадић ћумура. А ћумур значи: "Бог ти живота дао!" (Хатиџин гријех)

Тематској целини традиције и обичаја припадају и питања којима Нушић дубље задире у осећања својих ликова. Интересантно је да претресањем интимних тајни и потиснутих жеља и чежњи, код Нушића долазимо до неочекиваних сазнања. У оваквим ситуација углавном су укључени и иноверни елементи, што ствар чини много озбиљнијом. Хатиџин грех, како се и назива сама приповетка, је толико не издржив да она због њега умире, али непокајавши се што воли иноверника. Цвета или Лале бежи за муслимана чезнући да оде у цркву на дан своје славе када и сазнаје да су и мужевљеви преци били хришћанин који су славили исту славу. Не зна се тачно који ефекат је Нушић хтео да постигне овако провокативним темама, али је могуће да су се ови мотиви донекле уклапали у пропагаторске претензије тадашњег времена. У питања душе спада и брига за душу на оном свету, те Нушић и ту налази погодно тле да изрази своје виђење. На једном месту у приповеци ,,Сали пич'' Нушић наводи да је севап узети удовицу за жену, како би се њој помогло, а себи обезбедио место у рају.

- Гријех је поголем, него што га ти мислиш, тезо... Ја сам љубила другу вјеру... ђаура...

- Неће, тезо, јер ја се не кајем, ја га нијесам заборавила, мене није стид... ја га и сад волим; ја га не могу извадити из срца... (Хатиџин гријех)

А учинио је и за душу што је могао. Ето пред његовом кућом, на сокаку, он је саградио ћуприју преко потока, јер ту многа сиротиња проходи. Лањске је године о своме трошку оправио и окречио једно ћеше; зимус, кад је стегла највећа зима, купио је дванаест товара дрва и раздијелио по Мухаџер-махали сиротињи. (Р›з)

А млада је те, кажу и лијепа, па није чуло што се нашло и ко не је поискати, те да и себи кућу окући и души севап стече што ће удовицу склонити. (Сали пич)

Истина је, назвали је Лале; обојили јој нокте к›ном; сасекли јој косу те пустили золуфе, онако елбасанске золуфе; одвели је у хамам те налепили боју; сакројили димије и све удесила Рагибова мајка, да се заборави Цвета, а да Лале што љепша стане. А стала истина лијепа, те у Стамболу је нема такве. (Лале)

Свети Ђорђија, Лале, то је била слава мојој кући; мој отац, рахмет ејлс›н, - вадио је ту икону сваки пут о светом Ђорђију из сандука и припаљивао јој свећу... и слао у цркву зејтин... и ја тако чиним и дан данас... (Лале)

Од многих других слика још две су нам привукле пажњу. Једна својом универзалношћу, док друга специфичношћу, међутим обе представљају добро познате карактеристике оријенталне средине. Прва је систем образовања коме су приступ имали само муслимани у Османском царству, а друга је институција бедела (или бедеља како стоји у самом текст). Термин познат као замена, првенствено настао као замена немоћних на хаџу (ходочашћу), временом је постао институција замена извршења војног рока за новчану накнаду. Овим општим социјалним темама Нушић у фронталну перспективу поставља амбиције средњег сталежа и безизлазност сиротиње које ће се вероватно срести на истом месту у другачијим улогама са подједнако неизвесном судбином.

Худаверди ће ићи у мејтеб па, кад сврши руждије, послаће га у Стамбол, у забитску школу. Нека буде забит, па кад стигне до бимбаше биће беј, Худаверди-беј, јер то име некако и не личи уз ага или уз ефендија. Послије, као забит, цара ће служити, може и у царске сараје стићи; може и паша постати, па се чути и видјети по свој царевини као голем човјек... (Џарије)

Знао сам, колико ћеш бити срећна, ех, па ето! Волим, што сам то доживио, па... макар ја теглио колико било. Знаш овог нашег коншије, Ремзибега, син... он је имао три сина, ама један умр›о, те остала сад два... па онај млађи, дошао му вакат да иде у аскере... па, овај... Ремзи-

бег зенђин... гдје ће он дати сина у аскере, те тражио неког сиромаха, да му плати, да буде бедељ, да иде за његовог сина, па... (Бедељ)

Закључак

Бранислав Нушић је био један од ретких балканских писаца који је у самом сутону Османске империје одлучио да један део свог књижевног опуса посвети народима и обичаји који су губили своја упоришта из дана у дан. Некада доминантна култура дошла је до тога да су писци осећали потребу да је својим радом сачувају од потпуног заборава.

Управо то је учинио Бранислав Нушић пишући о оријенталној култури османских територија на Балкану непосредно, из личног искуства са потребним знањем које је хармонично употпунило празнине његових предходника. У његовим *Рамазанским вечерима* провејавају последње романтичарске слике које попут културе о којој пише губе упориште пред надирањем реализма које нас тера да се окренемо стварности. Поред веселих, идиличних и фантастичних прича у којима приповеда о прошлим временима у пуном њиховом сјају и виталности, Нушић се латенто окреће и питањима које тиште модерно друштво. Положај жене, робовласнички односи и спреге традиције само су нека од питања на која нам у свом писању скреће пажњу, онако узгред, али веома јасно. Мада, његова питања нису упућена само муслиманском становништву, већ и оном хришћанском код ког се у то време јављају симптоматични проблеми.

Бранислав Нушић је представљајући оријенталну средину касабе на Балкану представљао и део својих сународник, градећи тиме здрав и јасан став о сопственом идентитету којег је оријентална култура била наслеђе. Објективно сагледавајући постојеће компоненте соптвеног идентитета, поручивао је, можемо постати спремни да градимо нови идентитет.

Библиографија

Беговић, М. Филип, „Заборављени Нушић: Срца нек нам једну веру верују”, у Нушић, *Рамазанске вечери*, КДБХ Препород, Загреб, 2011.

Димитријевић, Јелена, Писма из Ниша: О харемина, Народна библиотека Србије, Београд, 1986.

Нушић, Бранислав, Рамазанске вечери, КДБХ Препород, Загреб, 2011.

Танасковић, Дарко, Исламско у књижевности и култури балканских народа, http://veraznanjemir.bos.rs/inicijative-za-pomirenje/30/2013/01/15/tekstovi-sa-projekta-starel_-darko-tanaskovic_-islamsko-u-knjizevnosti-i-kulturi-balkanskih-naroda.html

консултовано 21. августа 2015.

Шоп, Иван, Исток у српској књижевности, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1982.

TOKOVI 1-2022
UDK 821.163.41 – 09

Prof. dr Sofija KALEZIĆ

PUTOPISI I REPORTAŽE SLOBODANA VUKOVIĆA (*Proljeće u Bronksu*, *U podnožju Kordiljera*, *Priče iz Australije* i *Suncokreti na Trafalgaru*)

REZIME: Literarna putopisna forma kao izraz privatnog umjetnikovog života, dodira sa novim sredinama i njegovog intimnog reagovanja na sličnosti i razlike sa poznatim kulturnim kodovima, nije rijedak oblik kako u starijoj, tako i novijoj crnogorskoj književnosti. Ovakav presjek putopisne proze koja je potekla iz pera domaćih autora moguće je vršiti počev od Marka Cara i njegovih opisa Boke Kotorske, do Ljube Nenadovića koji nije bio Crnogorac, ali je o Crnoj Gori, njenim vladarima i žiteljima bez premca nadahnuto pisao, do savremenijih putopisaca kakvi su bili Pavle Đonović, Dušan Kostić, Draško Šćekić, Miroslav Đurović i brojni drugi.

Plejadi crnogorskih putopisaca i reportera pridružio se sa svojim obimnim djelom i publicista Slobodan Vuković, potomak čuvenog crnogorskog memoariste Gavra Vukovića. Slobodan Vuković je višedecenijski novinar, putopisac, autor brojnih studija i kolumni na teme iz javnog i kulturnog života. Autorka dr Sofija Kalezić nas u radu *Putopisi i reportaže Slobodana Vukovića* upoznaje kako sa obimnom bio-bibliografijom ovog autora, tako i sa njegovim najvažnijim zbirkama reportaža i putopisa: *Proljeće u Bronksu*, *U podnožju Kordiljera, Priče iz Australije* i *Suncokreti na Trafalgaru*.

KLJUČNE RIJEČI: Putopis, reportaža, novinarstvo, putovanja, Amerika, Australija.

Za život su potrebna dva kožna kofera i diploma u džepu. Ko nije granao na svojim stablima - neće listati ni u tuđim kulturama.
Slobodan Vuković, „Proljeće u Bronksu“

Slobodan Vuković rođen je u Beranama 1940. godine. Završio je Pravni fakultet. U novinarstvo je ušao veoma rano, još kao student. Radio je četiri godine u "Indexu", listu studenata Novosadskog univerziteta i viših škola Autonomne pokrajine Vojvodine, tada najčitanijem listu u Vojvodini. Bio je član prve redakcije lista *Koraci*, glasila Saveza omladine Crne Gore, zatim direktor Informativno-dokumentacionog centra Titograda i glavni i odgovorni urednik neđeljnog lista *Titogradska tribina*, sekretar Matice iseljenika Crne Gore, sekretar Republičke konferencije SSRN Crne Gore,

glavni i odgovorni urednik dnevnog lista *Pobjeda* u dva mandata, glavni i odgovorni urednik Novinske agencije Tanjug.

Izvještavao iz Ujedinjenih nacija, Sjedinjenih Američkih Država, Kanade, Latinske Amerike, Australije, Kine, Indonezije, Rusije, niza evropskih zemalja. Svoje putopisne reportaže objavljivao u NIN-u, *Pobjedi*, *Politici*, zagrebačkom *Danasu*, sarajevskom *Svijetu*... Autor je šesnaest knjiga. Jedan od rijetkih novinara koji je intervjuisao dva generalna sekretara Ujedinjenih nacija. Njegova zbirka *Ljudi i vrijeme* je prva knjiga intervjua u savremenoj crnogorskoj publicistici.

Vuković je objavio: *Razgovori sa Stijovićem* (Muzeji i galerije Titograda, 1964), *Ljudi i vrijeme* (Univerzitetska riječ, Titograd, 1986), *Crna Gora na Menhetnu* (Sekcija pisaca, radnika Crne Gore, 1988), *Neki naši dani* (Sekcija pisaca radnika Crne Gore, Titograd, 1992), *Djetelina sa četiri lista* (Sekcija pisaca - radnika Crne Gore, Podgorica, 1993), *Daleki bliski svijet* (Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorice, 1996), *Lakše bi se živjelo ako bi se praštalo* (Kulturno prosvjetna zajednica, Podgorica, 2001), *Proljeće u Bronksu* (IP Prosveta, Beograd, 2003), *Proljeće u Bronksu* (drugo autorsko izdanje, Podgorica, 2006), *Između dva neba* (NIN, Beograd, 2009), *Crna Gora, Tito* (Savez udruženja boraca NOR-a i antifašista Crne Gore, Podgorica, 2010), *U podnožju Kordiljera* (Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Podgorica, 2012), *Priče iz Australije* (Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Podgorica, 2013), *Suncokreti na Trafalgaru - Putovanje s piscem svijetom i vremenom* (Unireks, Podgorica, 2015), *Podgorički medaljoni* (autorsko izdanje, Podgorica, 2016), *Crna Gora, Tito* (drugo izdanje, Savez udruženja boraca NOR-a i antifašista Crne Gore, Podgorica, 2020), *Podgorički medaljoni* (drugo autorsko izdanje, Podgorica, 2018), *Putokazi Slobodana Vukovića* (priredili dr Draško Došljak i Danica Vuković, izdavač porodica Vuković, Podgorica, 2021).

Vuković je u svijet novinarstva ušao veoma rano, još kao student. Brojne putopisne reportaže objavljivao je u prestižnim listovima širom ex-Yu prostora, a bio je i specijalni izvještač iz UN i evropskih i svjetskih zemalja. U toku bogate žurnalističke karijere razgovarao je s velikim brojem istaknutih umjetničkih ličnosti našeg vremena: Petrom Lubardom, Veljkom Petrovićem, Milom Milunovićem, Desankom Maksimović, Mihailom Lalićem, Brankom Ćopićem, Ristom Stijovićem, Milanom Konjovićem, Gustavom Krklecom i dr. Živi u Podgorici. Član je Udruženja književnika i Udruženja novinara Crne Gore.

Putopisne reportaže objavljivao je u mnogim prestižnim listovima širom ex-Yu prostora, a bio je i specijalni izvještač iz UN i evropskih i svjetskih zemalja. Njegove knjige su promovisane u Podgorici, Beranama, Cetinju, Baru, Herceg Novom, Tivtu, Kotoru, Nikšiću, Andrijevici, Budvi, Beogradu, Novom Sadu, San Pedru, Detroitu, Sidneju, Kopenhagenu, Parizu i Njujorku. Za svoj rad dobio je brojne nagrade i priznanja, kao što su Orden Republike, nagrada 21. jul i ostale.

Autor je šesnaest objavljenih knjiga intervjua i putopisnih reportaža. Njegova zbirka *Ljudi i vrijeme* je prva knjiga intervjua u savremenoj crnogorskoj publicistici, a *Djetelina sa četiri lista*, proglašena je u Australiji i Novom Zelandu najboljom knjigom koja se do sada pojavila o našem iseljeništvu. Knjiga nazvana po stihu Desanke Maksimović - *Lakše bi se živjelo ako bi se praštalo*, svjedoči o Vukoviću kao autentičnom putniku i vrsnom novinaru koji je znao kada, kako i šta da pita svoga sagovornika. Kroz svoja ostvarenja, on je na znalački način podario vrijeme i predjele ljudima, a razgovor učinio opštim dobrom.

Iz ovih knjiga intervjua čitalac lako može odgonetnuti zašto je Vuković vodio razgovor baš sa tim umjetnikom upravo u tom trenutku. On cijeni svog gosta i prihvata ga sa domaćinskom neposrednošću i toplinom. Vukovićevi intervjui predstavljaju metodološki obrazac kako se realizuje ova žurnalistička forma. On je vješto birao svoje sagovornike, a svojim knjigama intevjua je dokazao da razgovarati prije svega znači - naučiti slušati. Njegovi sagovornici su istaknuti poslenici iz različitih društvenih polja (kultura, nauka, politika, privreda, sport), pa aktuelnost njihovih odgovora i slika datog vremena istovremeno predstavljaju građu za analiziranje nekadašnje jugoslovenske društvene istorije.

Zbirka kratkih narativa *Podgorički medaljoni* stoji na granici između dnevničke hronologije i novinarskih zapisa. Knjiga *Crna Gora, Tito*, nedavno promovisana u kući Rista Stijovića u Podgorici, obogaćena pažljivo odabranim fotografijama, vraća nas u neka naizgled idilična vremena vladavine socijalizma na jugoslovenskim prostorima. U drugoj polovini, autor piše o odnosu između Josipa Broza i njegove životne saputnice Jovanke Budisavljević, kasnije Broz. On prikazuje i portretiše cijelu plejadu ličnosti političkog i kulturnog života SFRJ koje su obilježile Titovu vladavinu, na čelu sa crnogorskim komunistima, od kojih su se pojedini nalazili u establišmentu društveno-političkog života nekadašnje Jugoslavije, sve do izbijanja građanskog rata.

Putopis je žanr koji polako „odumire“, najviše zahvaljujući elektronskim medijima koji korisnike svojim tehničkim mogućnostima vode na svaku tačku zemljine kugle. Ali, sudeći po kompletnom kreativnom opredjeljenju Slobodana Vukovića, putopis ima svoju ljepotu jer sadrži tajne priče i pripovijedanja. Ovakav stvaralački stav on je demonstrirao i na predstavljanju svojih knjiga na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost na Cetinju, početkom novembra 2021. godine.[1]

Govoreći o novinarstvu kao o profesiji zahvaljujući kojoj je proputovao svijet, Vuković je naglasio da je danas novinarstvo u ekspanziji samim tim što je otvoreno mnogo novih medija, ali da je kvalitet često diskutabilan. U osvrtu na odnos politike i novinarstva, on kaže da je teško govoriti o potpuno nezavisnom novinarstvu jer je prirodno da postoji interes svake

[1] U Svečanoj sali FCJK u ponedjeljak, 08. novembra u 12 sati. Na predstavljanju ostvarenja Slobodana Vukovića učestvovali su dr Sofija Kalezić. mr Novica Vuković i autor.

stranke ili organizacije, ali prirodno je i da se novinari otimaju pritiscima.

„*Proljeće u Bronksu*“, u predgovoru ove knjige istakao je Pavle Goranović, „je knjiga sa kojom obilazimo gotovo sve meridijane, i to u rasponu od gotovo nekoliko decenija. Naime, Vuković je ovdje uvrstio tekstove koji su pisani od 1978. godine, tako da praktično prisustvujemo atmosferi iz različitih društvenih epoha. Takav postupak nam omogućava da upoređujemo istočnu i zapadnu klepsidru, poglede na svijet ljudi koji se nalaze na suprotnim polovima zemljine kugle. A Vuković temi pristupa bez – za ovu vrstu pisma možda uobičajene euforije, bez težnje za autentičnošću i otkrovenju nečeg posve novog, staloženo izdvajajući amblematične momente priče. Uostalom, mnogi junaci koje je na svojim pohodima otkrio, potvrđuju da su ključne oznake ljudskog postojanja najčešće identične na svim meridijanima. Ipak, prilikom takvih putovanja treba upoznati i predočiti svakidašnji puls tih *dalekih, bliskih svjetova*“.[2]

Jedne od najzanimljivijih portreta koje Vuković daje na stranicama knjige *Proljeće u Bronksu* su Jura Razmilić iz Čilea, koji je preveo Njegošev *Gorski vijenac* i Mažuranićev spjev *Smrt Smail-age* Čengića. On je godinama, uz pomoć raznih ljudi, tražio riječi koje bi upotrijebio da prevede ova dva spjeva na španski jezik. Takođe, autor opisuje dva naša slikara u Americi, dva Sava - Radulovića i Rakočevića, koji su mu bili domaćini. Na prijemčiv i jednostavan način, Vuković demonstrira dar da primijeti i zabilježi sličnosti udaljenih i različitih svjetova.

Već od početnih poglavlja ove knjige: *Vino i stare knjige, Slike sa Menhetna, U posjeti „Njujork Tajmsu“, Ponoć na San Mišelu, Vojka sa Najagare, Njegoš u Santjagu, Slikar Sava iz Čikaga, Jedan dan u Meksiku, Amerika naših snova, Večera u San Francisku, Gordana sa Brodveja* – lako možemo uočiti da je ljepota Vukovićevih putopisa u tome što je potraga za gradovima realizovana kroz njegovu posmatračku i doživljajnu prizmu, upravo potraga za zanimljivim ljudskim sudbinama. On je kroki-portretima zabilježio autentične ljude, koji lagano postaju junaci njegovog književnog teksta, sa svim dilemama, egzistencijalnim neizvjesnostima, potrebom da počnu život iz početka, neizbježnim strahom i nesigurnošću.

„Mudri su rekli da su putovanja najbolji uiverziteti“, Sergije Lukač navodi u pogovoru ovoj knjizi. „Preleteo je Slobodan Vuković sav zemaljski šar. Od Beograda do Budimpešte do Pekinga i Tokija, pa dalje na jug ka Sidneju, a zatim prema zapadu preko Singapura, Londona, pa opet na jug ka Montevideu, Buenos Airesu. Skoknuo je preko Anda do Santjaga, okreno na sever u drugu Ameriku do Čikaga i Njujorka. Stigao je i do Jerevana u Jermeniji, da bi se uvek vratio svom pisaćem stolu u Podgorici. Sejao je svoje medaljone po Crnoj Gori, Vojvodini, beogradskoj štampi. Normalnom čoveku od svih tih gradova zavrtelo bi se u glavi, ali ne i Slobodanu Vukoviću! On je sve vreme imao pouzdan kompas – viši razlog za

[2] Pavle Goranović: *(Ne)poznati svjetovi,* predgovor knjizi Slobodana Vukovića: *Proljeće u Bronksu*, drugo izdanje, samostalno piščevo izdanje, Podgorica, 2006, str. 9-10.

putovanja. Našeg čoveka, pre svega Crnogorca-iseljenika koji, ma koliko uspešan, uvek je nosio onu iseljeničku tugu koja se krije, a sakriti se ne može“.[3]

Lajt-motiv koji se „provlači“ kroz većinu putopisa zbirke *Proljeće u Bronksu* i *Priče iz Australije* jeste – nostalgija. On kaže da je lako prepoznati naše ljude u njujorškoj Artur aveniji, „po hodu, druženju, sjetnom pogledu. Oni su u Njujorku, ali Njujork nije u njima; duša im je ostala u zavičaju“. Ili: „Ovdje smo fizički a duša nam je u domovini. Kad bi mi neko rekao da ću do kraja života ostati ovdje, ubio bih se“. Živko Nikolić, dok je bio u Americi, Vukoviću kaže: „Gdje bi nam bilo kraja kada bi se trudili i radili kao što se radi u svijetu“.[4] U tom spletu pojavljuje se i susret sa nasljednikom dinastije Romanovih, pa su njegova sjećanja više „ljudopisna“ nego putopisna. Knjigu dokumentarne proze *U podnožju Kordiljera* čini 40 zapisa o crnogorskim iseljenicima u zemljama Latinske Amerike, koji su iz ekonomskih razloga napuštali Crnu Goru, ali su za nju ostali trajno vezani. Ljubav, patriotizam i nostalgija dominiraju u svim pričama ljudi koji su „trbuhom za kruhom“ davno otišli u svijet, gdje su stekli materijalnu sigurnost, pa i duhovno bogatstvo, ali i njima i njihovim potomcima neprestano nedostaju zavičaj i Crna Gora. Ilustrovana sa pedesetak fotografija, ova zbirka reportaža je i istorijski dokument o ekonomskim migracijama iz naše zemlje i cjelokupnih južnoslovenskih prostora.

„Uviđajući da gotovo nijedna od država kojoj je Crna Gora bila deo“, u recenziji na ovu knjigu istakla je Bosiljka Pušić, „nije mnogo vodila računa o iseljenicima, izuzimajući interesovanje presednika Tita koji ih je 1963. godine posetio prilikom boravka u Čileu, autor je učinio napor da pribeleži autentične podatke kako zaborav ne bi izbrisao činjenice ili pamćenje potamnelo. Neverovatno zvuči podatak da je preko 200 hiljada Crnogoraca nastanilo Južnu Ameriku tokom jednog veka, radeći najteže poslove u rudnicima, na seči šuma, izgradnju železničkih pruga. Tamo su pustili korenje i izrodili potomke stupajući u bračne veze, uglavnom sa Španjolkama, mada su često na tle ovog kontinenta stizale čitave porodice, a nekada i čitava sela iz rodne Crne Gore. Velikim pregalačkim radom Crnogorci su u provinciji Ćako od prostranog neobrađivanog zemljišta načinili ogromna polja pamuka radeći zajedno sa domicilnim Indijancima“.[5]

Pušić naglašava da je rukopis *U podnožju Kordiljera* ne samo istorijski dokument, već i inspirativno štivo, koje bi se vrlo lako moglo pretočiti u zbirku zanimljivih priča. Kao sekretar Matice iseljenika Crne Gore, koja

[3] Sergije Lukač: *Zapisi visokog dometa,* pogovor knjizi Slobodana Vukovića: *Proljeće u Bronksu*, drugo izdanje, samostalno piščevo izdanje, Podgorica, 2006, str. 149-150.

[4] Navedeni citati preuzeti su iz knjige Slobodana Vukovića: *Proljeće u Bronksu*, drugo izdanje, samostalno piščevo izdanje, Podgorica, 2006.

[5] Bosiljka Pušić: *Pupčanom vrpcom vezani za Crnu Goru,* recenzija na knjigu Slobodana Vukovića: *U podnožju Kordiljera,* u knjizi: *Putokazi Slobodana Vukovića,* priredili dr Draško Došljak i Danica Vuković, izdavač: porodica Vuković, Podgorica, 2021, str. 197.

je osnovana 1962. godine, autor je imao pouzdan uvid u stanje iseljenih Crnogoraca širom Južne Amerike. On prati situaciju od kraja XIX vijeka, koja se nastavlja do današnjeg vremena. Crnogorci su shvatili da će svom potomstvu teško moći da ostave jezik zavičaja, pa su u provinciji Ćako osnovali školske i sportske klubove i kulturno-umjetnička društva, njegujući arhaični starinski jezik koji su naučili od đedova. Jedan broj Crnogoraca visoko se pozicionirao na društvenoj ljestvici jer su postali preduzenici, uzgajivači ovaca i najkvalitetnije vune, dok su drugi utemeljili drvnu indstriju. Autor kaže da nije čudo što dolazi do promjene zakona, po kojem nijedan stranac ne može postati gradonačelnik. Koliko je starocrnogorskih iseljenika naseljavalo ovaj kontinent svjedoči podatak da postoji selo koje se zove Montenegrina, upisano u geografske karte Argentine. Elsi Vučinović, rođenoj u Buenos Airesu, čitava porodica došla je iz Lepetana zajedno sa rođacima i ujacima, a ona se udala za Argentinca, uspješnog neurohirura i političara. U Montevideu (Urugvaj) postoji zanimljiva rijetkost od 1931. godine – spomenik doseljeniku na kojem piše: „Zahvalnost našoj braći doseljenicima“.

Svi putopisi poznaju se po jedinstvenom – vukovićevskom stilu. Sonja Tomović - Šundić u predgovoru knjige *Priče iz Australije* konstatuje: „Autor nam i ovom knjigom otvara vrata čudesnog i usamljeničkog svijeta, neobičnih ličnosti, života i podviga, ali s neskrivenom tugom i osjećajima prema napuštenoj domovini. Sve priče – preuzete iz konkretnih života, uobličene su kao zaokružene cjeline sa pažljivo izabranim detaljima, ocrtavajući zanimljive biografije, ali sa dubokom humanističkom porukom koju nam donosi Vuković sa svih putovanja: idejom da ovi raseljemici zaslužuju sistemsku brigu naših institucija, povezanost u kontinuitetu sa svojom maticom, kako bi na različitim meridijanima ostali trajno vezani njenom kulturom, običajima i vrijednostima“.[6] Ranije su u inostranstvo išli ljudi nezadovoljni nestabilnim društvenim prilikama ili svojim statusom. Nekada su u svijet išli neuki i polupismeni, a sada idu stručnjaci za razne oblasti da ostvare svoje ambicije i poboljšaju uslove života. U Vukovićevm kratkim reportažama domainantan je geografski prostor koji nije dekor, već autor njime postiže snažnu umjetničku funkciju.

Tekstovi u *Pričama iz Australije* obogaćeni su fotografijama, koje predstavljaju dopunu i koje knjizi daju dodatni čitalački šarm, pa riječ i slika postaju svojevrsni vremeplov. Knjige putopisa i reportaža Slobodana Vukovića predstavljaju pisani dokumenat istorije naše dijaspore. Za Vukovića putovati znači bilježiti i podijeliti razgovor sa drugima. Svoja putovanja, on je podijelio sa čitalačkom publikom svih prostora, uzrasta, životnog i čitalačkog iskustva. Njegovi putopisi i reportaže o našim iseljenicima podučavaju i uspostavljaju pokidane veze.

[6] Sonja Tomović – Šundić: Čudesni i usamljenički svijet, predgovor knjizi Slobodana Vukovića: *Priče iz Australije*. Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Podgorica, 2013, str. 6.

Milisav Savić u predgovoru naslovljenom *Sudbine Borhesovskog tipa,* navodi da se „Vuković u knjizi pojavljuje kao neka vrsta sveznajućeg, ali vidljivog, prisutnog pripovedača. Osnovni zadatak pripovedača je da zabeleži razne i neverovatne sudbine ljudi koji su se otisnuli u svet za koricom hleba. Te sudbine prevazilaze ponekad i maštu nekog pisca borhesovskog tipa. Osnovno i nepromenljivo u njima je ljubav prema zavičaju, rodnom kraju. Crna Gora jeste mala, ali zahvaljujući neizmernoj ljubavi njenih iseljenika ona je prisutna goovo u celom svetu“.[7]

Od početnih poglavlja ove knjige - *Prava veza sa starim krajem, Vječno pružene ruke*, *Kengur i ptica emu*, preko središnjih – *Kako je Luka Marković nadživio sebe, Susret braće na Pacifiku, Gudvica zemlje i dva kamenčića*, do završnih – *Kenedi iz Virpazara, S Vasojevićima u Pertu, Svijet je mali, Dopisivanje s Lalićem*, cjelokupno ostvarenje *Priče iz Australije*, čita se kao neka vrsta starog dnevnika, koji svjedoči o jednom načinu života i ljudima koji lagano postaju predstavnici nekog minulog društvenog i kulturnog sistema. Vuković pronalazi zanimljive sagovornike, približavajući ih savremenom čitaocu na blizak i profesionalan način. On ne pravi klasični intervju, tipa: pitanje – odgovor, odgovor – pitanje. On prati sagovornika, opisuje ga, bilježi sve što je važno za razumijevanje vremena i ambijenta u kojem se i o kojem se razgovara. Stoga u knjizi *Priče iz Australije*, nailazimo na upečatljive portrete ljudi kao što su Luka Marković, čiji je portret o životu prije Australije i mukotrpnom radu u rudniku potkrijepljen i njegovim fotografijama, koje svjedoče o životnim tegobama i iskušenjima kroz koje je prošao na trnovitim životnim stazama. „Ova potresna patriotsko-rodoljubiva poema“, u pogovoru knjizi naglasio je dr Vladislav Pavićević, „oduševljava svojom iskonskom ljubavlju prema zavičaju, a posebno što o našm iseljenicima u toj zemlji najmanje je pisano, a još manje vođeno brige i računa od strane njihove domovine da im olakša mukotrpni život u tuđini“.[8]

Knjiga *Suncokreti na Trafalgaru (Putovanje s piscem svijetom i vremenom)* predstavlja putovanje kroz vrijeme, u kojem je Slobodan Vuković ostavljao pisane tragove koji će nam služiti da dodatno iščitavamo događaje i ljude. Ona nas podstiče da se ponovo vratimo Vukovićevim knjigama i na njenim stranicama sretnemo zanimljive i neobične ličnosti. U kompletnoj kritici, prikazima i osvrtima na Vukovićeve knjige odavno je zapaženo da je malo ko tako dirljivo, prisno i emotivno pisao o našim iseljenicima kao što je to činio Slobodan Vuković.

Suncokreti na Trafalgaru je zbirka izabranih i novih putopisa, zapisa i reportaža koja je izašla 2015. godine u izdanju podgoričkog *Unireksa* i četrnaesta je Vukovićeva knjiga po redu. U predgovoru knjizi Pero Zubac

[7] Milisav Savić: *Sudbine borhesovskog tipa*, predgovor knjizi Slobodana Vukovića: *Priče iz Australije*, Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Podgorica, 2013, str. 8.

[8] Dr Vladislav Pavićević: *Njegoš i Oktoih sa nama*, pogovor knjizi Slobodana Vukovića: *Priče iz Australije*, Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Podgorica, 2013, str. 99.

navodi: „Imao sam sreću da poznajem, pa i da drugujem sa najboljim našim putopiscima i piscima putopisnih reportaža, sa Slobodanom Markovićem, Zulfikarom Džumhurom, Momom Kaporom, Tihomirom Lešićem i drugim klasicima ovog teškog i zavodljivog žanra, sve do dugog prijateljstva sa sadašnjom zvezdom ovog roda Zoranom Slavićem, ali moj prijatelj Slobodan Vuković razlikovao se i razlikuje se od svih navedenih časnih i nezaboravnih imena. On je negovao svoj stil koji se ponajpe odlikuje pričom iz samog života, životopisnošću, spajanjem priče čoveka i priče o čoveku u prostoru, diljem sveta, od velikih prestonica do malih gradova u dalekim predelima, koji svoju priču, monolog, ili dijalog sa piscem, ugrađuju u oslikani predeo rečima, srž samog putopisa koji predele naslikane rečima približava čitaocu, a to bi se moglo imenovati filmičnošću putopisnog zapisa“.[9]

U ovoj knjizi izložene su putopisne reportaže gotovo sa svih kontinenata, a najviše iz Sjedinjenih Američkih Država, Australije, Kine, Rusije i Latinske Amerike. One predstavljaju u najvećoj mjeri susrete sa našim ljudima koji žive u svijetu, ali i sa domicilnim stanovništvom. Autor je portretisao date zemlje na interesantan i živopisan način, a kao jedne od najinteresantnijih prikazao je Latinsku Ameriku i glavni grad Argentine - Buenos Aires. Po Vukovićevom shvatanju i doživljaju, u njemu je sve reportaža, samo treba znati gledati. Svojim putopisima Vuković nam otkriva sve ljepote, tuge, tragedije, bogatstva, snalažljivosti, ljubavi i susrete naših pečalbara.

„Knjiga Slobodana Vukovića *Suncokreti na Trafalgaru*“, zapaža Žarko L. Đurović, „donosi nam niz zanimljivih reportaža nastalih u vremenskom rasponu dužem od pola vijeka, od 1962. do 2014. godine. Početna stvaralačka intencija vodila je autora novinarskim putem. Opredijelio se da piše reportaže koja su najsloženija i najzahtjevnija novinarska vrsta. U tim prvim novinarsko-literarnim kreacijama mogao je da se iskaže kao darovit žurnalist-pisac koji ima profinjeni senzibilitet i široko obrazovanje. To su istaknute osobine koje na najljepši način čitaocima preporučuju njegovo stvaralaštvo“.[10]

Staro i novo na stranicama ove knjige neprestano se kombinuju i smjenjuju, a za današnje čitaoce, zaključno sa posljednjom, po kojoj je knjiga i dobila naziv – reportaže i zapisi su jednako zanimljivi kao i prije četiri decenije, kada je veći dio nastao. Njihove teme i motive, što se može sagledati i iz naslova poglavlja: *Na Zekovoj glavi, A Tara zabrađena asfaltnom trakom, Jedna neobična ikona, U mlinovima ribničkim, Zelene*

[9] Pero Zubac: *Umijeće slikanja riječima (Zapis naklonosti pri čitanju izabranih i novih putopisnih reportaža Slobodana Vukovića)*, predgovor knjizi Slobodana Vukovića: *Suncokreti na Trafalgaru (Putovanje s piscem svijetom i vremenom),* Unireks, Podgorica, 2015, str. 10.

[10] Žarko L. Đurović: *Raskošni opisi*, pogovor knjizi Slobodana Vukovića: *Suncokreti na Trafalgaru (Putovanje s piscem svijetom i vremenom),* Unireks, Podgorica, 2015, str. 363.

oči Lima, Fruškom gorom, Jesen u Reževićima, Mojkovac i zima, Crveni pijetao Aca Prijića, Što je Tito rekao Laliću, Sa Krklecom, veselo, Veliki most na Maloj rijeci, Jedinstveni svijet umjetnosti, Crnogorci kasno sazrijevaju, Vozio je Džona Lenona, Susret u Džakarti, Večera na Nijagari, Njegoš u Santjagu, Jedan dan u Meksiku, Njujork, Njujork, Telefonski razgovor sa Bukovskim, Pismo iz Pamplone, Omiljena kraljica Jelena, Pariz je najljepši sa proljeća, U gradu Albrehta Direra, Masleša i Crna Gora – nalazio je u svakodnevnim zbivanjima i ljudima koji su ga okruživali, od sjećanja na one koji su postali dio istorije do „običnih" ljudi iz njegove domaće i inostrane svakidašnjice i okruženja.

„U podnožju spomenika engleskom admiralu Nelsonu na Trgu Trafalgar, koji je učestvovao u 140 bitaka, 40 puta je ranjavan", Vuković završava svoju knjigu, „četiri velika bronzana lava i fontane, a iznad – Nacionalna galerija, preplavljena posjetiocima, turistima. Desno od ulaza, Van Gogovi „Suncokreti". Vinsent ih je naslikao još 1888. u Provansi, iste godine kad je Crna Gora dobila svoj čuveni Imovinski zakonik. U Galeriji su remek djela Mikelanđela, Leonarda da Vinčija, Rembranta, Karavađa, Velaskeza, Monea, Sezana, Pisaroa. Gogena... Iznova se vraćam „Suncokretima" genijalnog Holanđanina, jednog od najvećih svjetskih slikara. Sjutradan dolazim, sjedam na klupu i zurim u „Suncokrete". Pa opet... I ponovo...".[11]

Uprkos permanentnoj težnji ka objektivnošću, Vukovićeve reportaže nijesu preslikana stvarnost, već u njih on unosi detalje i elemente vlastitih viđenja, osjećajnosti i doživljajnosti. Njegovi izrazi proizvode olfaktorne, auditivne i emocionalne utiske, što doprinosi da tekst duboko doživljavamo, a što istovremeno predstavlja krunski dokaz da je autor ovladao spisateljskim zanatom u žanrovima kojima se najviše posvećivao. Svoja upoznavanja sa ljudima koji su obilježili XX vijek na jugoslovenskim prostorima u domenu političkog života, kao što su bili Josip Broz Tito, Milovan Đilas, Blažo Jovanović, od umjetnika kičice - Petar Lubarda, Aco Prijić, Risto Stijović, Vojo Stanić, od umjetnika riječi - Mihailo Lalić, Čedo Vuković, Gustav Krklec, Desanka Maksimović, Veljko Petrović, Radovan Zogović, Sreten Perović, Radoslav Rotković, Božo Bulatović, Ahmet Hromadžić, Predrag Matvejević, čuvenih režisera, glmaca, sportista i mnogih drugih – postali su kamenčić ugrađen u literarni mozaik knjiga koje nam je Vuković ponudio i u kojima se na kreativan i originalan način ostvario.

Posmatrani sa stilsko-jezičke strane, Vukovićevi putopisi i reportaže prožete su leksikom u kojoj nalazi mjesto i ona riječ koja će našeg iseljenika podsjetiti odakle dolazi. Kroz svojevrsno putovanje po leksičkim zavičajnim stazama, autor pokazuje zavidno poznavanje crnogorskih govornih i jezičkih prilika, kao i one specifičnsti koje su zajedničke za emigrantski način poimanja, doživljavanja i kazivanja. Kad je riječ o vremenu,

[11] Slobodan Vuković: *Suncokreti na Trafalgaru (Putovanje s piscem svijetom i vremenom),* poglavlje: *Suncokreti na Trafalgaru,* Unireks, Podgorica, 2015, str. 362.

upadljiva je upotreba narativnog prezenta, kojim postiže da stičemo utisak kako se sve o čemu nam autor govori odigrava upravo pred našim očima, u ovom trenutku.

Vrijednost njegovih tekstova je, između ostalog, i u jednostavnosti pisanja i funkcionalnoj upotrebi riječi kojima se postiže punoća smisla. Negov izražajni model približava se modelu umjetničkog novinarstva. Vuković njeguje lapidaran stil, koji emanira njegovo izoštreno oko za detalje. Kroz njegove knjige provijava dobroćudni humor i precizno „skeniranje" likova. Tako osmišljene junake, koji nisu „zamračeni" autorskom ambicijom da se raspiše i opasnošću da se „izgubi" u mnoštvu detalja, ne bi mogao da pruži neko ko dobro ne poznaje ljudsku psihologiju.

Godine 2021. ukazala se potreba da se u jednoj knjizi saberu recenzije, predgovori, prikazi, promotivni govori, osvrti na Vukovićeve knjige, pisma i fotografije. U knjizi *Putokazi Slobodana Vukovića* (priredili dr Draško Došljak i Danica Vuković) sabrani su, iz pera pedesetak autora, tekstovi koji su vrednovali Vukovićevo novinarsko i publicističko stvaralaštvo, preporučivali ga za štampu i za čitanje. O stvaralaštvu Slobodana Vukovića pisali **s**u Jevrem Brković, Zuvdija Hodžić, dr **Slobodan Vujačić, Milan Stojović, Sergije Lukač, Gojko Dapčević, Milo Kralj, Ratko Đurović,** dr **Vladislav Pavićević, Dušan Kostić, Kosta Radović, Vera Aleksandrić Horvat,** dr Dragan Koprivica, Zoja Bojanić, dr **Milisav Savić, Miodrag Marović, Dubravka Jovanović, Mileta Radoyanović, Jovanka Vukanović, Bogić Rakočević, Pavle** Goranović**,** dr **Čedomir Bogićević, Salko Luboder, Miloš Vulević,** dr **Zorka** Milić, Jezdimir Radenović, Pero Zubac, Borko Gvozdenović, dr **Slobodan Reljić,** dr **Ratko Božović, Silvija Monros Stoja**ković, Obrad Pavlović, Žarko L. Đurović, Bosiljka Pušić, Miraš Martinović, dr Sonja Tomović – Šundić, dr **Draško Došljak, Dobrašin Jelić i ostali**. Njihovi tekstovi pregledno su dati u ovom zborniku, budući da su se sa stranica časopisa, revija, novina, „uselili" u novu literarnu formu.

O autorovom odnosu prema novinarstvu Došljak je zapisao: „Novinarstvo je za Vukovića bilo život. U tom novinarstvu i životu je odabrao najteži put i nešto što je u toj profesiji osobeno ali i najbliže literaturi: intervjui, umjetničke reportaže i putopisi. Njegove knjige su se, s razlogom, rado iščekivale i čitale. One su bile putokazi ka predjelima i ljudima, ka mudrosti i otmjenosti, ka daljinama i nezaboravu".[12]

Književnik Miraš Martinović ističe: „Iseljenici najbolje poznaju domovinu, jer je nose u sebi, kao neodvojiv prtljag života. Van Crne Gore je još jedna Crna Gora. Vuković je našao tu Crnu Goru, preslikao je u svoje zapise i napise, u svoje reportaže, u svoja slova. Ta Crna Gora, drugačija od ove, a dubinski ista, preslikana je na stranice njegovih knjiga. To je novi kontinet ljudi i njihovih sudbina. Nova Atlantida, koja u ovim knjigama

[12] Draško Došljak: *Riječ na svom mjestu*, u knjizi *Putokazi Slobodana Vukovića,* priredili dr Draško Došljak i Danica Vuković, izdavač: porodica Vuković, Podgorica, 2021, str. 10.

izranja, sa svojim posebnostima“.[13]

Djeluje nam da je Vuković stigao do svakog našeg Crnogorca i dao mu mogućnost da iskaže svoju pečalbarsku tugu za domovinom. Recipirajući njegove knjige čitaoci će proputovati svijetom i vremenom, revitalizujući se plemenitom autorskom intencijom i ambicijom da otme od zaborava sve što je vrijedjelo sačuvati, spasiti i zabilježiti. Vukovićeve knjige ujedno čine i dokument o kretanju društvene i pojedinačne svijesti, o različitim „talasima“ naše emigracije, od socijalne koja je šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog vijeka išla „trbuhom za kruhom“, do intelektualne koja je „tekovina“ ili posljedica XXI stoljeća i koju u najvećoj mjeri predstavlja tzv. „odliv mozgova“, od ljudi koji su išli za svojim sudbinama i intuicijama, žena u vječitoj potrazi za vlastitim za ljubavima i afinitetima, svjedočanstva o našim preprekama, nužnostima, protivrječnostima, lutanjima, padovima i novim usponima.

„Karakteristike stvaralačkog bića Slobodana Vukovića“, zapaža Salko Luboder, „se ogledaju u tome što je on najčešće bio putnik namjernik, strastvenu upućenik na daljine, neumorni tragalac za novim prostranstvima, ljudima i sudbinama. Vuković je majstor svog zanata koji umije da te daleke svjetove nama učini bliskim. To postiže svojim izuzetnim darom, čarolijom pisane riječi“.[14]

Putopisi Slobodana Vukovića *Proljeće u Bronksu, U podnožju Kordiljera, Priče iz Australije* i *Suncokreti na Trafalgaru,* potvrđuju misao Iva Andrića da čovjek koji nije putovao – nije ni živio. Vuković ima još puno toga da kaže, a dokaz za ovu tvrdnju predstavlja knjiga koja se nalazi u rukopisu pod radnim nazivom *Susreti***.** Dosadašnjim ostvarenjima Slobodan nam je približio države i kontinente, kroz koje su daljine postale - zagrljaji.

[13] Miraš Martinović: *Povezao kontinente i ljudske sudbine*, u knjizi *Putokazi Slobodana Vukovića,* priredili dr Draško Došljak i Danica Vuković, izdavač: porodica Vuković, Podgorica, 2021, str. 205.

[14] Salko Luboder: *Neumorni svjetski putnik,* u knjizi *Putokazi Slobodana Vukovića,* priredili dr Draško Došljak i Danica Vuković, izdavač: porodica Vuković, Podgorica, 2021, str. 225.

Literatura

Primarna

Vuković, Slobodan: *Proljeće u Bronksu*, drugo autorsko izdanje, Podgorica, 2006.
Vuković, Slobodan: *U podnožju Kordiljera*, Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Podgorica, 2012.
Vuković, Slobodan: *Priče iz Australije*, Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Podgorica, 2013.
Vuković, Slobodan: *Suncokreti na Trafalgaru - Putovanje s piscem svijetom i vremenom,* Unireks, Podgorica, 2015.

Sekundarna

Goranović, Pavle: *(Ne)poznati svjetovi,* predgovor knjizi Slobodana Vukovića: *Proljeće u Bronksu*, drugo izdanje, samostalno piščevo izdanje, Podgorica, 2006.
Lukač, Sergije: *Zapisi visokog dometa,* pogovor knjizi Slobodana Vukovića: *Proljeće u Bronksu*, drugo izdanje, samostalno piščevo izdanje, Podgorica, 2006.
Racković, Nikola: *Leksikon crnogorske kulture*, Podgorica, DOB, 2009.
Savić, Milisav: *Sudbine borhesovskog tipa*, predgovor knjizi Slobodana Vukovića: *Priče iz Australije*, Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Podgorica, 2013.
Tomović – Šundić, Sonja: Čudesni i usamljenički svijet, predgovor knjizi Slobodana Vukovića: *Priče iz Australije*. Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Podgorica, 2013.
Pavićević, Vladislav: *Njegoš i Oktoih sa nama*, pogovor knjizi Slobodana Vukovića: *Priče iz Australije*, Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Podgorica, 2013.
Zubac, Pero: *Umijeće slikanja riječima (Zapis naklonosti pri čitanju izabranih i novih putopisnih reportaža Slobodana Vukovića)*, predgovor knjizi Slobodana Vukovića: *Suncokreti na Trafalgaru (Putovanje s piscem svijetom i vremenom),* Unireks, Podgorica, 2015.
Đurović, L. Žarko: *Raskošni opisi*, pogovor knjizi Slobodana Vukovića: *Suncokreti na Trafalgaru (Putovanje s piscem svijetom i vremenom),* Unireks, Podgorica, 2015.
Pušić, Bosiljka: *Pupčanom vrpcom vezani za Crnu Goru,* recenzija na knjigu Slobodana Vukovića: *U podnožju Kordiljera,* u knjizi: *Putokazi Slobodana Vukovića,* priredili dr Draško Došljak i Danica Vuković, izdavač: porodica Vuković, Podgorica, 2021.
Martinović, Miraš: *Povezao kontinente i ljudske sudbine*, u knjizi *Putokazi*

Slobodana Vukovića, priredili dr Draško Došljak i Danica Vuković, izdavač: porodica Vuković, Podgorica, 2021.

Luboder, Salko: *Neumorni svjetski putnik,* u knjizi *Putokazi Slobodana Vukovića,* priredili dr Draško Došljak i Danica Vuković, izdavač: porodica Vuković, Podgorica, 2021.

TRAVELOGUES AND REPORTAGES BY SLOBODAN VUKOVIĆ

(*Spring in the Bronx, At the Foot of the Cordillera, Stories from Australia* and *Sunflowers on Trafalgar*)

SUMMARY: The literary travel form as an expression of the artist's private life, contact with new environments and his intimate reaction to similarities and differences with known cultural codes, is not a rare form in both older and newer Montenegrin literature. This cross-section of travel prose written by local authors can be done from Marko Car and his descriptions of the Bay of Kotor, to Ljubo Nenadović who was not a Montenegrin, but wrote about Montenegro, its rulers and unrivaled inhabitants with inspiration, to more modern travel writers. such as Pavle Đonović, Dušan Kostić, Draško Šćekić, Miroslav Đurović and many others.

Publicist Slobodan Vukovic, a descendant of the famous Montenegrin memoirist Gavro Vukovic, joined the constellation of Montenegrin travel writers and reporters with his extensive work. Vukovic is a decades-long journalist, travel writer, author of numerous studies and columns on topics from public and cultural life. In her work Travelogues and Reportages by Slobodan Vuković, the author Dr. Sofija Kalezić introduces us to the extensive bio-bibliography of this author, as well as to his most important collections of reports and travelogues: *Spring in the Bronx*, *At the Foot of the Cordillera*, *Stories from Australia* and *Sunflowers on Trafalgar*.

KEY WORDS: Travelogue, reportage, journalism, travel, America, Australia.

TOKOVI 1-2022
UDK 821.163.41 – 09

Dr Sofija KALEZIĆ

O **ROMANIMA SMILJANE KNEŽEVIĆ**

Život muškarca je slava,
a život žene - ljubav.

Onore de Balzak

Interesovanje za literaturu izniklu iz ženskog pera u svijetu kao i u Crnoj Gori, do posljednje decenije XX vijeka, slabo je posvećivana stručna pažnja. Zahvaljujući ocjenama Jovana Skerlića i antologiji Bogdana Popovića, jedina u zvaničnoj srpskoj književnosti gotovo do polovine XX vijeka, bila je samo Isidora Sekulić. Ni kasnije se odnos prema književnicama nije mnogo promijenio i njihovo djelo je bilo uglavnom skrajnuto ili prećutano.

Tek odnedavno kritičari i književni istraživači ovoj literaturi poklanjaju pažnju, budući da je književnost koju pišu žene još uvijek neiščitana, neotkrivena i književnoestetski nevrednovana. U Crnoj Gori su učinjeni značajni koraci u toku prethodnih godina da se problemu proznog stvaralaštva žena na našem kulturnom i jezičkom prostoru pruži tretman kakvo ono često po svom kvalitetu i zaslužuje - predgovori i pogovori romanima autorki, književna kritika u dnevnim kolumnama, što je uslovilo i pojavu prve monografije koja govori o proznom stvaralaštvu naših autorki dr Sofije Kalezić *Minervinim traqom* (FCJK/СКБ, Cetinje, 2018).

U prvu *Antologiju* proznog stvaralaštva crnogorskih književnica (priredila dr Sofija Kalezić, JU Centar za kulturu, Petnjica, 2020) uvršten je, zajedno s pričama i odlomcima iz romana ostalih tridesetak autorki, i odlomak iz romana Smiljane Knežević U posjedu samoće, koji je publikovalo iz-davačko preduzeće „Stihom govorim" (za izdavača: Slobodan Zoran Obradović). Posljednja knjiga trilogije posvećene ženskom peru crnogorskih prostora *Izbor iz proznog stvaralaštva crnogorskih književnica* (priredila dr Sofija Kalezić, JU Centar za kulturu, Rožaje/ Crnogorski kulturni forum, Cetinje, 2021), sadrži oko 50 imena, odnosno priloga naših prozaistkinja. U ovaj tom uvršten je odlomak iz trećeg Smiljaninog romana simbolično nazvanog *Glodar* (IK „Zlatna gora, Nikšić, 2022, za izdavača: Marija D. Nenezić).

I pored toga što je kao osnovno pitanje u okvirima literature koje pišu žene postulirano njihovo pravo na glas, na polnu ravnopravnost i dostojanstven život (čak nerijetko i istorijska podloga, odnosno storija o „ženskom rodoslovu" nosi sličnu poruku), u idejnom sloju ova ostvarenja nijesu „uperena" protiv muškaraca jer istovremeno pružaju uvid i u mušku dušu - a

ideje o potrebi ljubavi prema sebi (samopoštovanju), prema drugoj osobi, porodici i djeci nijesu strogo rodno označene.

Smiljana Knežević je autorka koja je već s trećim romanom prepoznatljivo ime kako na terenu crnogorske, tako i srpske literature ponikle iz ženskog pera. Rođena je 1954. godine u Andrijevici, gdje je završila osnovnu školu i Gimnaziju „Panto Mališić". Još kao učenica nagrađivana je za pismene radove. Pedagošku akademiju je završila u Nikšiću i tridesetak godina radila je kao učiteljica. Piše poeziju i prozu. Objavila je romane Izuh cipele i krenuh (IP „Obodsko slovo", Podgorica, 2012) i *U posjedu samoće* (IP „Stihom govorim", Bijelo Polje, 2015). Živi i stvara u naselju Budimlja kod Berana. Sva tri njena romana pripadaju kategoriji tzv. „mini romana", na granici između novelističke i romaneskne strukture, što čini da se lako recipiraju i da su pamtljivi, tj. da su njihove poruke ispoljene na direktan i prijemčiv način.

O Smiljaninom prvom romanu *Izuh cipele i krenuh* književnik Slobodan Zoran Obradović je istakao na promociji: „Neobičan malo naslov, suprotan, rekao bih, ustaljenoj praksi da se prije koraka obuju cipele, a ne - izuju... samim tim i provokativan, a nakon čitanja knjige apsolutno sam u ubjeđenju da bolji naslov ne bi bilo moguće dati. Metafora i simbolika koje sažimaju čitavu njenu knjigu upućujući na najveće ljudsko pravo - slobodu. Veliki pojam Sloboda u sebi sadrži mnogo malih, svakodnevnih odrednica slobode - da se voli, živi, bira između sreće i nesreće, da se bira svoj put, trasira sopstvena životna staza".

U svom prvom romanu intrigantnog naslova autorka se bavi sudbinom mlade žene koja od trenutka udaje čeka svojih pet minuta u braku, koje nikako da dočeka. Njen muž koji je ljekar smješta je da živi na selu s njegovom majkom, navodno radi zdravijeg života i održavanja domac'instva, dok ona sluti da ima ljubavnicu, što se u epilogu ispostavlja kao tačno. U podizanju sina i kćeri i čekanju muža prolazi njeno vrijeme, koje dijeli sa svekrvom sve do trenutka njene smrti. Nakon toga, prešavši s djecom u njihov zajednički stan u gradu, ona ponovo pokušava da sastavi krhotine svog bračnog života ali bezuspješno. Zaposlivši se kao medicinska sestra u bolnici u kojoj je radio njen muž, ona trpi njegovo zlostavljanje, iživljavanje i silovanje, što na kraju dovodi do razvoda braka.

U romanu je podvojena riječ naratora i romanesknih junaka, pa dio s epiloške i prološke granice potiče iz opservativne i doživljajne perspektive naratorke, kao i dio u sredini romana u kojem srećemo na fabulativno-motivsko podvajanje između prošlog i budućeg junakinjinog života. Onda kad pomislimo da je došla do samog kraja, ta granica zapravo predstavlja njen novi život, budući da se ona sticajem okolnosti udaje po drugi put jer je s budućim supružnikom upoznaje brat Žarko, na čijem je odjeljenju radila kao medicinska sestra. Njen drugi muž - ugledni sudija je udovac s odraslom kćerkom koja je udata i sve što prvoj porodici, Neda nailazi u drugoj - ljubav, pažnju, razumijevanje, toplinu. Prema bivšem suprugu ne osjeća mržnju niti povrijeđenu ljubav, vec samo potpunu ravnodušnost.

Smiljana završava svoj prvi roman mišlju da je „svaki čovjeк individua za sebe i u istim situacijama reaguje i ponaša se shodno svojim psihofizičkim sklonostima. Razlika je u tome što se neki lako razotkriju, a neki ostanu, pa čak i umru kao nepoznanica za okolinu i za svoje najbliže. Ono što moramo shvatiti je da nikada ne treba napraviti otklon od života, već treba napraviti iskorak prema njemu, uhvatiti se, makar za onaj zadnji vagon - koji će nas možda odvesti tamo gdje je trebalo da budemo na početku".

Knežević na literarno uspio način obrađuje položaj u emancipaciji patrijarhalnog crnogorskog prostora u Crnoj Gori, gdje su žene živjele kao taoci muškaraca, njihovih htijenja, ambicija, sebičnosti, ljubomore, posesivnosti... „Pojam morala je do jedne mjere izvitoperen iz razloga što se isključivo temeljio na potrebama muškaraca kojima je bio i podređen», konstatuje Obradović. „Žena je ta koja je mogla ukaljati obraz i čast, a muškarcu se sve praštalo, ili bi porodica bila u ulozi čuvara prljavih tajni svojih muških pripadnika. Tako se dešavalo da su naizgled dobri, fini Ijudi, obrazovani, naočiti, bili nasilnici u porodicama, devijantnih ponašanja o kojima se moralo ćutati".

U posjedu samoćeje Smiljanin drugi roman na čijim stranicama ona pravi važan zaokret, od spoljašnjih motiva i događaja usmjeravajući se ka nutrini ženske duše. Riječ je o autobiografskom romanu jednostavnog sižea - glava junakinja, koja predstavlja autorkin alter-ego, u periodu kad su djeca već formirani ljuđi i lagano odlaze s kućnog ognjišta, ostaje bez svog bračnog partnera za kojeg je bila veoma vezana tokom trideset godina zajedničkog života.

Od tog momenta počinje „njen drugi život», pun introspekcije u kojoj nailazi na više negativnih, nego pozitivnih pojedinosti. S komšinicama nema dodirnih tačaka, teme malograđanskog svijeta je ne interesuju i ona se lagano okrec›e serijama u kojima sve odiše drugačijim, mnogo dinamičnijim i zanimljivijim pulsom, kako bi rekli - kao na filmu. Cim skrene pogled sa serija, ona bolno postaje svjesna dubine i poraza vlastite samoće:

„Toliko sam serija gledala da to ni sebi nijesam smjela priznati i izbrojati, ali mi se nije dešavalo da pomiješam sadržaje i likove, jer, iako slične, one su svaka za sebe imale poruku i pouku mog života. Nikad ne bih pobrkala vrijeme emitovanja, a kamoli zaboravila naslove, naravno kad je to bilo jedino o čemu sam razmišljala. Udaljila sam sve od sebe, a najviše sebe od sebe. To više nijesam bila ja. To je bio neki proizvod samoće i tuge."

Spisateljica u ovoj knjizi proširuje osnovnu temu i uzdiže je do univerzalije posvećene hiljadama i milionima usamljenih žena, koje su sticajem okolnosti ili igrom sudbine ostale bez partnera, kao i onima koje ga nikada nijesu ni imale. Najljepša strana ovog romana je što se završava svjetlom, optimizmom i probuđenim nadama. Ljubav prema potomstvu daje junakinji životnu snagu i smisao postojanja, dovodeći je do duševnog do ozdravljenja i mogućnosti da se iznova raduje.

„Čitajući knjigu naišao sam na nešto što me je prvo malo začudilo a onda postalo potpuno logično kroz prizmu one koja pripovijeda, glavne

junakinje Smiljanine knjige: Savezništvo sa muvom!!!", Obradović ističe za njega najintrigan-tniji dio ovog romana kroz koji se ogleda njegova modernost. „Samoća, bjekstvo od drugih ali i od sebe. Bjekstvo od odgovornosti, obaveza u samosažaljevanje i u izolaeiju. Dobra analiza duševnog stanja koje je uzrokovano apatijom i depresijom. Od straha do beznađa i bezvolje. Ona tanka linija koja kada se pređe postaje velika kao planina. Gubitak vjere koji čovjeku oduzima dostojanstvo „pretvarajući ga u gmaza», kako kaže autorka. Odlična elaboracija, rekao bih gotovo kliničkih stanja/koja pretvaraju bol iz otrovi za dušu u otrov која poput zmije razara i tijela. Ipak, ljubav prema potomstvu daje svrhu, a svrha vraća dostojanstvo".

Glodar je mini-roman, mada se može smatrati i novelom, koja govori o jednom od najvećih ljudskih poroka - duhovnom i materijalnom tvrdičluku. Glavna junakinja se kao vrlo mlada udaje za mladića kojeg nedovoljno poznaje, a kojeg će uskoro upoznati kroz njegovu najpogubmje osobine - potpunu emotivnu neosjetljivost, potrebu za beskrajnom kontrolom, cicijašenje bez neke realne potrebe, duhovnu i mentalnu ograničenost. S obzirom da je zarobljena lošim brakom, a da iz razloga poštovanja roditelja i tradicije natrag nema kud, ona njihove zajedničke kćeri nastoji da vaspita kao samosvjesne, samostalne 1 obrazovane žene, koje neće zavisiti od muževljeve milostinje. Kraj ove kratke priče naizgled jednostavne ali krcate dramskog naboja, takođe je vrlo buran. Glavna junakinja umire od kancera u 45-oj godini, zrelom dobu u kojem je tek mogla da bere plodove svoga majčinstva i rada, dok novac koji je njen muž toliko besomučno štedio „pojede" inflacija:

„Taman što smo se vratili, nije prošlo ni dva dana, Peko nam javi da nam se otac objesio. Zar on? Nijesmo mogli da vjerujemo. Da li bol, da h savjest, da li novčani gubitak, ih sve zajedno, uglavnom, neslavno završi, obješen na kaišu koji je sad stegao oko svog vrata, sin jedinac, komandir policije, inspektor, ponos svoje majke koja je jedina ronila suze na njegovom grobu. I tada je bio sebičan. Ni tada nije mislio na nas i na svoju majku, već samo na sebe. Prekratio je sebi muke, to je bilo najlakše. Ta ljudska stijena je bila u stvari velika kukavica. Naša majka je imala razloga da to uradi, ali je sebi produžavala muke, misleći na nas".

Smiljana je osoba koja misli o prirodi ljudskog duha kad piše, razmišljajući o svemu što ne može da se do kraja i bez zadrške upozna, ali može da se zamisli i literarno osmisli. To su i razlozi iz kojeg su sva tri njena romana u najvećem stepenu ispričana iz perspektive sveznajućeg pripovjedača.

Ona zna kad njeni junaci pate, kakve ih dileme i brige more, za čim čeznu, ulazi u njihovu spavaću sobu i ujedno njihovu dušu, zna kakve posljedice povlači svaki njihov postupak, kakvi su im snovi i nadanja, razrušene iluzije i životna razočaranja....

Smiljana Knežević je kroz dinamične romaneskne priče koje mame čitaoca, nudeći im suštinsko poniranje u dubine ljudske duše i duha, u tri verzije koje imaju koliko različitosti, toliko i sličnosti, ispripovijedala kako su žene morale da sopstvenom snagom, razapete na stubu osude licemjer-

stva malih sredina da teško i uporno osvajaju najveću vrijednost - vlastitu slobodu.

Njena ostvarenja predstavljaju univerzalne priče o sudbinama i životnim izborima različitih žena, situacija u koje ih je život doveo a koje nikada nijesu ni pretpostavile da će doživjeti. Priče - iz kojih kako formirani čitatelji i čitateljke, tako i djevojke koje tek stupaju u ljubavne i bračne vode - imaju šta i imaju čemu da se nauče.

ТОКОВИ 1-2022
УДК 929

Раде БРАКОЧЕВИЋ

Бескрајни плави круг и у њему звезда.
Смрти нема, има сеоба!

Милош Црњански

Презиме Биорац – Бијорац – Бихорац

Има мјеста на свијету која нијесу за живљење, али јесу за причање. Биор - Бијор - Бихор је за обоје. Изрека - Бихор цио свијет насели, а себе не расели, погађа суштину трајања овог краја Црне Горе. Бихорци „раселили“ су се по бијелом свијету. Гдје данас нема Биораца-Бијораца– Бихораца? Из Бихора увијек се одлазило, а никад се или ријетко враћало. Одлазили су на пут без повратка Биорци-Бијорци-Бихорци, не само у Турску... Први исељеници знали су: „Путеви бихорски... Да врат сломи човјек и коњ.“ (Сијарић 279). Некада Бихор стаза и богаза. Данас више није тако. Сада је Бихор премрежен модерним асфалтним путевима. Путеви су бољи, али се и даље одлази. Није Земко ни први ни последњи Бихорац који уништен, преварен, напушта завичајни Бихор. „Одох некуд... а не знам куд?“ (Исто: 371).

Нешто о Бихору

Гдје се налази област Бихор из које су поријеклом носиоци презимена Биорац – Бијорац – Бихорац? Вук Стефановић Караџић забиљежио је: „Биор, Бихор, крај у Полимљу између Бијелог Поља и Рожаја, у санџаку Новопазарском, Суводола и Биора равна.“ (Караџић 27).

Географ академик Милисав Лутовац одређује положај и границе Бихора:

„Бихор је област у Горњем Полимљу с обе стране реке Лима. Његове географске границе према суседним областима доста су изразите. На северу је висока коритско-пештерска површ (1200 м), са које стране падају према долини Лима у облику одсека. Од рожајске области га дели Турјак (1300 м), на југозападној страни међи се врховима Бјеласице и њиховим повијарцима који се с једне стране спуштају према Тивранској клисури на Лиму, а са друге стране према Равној ријеци. Од Љубовиђе и Коморана граница води низом коса до Куманичке клисуре испод бјелопољског поља“ (Лутовац 3).

У повељама српских средњевјековних владара налазимо помене села која су и данас у Бихору. Османски пописивачи су их само преузели и пописали. У једној жичкој повељи краља Стефана Првовјенчаног помиње се да је потврдио посједе цркви у Бистрици и наводи више насеља у области Бихора: Затон, Црнча, Ивање, Замчина (данас се зове Рамчина) и Дубово. У повељи из 1324/25. године краљ Стефан Душан цркви Светог Петра у Бијелом Пољу прилаже села: Црнчу, Вељe Поље, Брзаву и Заград.

Тврђава Бихор се, под тим именом, први пут помиње у једном од списа из дубровачких извора од 5. 11. 1450. године „у коме се каже како су трговци једног дубровачког каравана оставили у залог товар свиле у Бихору (... in loco vocato Bichor...). („Бихор“, Историјски лексикон Црне Горе А - ЦРН 116, 117). Османлије - Турци су заузели Бихор 1455-1456. године, истовремено када и Призрен. Анонимни љетописац записа: „Прими цар Бихор у Загорју“. (Даничић). Тврђава и град Бихор се помињу са важним центрима из тог периода, што значи да је град био значајно мјесто, односно једна од кључних тачака за даљи продор Османлија на запад. Историјски трагови говоре да је тврђава, средњевјековни град и трговачко средиште Бихор на брду Градина (1056 м.н.в.) изнад села Биоча и ушћа ријеке Љешнице у Лим, на ободу поличке заравни, до пада под турску власт једно од сједишта Вука Бранковића. Бихор је имао и своју Бихорску епископију Српске православне цркве. Код Љубомира Стојановића налазимо податак: „Око 1686. године помиње се бихорски епископ Висарион у једном Отачнику, који је приложио манастиру Милешеви“ (Енциклопедија православља књ.1, А-З, 198-199). Локални хроничар записао је: „Бихор је знатан због резиденције бихорског владике.“ (Јоксимовић, 43).

С почетка османлијске владавине, Бихор је био сједиште кадилука са нахијама: Комнин (околина Будимље – Беране), Зла Ријека (Злорјечица), Коморани (околина Бијелог Поља) и Плав, односно цијелог Горњег Полимља, укључујући и Корита. Према подацима из турског пописа из 1530. године, Бихор је био прилично пространа и насељена област у првој половини 16. вијека. У оквиру скадарског санџака, каза Бихор имала је и двије нахије, Будимљу и Коморан, али генерално у попису нису назначаване нахије у оквиру, већ само бихорска каза и име санџака. Обухватао је и села Горњег Полимља: Јодоле (данас засеок у селу Горажде) – Полицу, Будимљу, Петњик, Загорје, Виницку, Шекулар... попис села јасно документује да су у саставу Бихора биле бивше средњовјековне жупе у Горњем и Средњем Полимљу све до Пештери.

Ево једног виђења предјела Пештери и Бихора на крају прве половине 19-ог вијека. У допису Новина Читалишта Београдског бр. 12. од 12. марта 1848. године стоји: „Пештери и Биор, ово су два мала предела између Скадра, Белог Поља и Новог Пазара, у којима никак-

ве законе власти нема, него сами по себи на фисове суде, сирјеч који највише братства има, онај им је најстарији. – У овим пределима има таквих домова, у којима се налазе по два брата, пак један верује Христа а други Мухамеда, један клања, а други се крсти; а кад бајрам дође, сви заједно прославе, отац иде у цркву, а синови у џамију. – У овим пределима и то се може наћи да два брата Турчина у једној кући живећи, један држи за жену булу, а други христјанку, па једној име Ана, а другој Назија.“ (Томић, 77).

Бихор се дијели на Горњи и Доњи Бихор. Превој Гњилица дијели Горњи и Доњи Бихор. Горњи Бихор је у сливу ријеке Љешнице. Од Гњилице до Куманичке клисуре простире се Доњи Бихор. Бихор је територијално хомогено подручје у својим социолошко-антрополошко-културолошким обиљежјима и одредницама, а његове посебности се огледају нарочито у изједначавању и преплитању вјерског и националног идентитета. Милисав М. Лутовац као посебну цјелину издваја тзв. Мали Бихор који чине села са лијеве стране Лима: Фемића Крш (Фемијића Крш), Брзава, Бубање, Пријелози, Рујишта, Заград, Штитари, Цр(в)љевине, Скакавац и Распоре. И подручјем тзв. Мали Бихор у ужем смислу омеђен је географско-историјски оквир области Бихора. Када је ријеч о исељавању родова морамо имати у виду и ширу област Бихора (Лутовац 14, Зиројевић 174, Катић 423 - 549).

Подручје Бихора територијално данас је административно подијељено на следеће општине: Петњица – Горњи Бихор (од 2013. године), Бијело Поље – Доњи Бихор и Беране – тзв. Мали Бихор. Села преко пута тврђаве Бихор: Крш Фемића (Фемијића), Пријелози, Рујишта, Бубање, Штитари, Би(х)орићи, Цр(в)љевине и Заград једним именом се зову Мали Бихор. Историјски и географски наведена насеља су дио Бихора. Све до 1912. године ова села била су у саставу жупе – нахије, области Бихор.

КОЛИКО БИ(Х)ОРА ИМА У РАСИЈАЊУ ИЛИ О ПРЕЗИМЕНУ БИОРАЦ- БИЈОРАЦ – БИХОРАЦ

Уобичајено је да се каже како постоје три Бихора, три Петњице... Међутим, више од четири Бихора живе у расијању. Један у Србији (на писање овог текста подстакло ме је пређуткивање ове чињенице), други у Турској, трећи од Европе до Америке, Аљаске, Аустралије... Четврти у Босни и Херцеговини. Остаци петог су између клисура Тиврана, Куманице, пропланака Бјеласице и Корита и Пештери, у Беранама, Бијелом Пољу, Подгорици, Бару, Никшићу... Дакле, Биорци-Бијорци-Бихорци расути су по цијелом свијету. Биорце-Бијорце-Бихорце срећемо завичајно од Сјеничко-пештерске висоравни до

Шумадије (Груже крагујевачке) и даље од Срема и Славоније, све до Будима. Основно значење презимена је да означава особу чији је неки давни предак поријеклом из Бихора. Бихор је занимљив и за многа друга презимена у Србији -Шумадији, Топлици, Косову и Метохији, Турској, Босни...

Предмет разматрања су исељени родови који имају презимена Биорац, Бијорац и Бихорац. Ова презимена јављају се често код православаца, муслимана и ријетко католика. У основи, то је једно презиме са различитом употребом и изговором самогласника и сугласника. Крај Биор-Бијор-Бихор, те презимена Биорац, Бијорац и Бихорац посматрамо као синониме.

Јавља се и презиме Биорчевић/Бијорчевић, изведено од Биор-Бијор. Није нам познато да ли има Бихорчевића?

Презиме се узима по имену претка, по мушком имену (чешће) и по женском имену (ређе), али и по мјесту поријекла. Презиме или породично име означава припадност родоначелнику породице, географском поријеклу, занимању, занату, надимку. Велики број потомака исељеника из Биора данас живи у Србији (знатан број) под презименом Биорац – Бијорац –Бихорац.

Топонимско презиме Биорац-Бијорац-Бихорац настало је по географском поријеклу - области Бихора. Презиме је и етноним, етник, предионо, изворно формирано тако што су исељеници из некадашње средњовјековне жупе Бихор, односно Бихорске нахије, умјесто презимена и имена свога рода или братства, узимали име предјела, то јест краја и области. Дошли из Биора... од Биора, зато су их други звали Биорци/Бијорци/Бихорци. Заједничка карактеристика презимена указује на поријекло, односно мјесто живљења предака у крају Биор-Бијор-Бихор у Горњем Полимљу. Зна се, исељеници, „носећи при сеоби као пуж своју кућу и племенски назив (краја, матице Бихора, прим. Р.Б.)“ (Лутовац „Племе, сплемењивање, расплемењивање, сроћавање и одроћавање у Горњем Полимљу и неким другим областима Старе Рашке“ 269). Дакле, име предјела узето као основа за презиме са суфиксом–ац. Презиме Биорац/Бијорац/Бихорац је разнородно и припада категорији презимена са наставком „-ац“, попут презимена Азанац, Азањац, Барајевац, Бишевац, Беранац, Бјелопољац, Буђевац, Гусињац, Доловац, Јаворовац, Врањанац, Граховац, Ерцеговац, Колашинац, Пазарац, Пећанац, Пештерац, Пироћанац, Пјешивац, Полимац, Понорац, Рожајац, Руговац, Црногорац, Шекуларац... Презименом се означује припадност одређеној породици. Презиме Биорац/Бијорац/Бихорац посматрамо као саставни дио процеса исељавања, миграција, исламизације, ратова, устанака, буна и немира у области Бихора. Ово разнородно презиме је у ствари једно исто презиме, али са различитим изговором. Све у свему, већина данашњих Биорaца-Бијораца – Бихораца су веома далеки, ближи или неки вјероватно,

могуће блиски рођаци без обзира на ком простору живе или којој вјери и нацији припадају. Дешава и дешавало се да су неки носиоци овог породичног имена мијењали и узимали ново по неком свом значајном претку или оцу. Салих Селимовић наводи: „Неки Бихорци из Зајечића су у Сарајеву променили презиме у Хаџимахмутовић“ (Селимовић 63).

Фонетске, правописне и акценатске особености те употреба самогласника „о“ и сугласника „ј“ и „х“ у презимену Биорац – Бијорац – Бихорац са тачке гледишта четвороименог језика: српског, хрватског, црногорског, босанског (у бити једног језика) нијесу предмет овог прилога. Иако су данас и оће, на вјетрометини Балкана, на простору бивше Југославије или у региону, како се то модерно каже, језичка питања превасходно политичка, наведено препуштамо лингвистима. Ово презиме носе они који су се преселили, односно досељени (њихови потомци) из Биора – Бијора – Бихора. Биорци – Бијорци – Бихорци су разнородни. Носиоце презимена само једно слово дијели од ислама и православља. Углавном, Биорци и Бијорци су православци, Бихорци муслимани. А тек колико је других презимена из Биора – Бијора – Бихора? У ранија времена био је обичај при досељавању нови крај да се промијени и породично име, односно презиме. Биорци православци различитог су поријекла и славе различите славе. Већини Биораца/Бијораца православаца крсна слава је Свети Никола 19. децембра. Има их који славе Светог Луку 31. октобра, Светог Јована 20. Јануара, те Светог Арханђела Михаила 21. новембра и друге славе. Различитог поријекла су и Бихорци муслимани. Има Биораца који воде даље поријекло од разних црногорско-брђанских племена. Тако налазимо код Ејупа Мушовића да су Бихорци из Паралова код Новог Пазара поријеклом Васојевићи (108). Чудесни свијет генетичке генеалогије показаће богатство разноликости лица носилаца презимена Биорац/Бијорац/Бихорац.

Потомцима исељеника из Биора у Корита, Пештер, Стари Влах, Новопазарски крај, Плав, Метохију, Шумадију и другде, како православцима, тако и муслиманима, заједничко је обиљежје да су кроз презиме Биорац... сачували успомену на крај и област Бихор из којег су се њихови преци иселили.

Презиме Биорац-Бијорац-Бихорац је српско, црногорско, бошњачко (или муслиманско) и хрватско презиме, опредијељено личним осјећањем сваког појединца. Изворно, ово презиме је дио презименског система Црне Горе, црногорске антропонимије, јер потиче из Бихора – краја у Црној Гори. Од географског назива Биор- у основи и суфикса -ац изведено је презиме Биорац. Презиме Биорац-Бијорац-Бихорац налазимо у презименима Црне Горе, Србије, Босне и Херцеговине и Хрватске. Презиме је у вјерском смислу веома шаролико. Срећемо га код лица која се изјашњавају као припадници право-

славне, исламске, па и католичке вјере. Религија је на овим просторима још увијек главна одредница националног идентитета. Евидентно је да данас и оће на Балкану лудило „националног освјешћења“ многе „присиљава и учи шта су и ко су“. Никада не смијемо сметнути са ума да се људи прије свега дијеле на добре и лоше, без обзира на вјеру, етничку припадност, расу и било коју другу одредницу. Особе-носиоци презимена Биорац-Бијорац-Бихорац данас се национално изјашњавају као Срби, Бошњаци (ређе Муслимани), Црногорци (веома ријетко), Турци (у Турској), Хрвати (нађе се и то). И тако, јуче су Биорци-Бијорци-Бихорци за једне неки милет, ћафири, ђаури, а за друге Абдулахови, односно божји синови, робови. А данас: православци–Срби, муслимани–Бошњаци. Сјутра, ко зна? Одреднице Бошњак и Муслиман посматрају се заједно.

Према доступним подацима презиме Биорац присутно је у седамнаест држава свијета, на више континената. Према телефонском именику Србије лица, носиоци презимена Биорац између осталих имају карактеристична мушка имена: Александар, Благоје, Драган, Драгић, Гојко, Горан, Јовица, Марко, Милан, Миланко, Милорад, Ненад, Иван, Коста, Јеленко, Љубиша, Раде, Радомир, Ранко, Срђан, Томислав, Владимир, Владан и слична. Женска имена код Биораца: Биљана, Драгана, Горица, Георгина, Гордана, Јелена, Марица, Марина, Милена, Оливера, Олга, Ратка, Ружица, Славица, Спасенија, Светлана, Вера, Татјана и друга. Мушка имена код Бијораца: Божимир, Душан, Максим, Марјан, Никола, Желимир и друга. Женска имена код Бијораца: Гордана, Јелена, Живка и др. Мушка имена код Бихораца: Адмир, Ахмет, Ахмо, Алмир, Авдо, Бајро, Бахто, Бећо, Дестан, Џемал, Џенад, Екрем, Елвир, Енвер, Еркин, Ермин, Есад, Фаик, Фарук, Филдуз, Фуад, Харун, Хасан, Исмет, Изет, Јонуз, Јусуф, Латиф, Мехмед, Муамер, Мухарем, Мурат, Нађиб, Рамиз, Рецеп, Самир, Санел, Шабан, Шериф, Шукрија и друга. Женска имена код Бихораца: Алема, Ајсела, Елмаза, Фатима, Хатица, Хурмуша, Ирма, Исмета, Исмија, Изета, Маида, Мујемира, Пемба, Рамиза, Селма, Улфета, Зинета...

Презиме Биорац, ређе Бијорац и Бихорац налазимо у телефонском именику Србије у више насеља. У именику Босне и Херцеговине јавља се у Сарајеву и другде, а у Хрватској само у четири мјеста: Бјеловару, Копривници, Сплиту и Ријеци.

Према доступним подацима из телефонских именика фиксне телефоније Србије, Босне и Херцеговине, те Хрватске, највише лица односно домаћинстава са презименом Биорац – Бијорац – Бихорац има у Србији. Напомињемо да смо број наведених лица из телефонског именика узели за број домаћинстава, тако да су могућа одступања. Нијесмо располагали са подацима мобилне телефоније.

Презиме Биорац највише је заступљено по мјестима: Кнић (Бо-

рач), Баточина, Крагујевац, Рашка (Бањевац, Бела Стена, Милатовићи), Горњи Милановац (Теочин, Таково, Прањани), Чачак (Коњевићи), Краљево (Самаила, Рибница, Чибуковац), Београд, Нови Сад, Нови Пазар (Козарево, Мухово) и тако даље.

Према подацима из телефонског именика фиксне телефоније са презименом Биорац је на дан 30. април 2020. године регистровано у Србији 124 лица, односно домаћинстава. Од тога два лица су поред суфикса -ац додали и уобичајени наставак -ић, па од Биорац имамо у Београду два домаћинства са презименом Биорацић. Тако се поред Би(ј)орчевића јављају и Биорацићи.

Према подацима из телефонског именика фиксне телефоније за физичка лица са презименом Бијорац биљежи се осамнаест лица односно домаћинстава и то у Новом Пазару, Рашки и Краљеву (насеља Рибница и Самаила) као и у Чачку.

Увидом у телефонски именик фиксне телефоније Србије на дан 30. април 2020. године са презименом Бихорац у Србији имамо 144 лица односно домаћинстава. Највише их има у Новом Пазару (Варево, Мур, Трнова, Пожега, Лукаре), Сјеници (Дуга Пољана, Раждагиња), Тутину (Рибариће) и Новој Вароши. Јављају се и у другим мјестима.

Увидом у телефонски именик Босне и Хецеговине 2020. године имамо 83 лица, односно домаћинства. Особе са презименом Бихорац већином живе у Сарајеву и мање у Зеници и другим мјестима федерације широм Босне и Херцеговине.

Велики број потомака исељеника из Биора живи у Србији и међу њима су и носиоци презимена Биорац.

Дајемо сумарни преглед насеља (списак мјеста није коначан) ђе су Биорце... завичајно забиљежили власти у пописима, те доступна литература и други.

Презиме Бихорац се јавља на Сјеничко-пештерској висоравни у местима: Сјеница, Крња Јела, Зајечиће, Голубан, Дуга Пољана, Раждагиња. У мјесту Крња Јела за презиме Бихорац налазимо: „Фамилија досељена из Црне Горе, али не знају време досељења предака“ (Павловић 375, 543). Бихораца има и Новом Пазару и околини, Тутину, Новој Вароши, Сарајеву, Скопљу, Београду, Турској.

По Ејупу Мушовићу: „Многе муслиманске и српске породице презивају се Бихорци (Биорци, Бијорци), по томе што су, углавном у XIX веку досељене из Бихора, али је у Новом Пазару и раније било Бихораца. Тако се још 1767. године у овом граду помиње Биорац Алија. Године 1814. помињу се Хасан и Мехмед Бихорац. Сада има више од педесет породица са овим презименом“ (*Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара, Мушовић* 142).

Салих Селимовић о презимену Бихорац пише: „Бројни су Бихорци у Новом Пазару, гдје је 2006. године било 120 њихових домаћинстава, а у Сарајеву 2008. године 50 (телефонски именици централне

Србије за 2006. и БХ Телекома из 2007/2008 године)“ (Селимовић 63).

У Ибарском Колашину забиљежено је презиме Бихорац у Рибарићe (Божовић 139).

Истраживач биљежи: Рашка: Жарачки Долац, „дошао одиви у кућу“ (Петровић 60).

Михаило Драгић забиљежио је фамилије Биорац у Гружи. „У селу Кусовац: Биорци (Симићевићи 2 к., Весовићи 3 к., Ћировићи 1 к., Радосављевићи 2 к., Лазаревићи 2 к., Биорац 1. /11 кућа. Чукунбаба данашњих довела из Бихора синове Симића и Веса, а с њима дошли и рођаци Витко и Радосав. Били су се најпре настанили у Борач са осталом својом фамилијом Биорац, која је и сад велика у Борчу. Слава: св. Јован.“ (Драгић Михаило, 283)

У селима Лепенице – Цветојевац, Корићани, Тановићи забиљежени су Биорци. Тодор Радивојевић пише: „Цветојевац је основан за време Кочине Крајине, око 1789. године. Основало га је пет родова: Асурџићи, Биорци, Мијаиловићи, Младеновићи и Сретеновићи... Досељени у периоду од 1788. до 1803. године. Биорци (Крсмановићи, Марковићи, Мијаиловићи, Бабовићи, Ђурђевићи, Јовановићи и Ђорђевићи) - Биор (Стара Србија), Јованђан“. Цветојевац (Аеродром – Крагујевац). Радивојевић истиче: „Сеоски крајеви састављени су од кућних група. Село се дели на два краја: ова (овај) и она (онај) крај. У овом крају – Биорци и Сретеновићи; а у оном крају: Младеновићи, Асурџићи, Мијаиловићи и Шапоњићи. Оба краја имају обадва назива, јер мештани свакога краја за свој кажу „ова“, а за други „она“ крај. (Радивојевић 242).

Етнолог Миле Недељковић каже: „У Лепеници има јако братство Биораца у Цветојевцу (1911. године их је било 16. кућа) подељених на више родова (Крсмановићи, Марковићи, Мијаиловићи, Бабовићи, Ђурђевићи, Јовановићи, Ђорђевићи), који су досељени између Кочине крајине и Првог српског устанка, док су Биорци у Корићанима досељени у време Првог устанка. Изузев ових у Корићанима, који славе Аранђеловдан, сви остали Биорци славе Св. Јована, а прослављају Иванђдан, што говори о њиховом сродству. Такође и кумство као духовно сродство, врло важна установа у животу српскога народа може ово да потврди. Пачаризи у Борчу су кумови Биорцима, а кумство су држали још у старом завичају, пре досељења из Бихора.“ („Ко су Шумадинци“).

Кад и гдје се јавља презиме Биорац – Бијорац – Бихорац? Писани помени презимена

Године 1479. помиње се Бихорац Мехмед-бег (Стојановић 292). Из пописа у 15. вијеку види се тимарник Хусеин Бихорац. „Овај детаљни попис Херцеговине настао је у периоду од 1475. до 1477. године... Село Заврш, са ставке Хусеина Бихорца, припада Горажду, дио... Село Забрда, тимар споменутог са ставке Хусеина Бихорца, припада Загорју“ (Аличић 369-370).

У једном дефтеру 1583. године забиљежено је да се у попису села и у њима домаћина са бројем оваца које посједују, између хришћанских имена јавља и Мустафа Бихор са 90 оваца у Годињу– Доњи Бихор (Лутовац 29-30). Претпоставља се да је Мустафа раније био старјешина или војник у граду-тврђави Бихор.

Имамо и Сијавуш-бега Бихорца: „Мехмед-бег Махмутбеговић Беголи и Сијавуш-бег Бихорац су 1688. године са својим арбанашким војскама похарали и повратили у покорност царству побуњене области Старог Влаха, Полимља, Рашке и данашње западне Србије“ (Шешум 15).

Ејуп Мушовић међу потписницима рожајске конференције 1765. године поводом наплате пореза и буна у Рожајама и Бихору, између осталих налази и име „Бихорац Х. Осман син Абдулаха.“ (*Порези и буне у Рожајама и Бихору 1765 – 1768. г.* 63).

Стизали су Биорци и до Синьске крајине. Изгледа да Биорци одавно воле трговину: „Године 1790. Мехмед спахија Велагић и Омер Биорац продали су Николи и Павлу Бошњаку из Сиња, стрицу и нећаку, 116 волова по утврђеној цијени од 88 пиастри за пар волова“ (Солдо 194).

Међу муслиманским интелектуалцима у другој половини 19. вијека у Босни и Херцеговини запажен је Бећир ага Бихорац (Душаниħ 318). Бећир ага Бихорац има истакнуту улогу у активностима Бошњака на султановом двору у Истанбулу, посебно у вези са дешавањима у Босни и Херцеговини и Херцеговачком устанку 1882. године (Мемић 176). „А у самој султановој свити били су као силахшори, међу осталим... Бешир ага Бихорац...“ (Бањовић 173).

Григорије Божовић поред бегова Бихораца спомиње и кнеза Јована Бијорца: „И молићу да не сметнете с ума Бихорци више причају о Карађорђу и јаче га присвајају но седам острва омира, иако им је он оставио свега једну незапаљену кућу у Годијеву, коју и сад показују. Иако је башибозуком испред Карађорђа заповедао православни кнез Јован Бијорац“ („Лице и наличје“ 5). И даље: „... Јован Биорац је кнез биорски; до душе раја, али опет првак те раје...“ („Путописи Са седла и самара“ 120).

Јована Бијорца-Јована Саву, обор кнеза хришћана (по неким причама, родом из Црнче, а по другим из Корита – Доњи Бихор, прим. Р.Б.) који је прешао од Нуман паше Махмутбеговића на страну Карађорђевих устаника у бици на Суодолу помиње академик проф. др. Миомир Дашић у књизи Васојевићи од помена до 1860. године.

Миомир Дашић пише: „У оно вријеме се заиста у паничном страху повукло много српског становништва из Бихора, с оборкнезом Јованом Савом Бихорцем на челу. Та сеоба је ослабила српски етнички елемент у Бихору и околини Рожаја. Из Хаса (Доњих Васојевића) такође се повукло много становништва“ (304). Јована Саву презименом означавају како ђе и како ко: Биорац и Бијорац, али и Бихорац. У прегледаној литератури, приметно је да се то дешава и другим лицима са овим породичним именом.

Према доступним подацима Бихорац у облику као презиме (ако изузмемо Мустафу Бихора) јавља се у судским протоколима у годинама 1765., 1767. и 1768. Тада се помињу Осман и Али-баша Бихорац (*Сицили кадије* 41, 87). Алија Бихорац се јавља 1765. године, а 1814. помињу се Хасан и Мехмед Бихорац. (Мушовић 142).

Године 1787. у Сент Андреји (данашња Мађарска) уписан је један Биорац (Бачко).

Налазимо и Јована Пачариза, пароха сентандрејског од 1888 до 1909. године. (Милан Дујмов, 225).

У првој трећини 19. вијека у Иригу помиње се извјесни Никола Биорац као дућански (merkatores) сточарски и житарски трговац (guaestores). „Године 1828 у жупанијски попис, унети су... трговци са назнаком капитала уложених у робу.“ У попису између осталог стоји: „Никола Биорац дућански, сточарски и житарски трговац са 100 форинти, два коња, виногради – 6 мотика и шљивика 6 мерова“ (Гавриловић 86-87). У то вријеме као мјера је коришћена мотика, а то је дио винограда који сељак може да прекопа за један дан.

У једној групи добровољаца која се прикључила Србима из Војводине револуционарне 1848. године, налазимо Стевана Биорца буљубашу (Губеринић 43).

Занимљив је Јован Ђуричић познати велепосједник, трговац, акционар, издавач... (са додатком Биорац презимену Ђуричић) из Срема-Руме. Именовани је члан Протопрезвитерата митровачког из Руме, потпреседник Архидијецезанског административног одбора, потпреседник епархијске скупштине, одржане 14.-27. августа 1908. године. (Српска православна митрополија Карловачка са подацима из 1905, 210 ,211, 212).

Поменути је био члан Управног одбора Српске Банке. „Јован Ђуричић Биорац, трговац у Руми, члан Управног одбора Српске банке у Загребу (*Зборник о Србима у Хрватској* 121).

Аграрни одбор изражава забринутост „јер Ирижани су забра-

нили г. Јовану Ђуричићу Биорцу из Руме, закупцу земље манастира Хопово, да даље оре и сеје закупљену манастирску земљу, јер да ће то они орати, сејати и уживати“ (Гаћеша 66).

Јован Ђуричић Биорац потписује се и као издавач књиге аутора Ваничек, Фр. Историја Војничке крајине и историја васцелог српскога народа са ове и оне стране Дунава, Саве, Уне, Врбаса тако и приморја (од 1538- 1873 – 335. година) издавач Јован Ђуричић Биорац, Српска народна задружна штампарија, Београд, 1880, (Дамјановић 429).

Записано је презиме Бихорац у селу Нови Лединци на обронцима Фрушке Горе, недалеко од Новог Сада: „Презимена Хрвата - Бихорац једна кућа“ (Бошњаковић 387).

У равници Панониje у славонском селу Трпиње (Хрватска) у Записнику куће Станичков 1935 – 1953, године 1947 наводи се код „плаћања адвоката – др Биорац“ (Писаревић и Прокић 244).

Није без основа да још трагова потомака исељеника из Бихора има у Мађарској. Медији су забиљежили др Ласла Трочањија, професора правних наука на Универзитету у Сегедину, једно вријеме министра правде у Влади Виктора Орбана Републике Мађарске, несуђеног европског комесара за сусједску политику и проширење. Ивана Шундић Миховиловић записала је: „Прича се да Трочањи вуче корене из Црне Горе – Ласлов деда је наводно од Трочанића из Бихора Горњих, на североистоку Црне Горе, који су средином претпрошлог века одселили у Пирот услед страха од крвне освете“ („Ласло Трочањи: Вучићев човек“). Међутим, немамо доступне податке о постојању презимена Трочанић или топонима Трочањ у Горњем Бихору.

Познато је да се хришћанско становништво из Бихора изразито исељавало преко Сјенице и Пештери послије ратова 1690., 1737. и 1878. године и нарочито након пропасти Првог српског устанка. Област Бихора је зона укрштања интереса и утицаја везира у Скадру, Босни, Турској, Србији и Црној Гори. Овај крај је „био вратница између Црне Горе и Србије“, на путу миграција Црногорска Брда – Шумадија, Топлица. С правом је Милисав Лутовац писао: „Бихораца има још више у неким крајевима Србије који нису испитани, као у Моравици, Старом Влаху, Драгачеву и Западном Поморављу“ (Исто:35).

Из Бихора становништво се вјековима селило. Општепознато је да се из Биора све до 1912. године у Србију исељавало православно, а од 1912. године муслиманско (у села, градове ће живи становништво муслиманско, Нови Пазар, Пећ, Скопље, Сарајево, Беране, Бијело Поље, Бар, Подгорицу, Турску, али и православно становништво у Србију и градове Црне Горе.

Уочава се различита феквентност јављања презимена Биорац-Бијорац-Бихорац. Битне особине презимена попут сталности, непромјењивости и наследности имају сва три облика презимена. Године 1851. књаз Александар Карађорђевић је, издајући наредбу

Попечитељству внутрених дела, усталио презимена као обавезан вид идентификације у Србији чиме је зауставио често мијењање презимена. До тада, један би узео презиме по оцу, други по стрицу, трећи по ђеду. Чак и рођена браћа имала су различита презимена. Дешавало се да у једној породици три генерације имају три различита презимена. У крајевима на југу Србије и Косову и Метохији таквих случајева је било и касније, све до наших дана. Све ово додатно отежава праћење презимена становника исељених из Биора-Бијора-Бихора.

Само ријетке угледне породице како код православаца, тако и код муслимана имале су стална презимена. На посматраним просторима презиме је до средине 19. вијека често условна категорија. У вријеме турске – османске власти, становници су пописивани са личним именом и именом оца и евентуално додатком по мјесту боравка. Олга Зиројевић у свом тексту „Око посебности Бошњака“ открива нам податак да су у Турској стална презимена уведена 1935. године доношењем Закона о презименима (који није важио за мањине) у вријеме реформи Кемала Ататурка. Бошњачка дијаспора у Турској има стварно промијењена презимена у односу на презимена која су имали у Црној Гори, Србији, Босни и Херцеговини. Ту судбину дијеле и исељени Бихорци.

Презимена су се у последњих двјеста година у Србији мијењала три-четири пута. Дуго су потомци за основу презимена узимали очево (ређе ђедово) име. Неријетко, презимену као породичном имену изведеном по оцу додају и мјесто, област поријекла – Биорац..., и тако додатак Биорац говори о поријеклу, коријенима, традицији. Дуже од два вијека многе породице у Србији носе презиме Биорац-Бијорац-Бихорац.

У црквеним књигама налазимо драгоцјене податке о помену презимена Биорац. Године 1837. у Србији уведене су матичне књиге. Синиша Зарић, сарадник портала Порекло Друштва српских родословаца у свом чланку „Најстарији записи из матичне књиге крштених (рођених) цркве у Борчу за 1837. годину“ помиње и Биорце: „25. маја 1837. године, рођена Петрија Биорац, од оца Сретка и мајке Јелице. Крштена 7. јуна. Кум Гвозден Пачариз из Борча.“

Прегледом литературе која за предмет има антропогеографска проучавања насеља види се завичајна присутност презимена Биорац-Бијорац-Бихорац.

Презиме Биорац се завичајно јавља у новопазарском крају у селу Побрђе где се међу одсељеним у Турску помињу и Биорци (Петровић 34). Потом имамо село Туново (засеок Витош): „Биорци, 2 куће, Св. Никола, из Бихора“ (108-109). Следи село Родиће: „Биорци, 4 куће, Св. Андрија, из Бихора“ (180). Село Драмиће: „Биорац, Новаковић, 1 кућа је од Биораца у Витошу“(118). Село Дежева: „Биорци, Стевановићи, 3 куће, су од Сарића у Алуловићу; дошли су из подгорског

Тврђева око 1840. године“ (118). Село Пископовце: „Биорац, 1 кућа, отац се доселио из Бихора“ (82). Село Шавци: Између осталих који су се одселили за Турску јавља се и Биорац (42). Овдје су носиоци презимена исламске вјероисповијести забиљежени као Биорци. Село Паралово: „Куће су груписане по родовима: на левој страни реке су куће Коматина, а на десној Бихораца. Бихорци 2 куће, из Бихора“ (32). Село Ујниче: „Бихорац, 1 кућа“ (41).

Петар Ж. Петровић међу најстарије родове у селу Радаљица (Нови Пазар) помиње „Караџић Бијорац, 1 кућа, Св. Лука, отац дошао из Бихора“ (176). Варош Рашка. Године 1929. у Рашкој је било 78 родова у 109 стално настањених домаћинстава. Помињу се и Биорци који су промијенили презиме у Пантовић. „Биорци, сада Пантовићи, Никољдан, један трговац, други опанчар, овамо прешли из Баљевца око 1890. године а старином су из Бихора“. Петровић наводи: „Биорци 5. кућа, Св. Никола, дошли у Баљевац, прадеда прешао у Козарево на Рашкој, од којих су Биорци у Трнавцу.“ (Петровић 217). Етнолог Петар Ж. Петровић теренска истраживања обавио је тридесетих година двадесетог вијека, почев од 1924. године. Носиоци породичног имена православне вјероисповијести данас имају друга презимена. У општини Рашка: село Биљановац. „Биорац, једна кућа, Св. Никола зимњи, је од Биораца из Беле Стене у Баљевцу. Прешао је Љубо, трговац“ (Павловић Љ.149). Књига је написана према прикупљеним подацима од 1934. до 1953. године.

Село Бела Стена. Радомир М. Илић пише: „Биорци, Славе Никољдан. Досељени из Биорске нахије у Старој Србији (660). Село Борово (по књизи Боровци) Краљево. Село Камењани „Биорци, Никољдан. У једну кућу Тошића је давно дошао Симо Биорац, пореклом из Биора у Старој Србији. Слави Св. Николу“ (621).

Вранеши – Врњачка Бања. „Негдашњи родови... Биорци, Никољдан, су из Бихора, настанили се у Биорском потоку. Последњи потомак, Милорад, умро је 1923. г.“ (Павловић Љ. 281, 363-364).

Између два свјетска рата налазимо лица исламске вјероисповијести пописане као Биорце. Тако у срезу сјеничком у општини буђевачкој између осталих видимо као одборника Биорац Салка, а у општини раждагинској као кмета Биорац Селма и одборника Биорац Османа (Алманах 567-568).

У непотпуним списковима устаника Првог Српског устанка налазимо два Биорца. У Драгачеву из села Трешњевица имамо Вукадина Биорца и Јанка Биорца из села Властељица („Драгачевци под барјаком“).

Документи из 19-ог стољећа „знају“ многе родове који су носили презиме Биорац. Биорци се помињу по насељима Србије у тефтерима у првој половини 19. вијека. Радојко Николић пише да у чачанском крају: „Биораца има у осам села - у Вирову, Милатовићима, Лука-

ма, Властељицама, Јездини, Лозници, Мојсињу и Теочину.“ (Радојко Николић, Корени и вреже, 25). Писци монографија села поименично наводе лица- носиоце презимена Биорац. Насељена мјеста Мојсиње и Теочин познају Биорце. „... Село Теочин. Ред. бр. 5. Андрија Биорац, 95 брава; Село Мојсиње, ред. бр. 6. Радосав Биорац 20 брава“ (Маџаревић 18-20, 29).

Године 1822. у селу Лозница (чачански крај) попис је вршен два пута. У другом чибучком тевтеру помиње се Јован Биорац, три брава. Чибук је порез на ситну стоку (овце и козе). Износио је двије паре за свако грло. (Радован М. Маринковић, Ранко Симовић, Зоран Маринковић, Лозница под Јелицом, Чачак, 2010, 83, 84).

И у тефтеру чибучком 1824. године, Јован Биорац, има три брава. (Радош Ж. Маџаревић, Трнавска и љубићка села, Београд, 1989, 6, Архив Србије, Тевтер Чибучке нахије Пожешке од 1824. године марта 1. инв. бр. 299).

На предлог митрополита београдског Петра (1800-1864), 1836. године у Србији су „установљене матичне књиге („написанија“) рођених – крштених, венчаних и умрлих. Примјена је почела 1. јануара 1837. године. У протоколу рођених, крштених („крешћаемих“) села Лознице код Чачка између осталих налазимо: „Круна, кћи Саве и Данице Биорац, 10 мај 1839, кум Јован Лазовић из Лознице, јерej Јевтимије Поповић.“ У напомени стоји: „касније: Јовановић.“ По претку Јовану узето је презиме Јовановић умјесто Биорац. Исто: Радован М. Маринковић, Ранко Симовић, Зоран Маринковић, 372). И даље: „Винка, кћи Павла и Станке Биорац, 14 август 1846, кум Лазар Миловановић из Лознице, јерej Јоаким Марковић.“ (Исто: 377) Матичне књиге умрлих биљеже: „Јован Биорац, 29. фебруар 1846, јерej Јоаким Марковић.“ Године 1893. цркву у селу Лознице опслужује поп Аксентије (или Арсеније – нечитко) Биорац. (Исто: 396, 478).

У селу Пркосава: „У чибучком (сточном) тефтеру 1833. године, наведен је Илија Биорац, јер је дошао од места Биор, које је, поред Сјенице и Новог Пазара, Карађорђе попалио 1809. године“ (Пантелић 165).

У списку лица капетаније студеничке од којих је прикупљен дар за књаза Милоша, између осталих налазимо Панта Биорца. Земљоделац Панто Биорац је на списку људи „што је који светлом књазу милостивејшему госпадару своме на дар оправио од кметова капетаније студеничке, „число 43, из села Ђакове, 1. овна. У Ђакову, 16. јануарија 1836. У потпису Лазар Тошић капетан студ.“ (Перуничић 158, 159).

У тефтеру чибучком из 1824. године у четири села Драгачева – кнежине Драгачево налазимо пописане Биорце власнике брава (ситне стоке оваца и коза): „... Село Луке Алекса Биорац, 5 брава, село Вирово Радован Биорац, 20 брава, село Милатовићи Радоје Биорац, 6 брава и Марко Биорац, 25 брава, ... село Властељица – Обрад Биорац

7 брава. (Драгољуб М. Павловић, Драгачево у тевтеру чибучком за 1824 годину 1990,19, 20, 24,25, Архив Србије, Тевтер Чибука нахије Пожешке, 1824, инв. бр.299).

У монографији „Милатовићи село у Драгачеву“ презиме Биорац јавља се више пута. Наводе се подаци који се односе само на презиме Биорац. Породице за које се поуздано зна да су из Бихора, и којих има више, али су записане под другим презименом нијесу предмет разматања. У XIX вијеку између осталих живјела је и породица Биорац. „Биорац. Дошли су у Милатовиће за време Карађорђевог устанка, из Бихора. Славе Јеремијевдан“ (Радојица Калајџић, Милатовићи село у Драгачеву, Гуча, 2018, 141). Међу породицама које су дошле послије слома Првог српског устанка налазимо примарно презиме Биорац (са секундарним додатком који ће у каснијем периоду код неких бити узето за презиме). Аутор монографије наводи: „Биорац – Туфегџић (Вуксановић и Вучићевић – Ђиласовић).“ (Исто: Радојица Калајџић, 137). Кретање породица са презименом Биорац пратимо кроз пописе, опште, посебне, и нарочито тефтере чибука. Чибук је порез на ситну стоку (овце и козе). Износио је двије паре за свко грло. Чибучки и други пописи чувају се у Архиву Србије и писац монографије је из њих црпио податке. Карактеристично је да се дуго времена по пресељењу исељениици из Бихора баве сточарством. Првенствено је то гајење оваца и коза, као што су то чинили њихови преци у питомини, брдима и планини празавичаја.

Према општем попису из 1822. године између осталих пописани су носиоци презимена Биорац као сточари.

Носиоци презимена Биорац по попису 1822. године

„ Ред.бр.	име и презиме	овце и козе	
9.	Марко Биорац	10	
10.	Средое Биорац	6	(Исто: 155).

У Тефтеру чибука 1824. године

6.	Радое Биорац	6	
7.	Марко Биорац	25	(Исто: 156).

И даље: „Постоји још један тефтер чибука за који се не зна година настанка, али је сигурно пре 1830. године.

9.	Средое Биорац	19	
11.	Миливое Биорац	17	
12.	Владислав Биорац	10	(Исто: 157).

Носиоци презимена породица Биорац по Чибучком попису из 1830. године

Уписане су и неке карактеристике пописаних: стар, убог, сакат, нездрав, мало и др.

Число	Име и презиме	Пореска глава	Арач	Старост деце
11.	Марко Биорац сакат	0	1	
	Вучко, син	1	1	
	Васо, мало	1		
15.	Миливое Биорац	1		
	Радован, син		1	
	Вук, син		1	
	Антоние, мало		2	(Исто: 161).
28.	Вуксан Биорац	1	1	
	Мијаило, син		1	
	Милош,син		1	
	Милосав, мало		5	
	Ђурђе, мало,		1/2	(Исто: 163).
	Аврам Биорац, нездрав, убог	0	1	
	Глишо, сестрић	1	1	
	Дмитар		1	(Исто: 164).
29.	Вучић Биорац	1	1	
	Милиа,син		1	
	Илиа, мало		5	(Исто: 165).

Презимена се углавном преузимају од оца породице, па секундарно име постаје презиме. С правом аутор монографије истиче: „Поредећи пописе из разних година може се успоставити аналогија у презименима која су се мењала... Марко Биорац – Марковић – Вучковић, ... Вучић Биорац – Вучићевић, Туфегџић...“ (Исто: 165).

У тефтеру пореских глава за 1839. годину пописани су сељаци села Милатовићи. Између осталих пописани су и Биорци.

Число Кућа	Име и презиме	Пореске главе	Пријемчание
93.	Миливое Биорац	1	
94.	Јеремиа Биорац	1	
95.	Ђорђе Биорац	1/2	Одвећ убог и има мало баштине
96.	Јоксим Биорац	1/2	Одвећ убог и има мало баштине
97.	Филип Биорац	1/2	Одвећ убо и има мало баштине
102.	Јанко Биорац	1/2	Одвећ убог и има мало баштине
105.	Глишо Биорац	1/2	Одвећ убог и има мало баштине (Исто:173,174, 175).

Један од оснивача земљорадничке набавно-продајне задруге 1919. године, између осталих је: „Мића Биорац“ (Исто: 259). Школске 1919/20 године, поред других, „у школском одбору је и Мића Биорац“ (Исто: 236).

У селу Властељица, општина Лучани, Драгачево, у 19. и 20. вијеку срећемо презиме Биорац у разним пописима: чибучким тефтерима, тефтерима пореских глава, пописима житеља, домаћинстава, те њихове покретне имовине и слично. Иако не постоје потпуни спискови устаника, међу устаницима у Првом српском устанку 1804. године помињу се „Јанко и Михаило Биорац.“ Тефтер чибука из 1824. године биљежи: „Обрад Биорац седам оваца“ (Зоран Маринковић, Радован М. Маринковић и Јовица М. Славковић, Векоплови Каоне и Властељице, Гуча, 2018, 94).

Основна школа у Каони – Драгачево, почела је са радом школске 1869/1870. године. На списку ђака стасалих за полазак у школу, међу шесторо дјеце налази се и Влајко Јанка Биорац из сусједног села Властељице. (Јовиша, М. Славковић, Радован, М. Маринковић, Школа у Каони 1869-2019, 30). Жртва ратова од 1912. до 1918. године из Властељице је и Владимир Биорац. (Исто: 30).

У харачком Тефтеру из 1830. и Тефтеру пореских глава из 1835. године, нема пописаних Биораца у овом селу, што значи да су уписани под неким другим презименом. У то вријеме још нема сталности презимена, већ свака генерација, узима презиме по оцу или неком другом сроднику.

По одредбама Закона о порезу од 17. августа 1861.г. донијет у вријеме владавине кнеза Михаила Обреновића обављен је 1863. го-

дине попис становништва и њихове имовине у Србији. Према овом попису плаћан је порез а укинута је главарина која се до тада плаћала. (Исто: 132). Ево података о пописаним Биорцима у селу Властељица. „Ненад Биорац (15), мајка Станија (70). Имање: 1 кућа и један плуг земље – свега 11 дук(ата) цес (арских). Месечни приход нема. По имању спада у I класу. Милан Биорац, горопадан (25), жена Љубица (20), кћер Кристина (6). Имање: 1 коса ливаде – свега 4 дук. цес. Месечни приход нема. Маријан Биорац (36), жена Анђелија (25), мајка Марта (60). Имање: 1 кућа и једна зграда. 1 плуг ораће земље, 3 косе ливаде, 1/2 плуга воћњака, 1/ 2 плуга у Морави – свега 80 дук. цес. Месечни приход 7 т.(алира). Јоксим Биорац, просут и неспособан за рад (60), жена Стојана (58). Имање: 1 кућа са једним плугом земље – свега 4. дук. цес. Месечни приход нема. Јанко Биорац, сакат (70), жена Ружица (60). Синови: Милија (12), Влајко (3). Имање. 1 кућа и једна зграда и један плуг земље ораће и косаће – свега 15 дук. цес. Месечни приход нема. Милан Биорац, земљед. Сакат у десну ногу (35), жена Обренија (30), кћери: Ранђија (3), Перуника (1). Имање: 1 кућа сибара и 1/2 плуга земље – свега 4 дук. цес. Месечни приход 1 т.“ (Исто З. Маринковић, Р.М. Маринковић, Ј. М. Славковић, 142, 143, 144).

У попису житеља, домаћинстава и њихове покретне имовине од 23. децембра 1915.године који су извршиле аустроуграске окупационе власти у Властељици пописани су између осталих и Биорци. „Мића Биорац (50), супруга Лепосава (52(, синови Милун (осам), Крста (три) и кћи Милосава (11); два јунца, две краве, двоје телади, пет оваца, две свиње, три кокошке, три метра жита, 30 килограма пасуља, осам метара ракије, две каце, два бурета и 10 метара сена. Удовица Даринка Биорац (60), кћи Цмиљка (35) и синови Алекса (три г.) и Милан (једна г.), два јунца, две краве, двоје телади, метар ракије, два метра жита, буре,каца, 10 метара сена и 30 килограма пасуља.“ (Исто: З. Маринковић, Р.М. Маринковић и Ј. М. Славковић, 177). Очигледно окупационе власти су биле прецизне у попису.

Између два свјетска рата, када је било мало богатих а много сиромашних. Од два богата становника села Властељица један је „Милентије Биорац 24 ха и 83 ара“ (Исто: З. Маринковић, Р. М. Маринковић и Ј. М. Славковић, 231).

У тефтеру чибучком (сточном) и појединачном из 1833. године у шумадијском селу Пркосава, нахија Београдска, кнежина Туријска пописан је имућан домаћин Илија Биорац, 40 оваца. (Милисав С. Пантелић, Становништво седам села (Даросава, Погореоци, Крушевица, Рудовци, Мали Црљени, Зеоке, Пркосава 1528 – 2000, Београд, 2010, 313, Архив Србије, Тефтери, књига бр 334, стр. 7, ред. бр. 19).

Буковица код Краљева памти Биорце. Биорци су очували своје презиме до данас. У Протоколу прихода чибучких села Буковице за

1822. годину уписан је домаћин Милован Биорац, 45 брава (ситне стоке). На првом попису имао је 20 оваца и 6 коза. Драгољуб Корићанац пише: „На попису чибука 1822.г. видимо да је тада Буковица имала 28. домаћинстава чији домаћини поименично су пописани. Упоређивањем овог списка са списком родова који данас живе у Буковици запажамо да је већи број родова очувао своје породично име до данас. Између осталих су и Биорци.“ (Драгољуб В. Корићанац, Надибар Антропогеографска истраживања, Филозофски факултет Одељење за етнологију књ. 18, Београд, 1992, 49, 129, 130, 131). Списак села и народних старешина нахије пожешке) сачињен у Чачку 3. децембра 1821. године Милован Биорац је убиљежен као старешина села (кмет). (Исто: Драгољуб В. Корићанац, 47,48).

Упоређивањем актуелног телефонског именика Србије са списком родова који су уписани као Биорци, запажамо да је већи број родова очувао своје породично име – презиме Биорац до данас.

Исељеници из Биора неријетко имају додатак Биорац свом презимену. Тако у селу Самаиле, наводи се „ поповао је ... у самаилској парохији... а од 1864. до 1871 године Василије Гавриловић – Биорац“. (Владимир Тошић, Мрчајевци и околина, Мрчајевци, 1978, 219). Међу свјештеницима у Гружанском намесништву, наводи се и парох „ Грабовачки – Алекса Биорац“. (Државни календар Краљевине Србије за годину 1898, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1898, 143). Имамо још једног пароха у округу чачанском. Арсеније Биорац. (Зборник радова Наша прошлост бр.15, Народни Музеј Краљево, Историјски архив Краљево, Краљево, 2014, 94). Породични надимак Биорац јавља се код неких родова (Јашовић 42).

Село Борач у Шумадији

У селу Борач у Горњој Гружи (општина Кнић) Шумадија постоји фамилија Биорац. Презиме носе по крају из кога су се, током буне против дахија (по њиховом казивању) доселили. Ево, шта је писао М. Лутовац: „... Становништво Биоче се смењивало. Једни становници су се исељавали, а други досељавали (гледано у цјелини, ово важи за цио Бихор, прим. Р.Б.). Старинци су Пачаризи (род су са Кнежевићима у Будимљи) после 1912 г. Иселили су се. Њих има у суседном селу Гојевићима. Развалине њихове куле виде се у крају Зенице. Били су толико силни и самовољни да ни Турци нису смели певати пролазећи кроз Биочу. Пачариза има у Гружи (Шумадији) који су се тамо иселили док сви нису примили ислам... Гојевићи. Најстарији становници су Пачаризи (8. кућа) којима су род Пачаризи из Биоче. Ови Пачаризи су имали своје чифлике у Пријелозима и Лукавици на левој страни Лима. Изгонили су стоку на Бјеласицу. Кажу да је један део Јеловице припадало њима.“ (Исто: М. Лутовац, 92, 93).

Према Михаилу Драгићу: „Биорци. Овде су дошла браћа Ника, Алекса, Антоније и Димитрије из Бихора за време Карађорђева ратовања на Сјеници. Славе Јовањдан. Пачаризи. За време Карађорђа дошли „од горе“ вероватно из Бихора, јер су „још у вилајету“ држали кумство са Биорцима, које и данас чувају. Славе Аранђеловдан“. (Михаило Драгић, Гружа, Насеља српских земаља, књига X Београд, 1921). Очигледно је да су Биорци и Пачаризи у шумадијском округу поријеклом из Бихора. Не знају тачно у којим бихорским селима су живјели.

Записи из матичне књиге венчаних цркве у Борчу за 1837-1840 годину казују: „10. 1. новембра 1837, венчани Дмитар Мијатовић из Кнића И Божана ћерка Панта Биорца из Борча. Кум Гвозден Милуновић из Борча“.

„12. октобра 1837. рођена Јелена Пчаризовић? (дословно пише Пчаризовић, али како мени није познато да је таква фамилија икад постојала у Борчу вероватно је реч о презимену Пачариз) од оца Гвоздена и мајке Јаглике, крштена 16. октобра. Кум Максим Поповић из Коњуше“. Основано се претпоставља да се ради о кумству које је пренијето из старог краја – Бихора. (Синиша Зарић, Најстарији записи из матичне књиге крштених (рођених) цркве у Борчу за 1837. годину).

Занимљиво је јављање презимена Пачариз, завичајног презимена из Бихора. „20. јуна 1837 рођен Стеван Радовановић из Радмиловића, од оца Милоја и мајке Станојке, крштен 26. јуна, кум Александар Пачариз из Борча“. Исто: Синиша Зарић, Најстарији записи из матичне књиге крштених (рођених) цркве у Борчу за 1837. годину). У наредним документима налазимо презиме Биорац:

Списак пореских глава у селу Борач 1835. године.

Списак пореских глава у селу Борач 1839. године.

Попис становништва села Борач 1863. године.

poreklo.rs/2015/01/24/poreklo-prezimena-selo-borac-knic/

poreklo.rs/2016/01/24/07/najstariji-zapisi-iz-maticne-knjige-vencanih-crkve-u –borcu-za-1837-1840-godinu/

Презимена Биорац и Пачариз у Шумадији одржала су се до данас. У списку домаћинстава села Борач налазимо три домаћинства Биораца. Хроничар записа: „Биорац Аранђел 1922; Биорац Милан 1944; Биорац Срђан 1977“. (Александар Керковић и сарадници, Борач у Гружи, Ниш, 2005, 247). Хрониччар биљежи и 19. домаћинстава Пачариза. (Исто: А. Керковић, 261, 262).

Међу пресељеницима у ужичком округу, који нијесу прије сеобе платили данак (порез, прим. Р.Б.) налазимо и „ Биорац Милан из Вирова код Ариља одсељен 1857 у Пожегу“ (Перо Пећинар, Сеобе кроз ужички округ у 19. веку (од 1800. до Бабинске буне), Београд, 2012, 186).

Није нам познато да ли имамо тестиране Биорце – Бијорце (урађен ДНК тест прапоријекла по мушкој линији). Тестиран је Бихорац из Делимеђе, Тутин. Тестирани је хапло група E-V13>25018>BY5293, род Куча. www.Bosnjacki DNK projekat

Носиоца презимена Бијорац је знатно мање, али их налазимо у доступној литератури. Евидентирамо: „Бијорац Сибин одборник, Срез Дежевски, општина пастењска“ (Алманах – шематизам Зетске бановине, 1931, 542). У мјесту Рашка гвожђарску радњу има „Бијорац Драгић.“ (Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1927, 911). Забиљежили су их и епитафи на надгробним споменицима. Сретен М. Јевтовић, Леушић хроника села, Београд, 1997, 215).

Лица са презименом Бијорац било је и у Црној Гори. У Гусињу као православце биљежи Андрија Јовићевић. „Бијорци (2 куће).“ (Андрија Јовићевић Плавогусињска област, Полимље, Велика, Шекулар, Српска краљевска академија, Насеља српских земаља, књига X ,Београд, 1921, 460).

Између осталих лица којима је издат пасош Књажевине Црне Горе под. ред. бр. (5) 55. (553) од 28. 04. 1879. наводи се: “Вукадин Бијорац, одакле: из Мораче, за ће: за Србију.“ (Поименични протоколи издатих пасоша у Књажевини Црној Гори (1879 – 1883) Књига II, Државни Архив Црне Горе Цетиње, Цетиње 2013, 29).

Ово су само неки помени презимена Биорац – Бијорац – Бихорац до којих смо дошли, објављени у наведеним књигама. Ипак, мора се рећи да они вјероватно нијесу потпуни , па су могуће допуне...

Према доступним подацима о свим претплатницима јавних телефонских услуга фиксне телефоније, који нијесу тражили забрану објављивања тих података, на дан 30. април 2020. године у Србији има: Биораца 124., Бијораца – 4., Бихораца 141., Биорчевића – 4., Биорацић – 2. Биорци – Бијорци изјашњавају се као православци Срби, а Бихорци као муслимани Бошњаци. Као изузетак у телефонском именику села Банатски Брестовац код Панчева на дан 30. април 2020. године налазимо Бихорац Момчила.

Према доступним подацима о свим претплатницима јавних телефонских услуга фиксне телефоније који нијесу тражили забрану објављивања тих података на дан 30. април 2020 године У Босни и Херцеговини дајем преглед података по кантонима ће су евидентирани Бихорци.

Кантон Сарајево – 16; Зеничко добојски кантон- 7 и Херцеговачко неретвански - 1. У осталим кантонима нијесу нађени Бихорци.

У Босни и Херцеговини Биораца – Бијораца и Биорчевића нема.

БИОРЦИ – БИЈОРЦИ – БИХОРЦИ НА ОНОМ СВИЈЕТУ ИЛИ АХИРЕТУ

Нема броја ни имена
У висини звездам свима

Камол броја и спомена
У земљици гробовима.
Ј.Ј. Змај

Заједничка страдална историја
(Да се не заборави)

Страдали Биорци – Бијорци – Бихорци

Поред поријекла, Биорци – Бијорци – Бихорци као и сви на брдовитом Балкану имају заједничку страдалну историју. Налазимо их у епитафима, логорским евиденцијама, списковима убијених,...

Александар Керковић између осталих ратника који су изгинули у ратовима од 1912. до 1918. године, наводи четири Биорца: Биорац Ж. Милоја, Биорац Ж. Новака, Биорац С. Милана. (Исто: А. Керковић, 65). Гдје су Биорци, ту су и Пачаризи. Погинули: Пачариз Л. Миладин, Пачариз В. Милован и Пачариз К. Чедомир. Било у старом крају, или у новом завичају, Бихорци и Пачаризи у животу и смрти увијек заједно.

Ево једног натписа на споменику преминулих Бијораца. „. Никола Бијорац из Леушића, живи 57. година, а умре 28. марта 1915. Спомен диже жена Јеленка, кћи Даринка и зет Драгић 1928. Косара кћи Јеленке и пок. Николе Бијорца. Живела 25. умре 27. XI 1918. Спомен диже мати Јеленка и сестра Даринка 1928.г. Јеленка жена Николе Бијорца. Живи 70.г. а умре 11. јуна 1937.г. Спомен диже кћи Даринка и зет Драгић и унуке 1943.г.

(Сретен М. Јевтовић, Леушићи, Горњи Милановац, 1997. стр. 215).

Биорци – Бијорци – Бихорци, ученици, земљорадници, занатлије, трговци, ратници. Школске 1922/1923 године помиње се као ученик I разреда Рајко Бијорац. (Споменица мушке гимназије у Крагујевцу (1833 – 1933), Крагујевац, 1934, стр. 595). Године 1927. у мјесту Рашка, Бијорац Драгић уписан као власник гвожђарске радње. (Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за индустрију, обрт, трговину и пољопривреду, Београд, 1927, стр. 911). У Тополи забиљежен је кројач Биорац Светомир. (Исто: Адресар... 953). У Зеници као власника трговине мјешовите робе налазимо Јусуфа Бихорца. (Исто: Адресар Краљевне Срба, Хрвата и Сло- венаца, 489).

Као носиоца Карађорђеве звезде налазимо Бијорац Будимира,

земљорадника из села Корићане. (Милан Шантић, Витези слободе, Београд, 1938, стр. 513).

У књигама заточеника концентрационог логора Бањица имамо уписана четири Биорца: Будимира, Радомира, Славољуба, Светислава, пет Бијораца: Миливоја, Тихомира, Живорада, Ђорђа, Ранка. Међу жртвама уписан је и Биорчевић Аксентије. Регистар особа које се помињу у књигама Бањичког логора, затвореници, особље... (Логор Бањица, логораши 1941 – 1944, I том, књига 5, 239, 376, 512,а 649, II том, књига 7, 201, 446).

Година 1941. Крагујевац. Зло дјело њемачког окупатора забиљежило је стријељаног: „Пачариз Милована Стојан, рођен 25. 02. 1910. Борач, столар“. (Станиша Бркић, 193).

Жртва Новосадске рације мађарских фашиста над Србима, Јеврејима 1942. године, био је и поменути Сремац Јован Ђуричић Биорац. „Даље је звјерски убијен и истакнути грађанин Руме Шандор (Јован, прим. Р.Б.) Ђуричић Биорац заједно са својом женом Милевом рођеном Дунђерски...“ (Станислав Краков, Милан Недић – Препуна чаша чемера, књига друга, фототипско издање, Београд, 2012, 33).

У списку лица која су изгубила живот у току Другог свјетског рата у селу Леушићу код Горњег Милановца, наводе се и Биорци. „Биорац Ранка Десанка, домаћица, рођена 1918. у Леушићима, члан КПЈ, сарадник НОП-а, убили је четници у Леушићима 17. Априла 1943.г. Биорац Ранка Иван, земљорадник, рођен 1920. у Леушићима, борац Друге Пролетерске бригаде НОВЈ, погинуо у борби против непријатеља у Босни 5. априла 1954.г.“ (Исто: Сретен М. Јевтовић, 257)...

У непотпуном списку погинулих на Сремском фронту 1944. године са ужег подручја Србије налазимо два Биорца: Ивана и Миодрага. (Онамотолошки прилози, Јелена Пешикан, Ономастикон погинулих на Сремском фронту, САНУ XII Београд, 1996, 471).

У попису жртава Другог Свјетског рата 1941- 1945 године, налазимо у селу Бајевица, општина Нови Пазар:

„Бихорац (Хазир) Адем, рођен 1914. погинуо 1944. приликом борби или бомбардовања.

Бихорац (Мурат) Хајруша, рођена 1887. погинула 1944. приликом борби и бомбардовања.

Село Зајечић, општина Сјеница.

Бихорац (Ађиф) Рушо, рођен 1919. погинуо 1945. у НОБ-у Чачак.

Село Постење, општина Нови Пазар

Бијорац (Сретен) Василије, рођен 1880. Србин, убијен 1941. код куће. Постење.

Бијорац (НН) Миливоје, рођен 1920. Србин, убијен од Немаца 1941. непознато, Титова Митровица. (Музеј жртава геноцида – ужа Србија, 898, 903, 1135).

Бихорац (Хамдија) Исмет, рођен 1943. Муслиман, убијен од четника 1943. непознато (мјесто убиства).

Бихорац (Зејнил) Наила, рођена 1910. Муслиманка, убијена 1943 у директном терору, Оклашић.“ (Музеј жртава геноцида – Босна и Херцеговина, општина Вишеград, Београд, 2008, 2800).

Страдали Бихорци **у** Босанској Голготи

Ево и жртава рата из 1991 -1995 године, према националности, мјесту боравка прије почетка рата, датуму погибије и др.

„Бихорац Дерво Хајро рођен 27. 11 1953, Србија, Бошњак, цивил погинуо 9. 06. 1992. Пале,

Бихорац Хилмо (недостаје име оца) рођен 1908, Србија, Бошњак, цивил, 9.06.1992. Стари Град,

Бихорац Изо Спахо рођен 7. 02. 1942, Ново Сарајево, Бошњак, војник АРБИХ, 19. 06. 1995. Ново Сарајево,

Бихорац Салиха Хајро рођен 26. 01 1940, Србија, Бошњак, цивил, 14. 05. 1992 Пале,

Бихорац Шабан Авдул рођен 1927, Србија, Бошњак, цивил 3. 07. 1992. Центар.

Бихорац Зухдо Хилмо рођен 1932, Србија Бошњак, цивил, 1992, непознато.“

(Мирсад Токача, Босанска књига мртвих: људски губици у Босни и Херцеговини 1991 -1995, Књига 1, Сарајево, 2012, 261).

„Бихорац Атиф Ахмет рођен 9. 03 1962. Зеница, Бошњак, војник АРБИХ, 23. 10 1993. Жепче,

Бихорац Един Ибрахим рођен 19. 03 1975, Зеница, Бошњак, војник АРБИХ, 16. 06 1995. Илијаш.“(Мирсад Токача, Босанска књига мртвих: људски губици у Босни и Херцеговини 1991- 1995, Књига 4, Сарајево, 2012, 229).

Не располажемо збирним подацима о броју страдалих Биораца - Бијораца у ратовима на крају XX вијека

Од разорне бомбе тешке више стотина килограма, бачене на стамбену зграду у Новом Пазару 31. маја 1999. године у 13 и 25 часова, између 11 жртава – цивила је новинарка Драгица Биорац из насеља Козарево.

Како нема коначног поименичног списка лица страдалих од бомбардовања СР Југославије од стране Нато алијансе, не располажемо збирним подацима о страдалим Биорцима – Бијорцима – Бихорцима на крају XX вијека. https://www.blic.rs

Умјесто закључка

Не споримо национално опредјељење носилаца презимена Биорац – Бијорац – Бихорац јуче, данас, сјутра. Држимо, да је легитимно право човјека да „бира“ своју националну припадност. Намјера је да у овом прилогу прикажемо распрострањеност и особености презимена прије свега у Србији, али и другим државама, без обзира на шароликост именовања и које своје коријене црпи из презивачаја Биора – Бијора – Бихора.

Меша Селимовић говорио је: „...А изабрани живот је слобода. Човјек постаје слободан својом одлуком, отпором и непристајањем.“ (Меша Селимовић, Круг). Свако има право на национална, лична и друга осјећања. Носиоци презимена Биорац – Бијорац – Бихорац, данас и овдје слободно се изјашњавају, са поносом проносећи име Биора - Бијора - Бихора краја из којег су се њихови преци некада давно иселили.

Биорци – Бијорци- Бихорци и сви људи, увијек морају имати на уму: „ да једно другом не допустимо да будемо оно што нисмо, да не гледамо вучјим очима и да се увијек препознамо када се сретнемо.“ (Меша Селимовић Тишине).

Л И Т Е Р А Т У Р А

Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1927,
Аличић, С. Ахмет приређивач, Поименични попис санџака вилајета Херцеговина, Сарајево,1985, (I),
Алманах –Шематизам Зетске Бановине, Сарајево, 1931,
Банџовић, Сафет, Мухаџири из Херцеговине у Санџаку након 1878 године, Херцеговина бр. 13-14, Архив Херцеговине , Музеј Херцеговине Мостар, Мостар , 2001,
Бачко, Александар, Из сјећања сентандрејских породица, Београд, 2009,
Божовић, Григорије, Путописи са седла и самара, сабрано из „Политике“, Београд, 1930,
Лице и наличје, „Политика“, 30. август 1928,
Божовић, Маринко, Говор Ибарског Колашина, Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић, 2002,
Бркић, Станиша, Крагујевачка трагедија 1941– Име и број, Спомен парк Крагујевачки октобар, Крагујевац, 2007,
Бошњаковић, Жарко, Ономастика Срема: (I део Северни Срем), САНУ, Ономастички прилози VIII, Београд, 1987,
Вукосављевић, Вукосав Вуле, Трнава (код Чачка) становништво – одсељени и њихови потомци, књига 2, део 2 КПЗ Србије, Београд, 1999,
Гавриловић, Славко, Ириг трговиште у Срему 1787 – 1849, Прометеј Нови Сад, Српска читаоница Ириг, 1994,
Гаћеша Л. Никола, Аграрна реформа и колонизација у Срему 1919 – 1941, Нови Сад, 1975,
Губеринић, Радомир, Сеобе из бившег андријевичког и беранског среза послије Другог свјетског рата у Војводину са посебним освртом на раније исељавања из ове области, Иванград, 1976,
Дамјановић, Никола, Прилог библиографији Београда – Годишњак града Београда, књига 5, Београд, 1958,
Даничић, Ђуро, Рјечник из књижевних старина српских, Државна штампарија, Београд, 1862,
Драгић, Михаило, Гружа (антропогеографска испитивања) Српски етнографски зборник, књига XXI, Библиотека Насеља и порекло, становништва, књига X, Српска краљевска академија, Београд, 1921,
Државни календар Краљевине Србије за годину 1898, Београд, 1898,
Дашић, Миомир, Васојевићи од помена до 1860. године, Матица Српска, Подгорица, 2011,
Дујмов, Милан, Листа свештеника православне епархије будимске, Будимпешта, 2013,

Душанић Липљански Б. Душан, Срби Босне и Херцеговине у XIX веку – борба за слободу и уједињење, Друштво српских родословаца „Порекло“, Београд, 2018,
Енциклопедија православља , књига 1, А – З, „Савремена администрација“, Београд, 2002,
Зарић, Синиша, Најстарији записи из матичних књига крштених (рођених) цркве у Борчу за 1837. годину, https://poreklo.rs/
Зборник о Србима у Хрватској, књига 4, Београд, 1999,
Зборник радова „Наша прошлост“, бр. 15, Народни Музеј Краљево, Историјски Архив Краљево, 2014,
Зиројевић, Олга,
Кроз бихорску нахију 1571. године, Симпозијум сеоски дани Сретена Вукосављевића, XIV, Пријепоље 1974,
Око посебности Бошњака, Хелсиншка повеља, јул- август 2012, Београд,
Историјски лексикон Црне Горе А – ЦРН, Daily press – Vijesti, Подгорица, 2006,
Илић, М. Радомир, Ибар, антропогеографска проучавања, Српска краљевска академија, Београд, 1905,
Јашовић, Голуб, Ономастика слива реке Косанице, Филозофски факултет, Косовска Митровица, 2018,
Јефтовић, М. Сретен, Леушићи, Горњи Милановац, 1997,
Јовићевић Андрија, Плавогусињска област, Полимље, Велика, Шекулар, Српска краљевска академија, Насеља српских земаља, књига X, Београд, 1921,
Јоксимовић, Н. Ђукан, Бихор и Доњи Колашин, Прилеп, 1934,
Калајџић, Радојица, Милатовићи село у Драгачеву, Гуча, 2018,
Караџић Стефановић, Вук, Српски рјечник: истумачен њемачкијем и латинским ријечима, друго издање, Београд, 1898,
Катић, Татјана, Опширни попис Призренског санџака из 1571. године, Историјски институт, посебна издања, књига 58, Београд, 2010,
Керковић, Александар и сарадници, Борач у Гружи, Ниш, 2005,
Корићанац, В. Драгољуб, Надибар антропогеографска истраживања, Филозофски факултет Одељење за етнологију, књ. 18, Београд, 1992,
Краков, Станислав, Милан Недић – Препуна чаша чемера, књига друга, фототипско издање , Београд, 2012,
Логор Бањица логораши 1941 – 1944, I том, књига 5, II том, књига 7, Историјски Архив Београд , Београд, 2009,
Лутовац, Милисав, Бихор и Корита антропогеографска испитивања, Београд, 1967,
Племе, салемењивање, расплемењивање, сроћавање и одроћавање у Горњем Полимљу и неким другим областима Старе Рашке -

Зборник Предмет и метод изучавања патријархалних заједница и култура народа и народности Југославије, ЦАНУ, Просвета, Београд, 1982,
Маџаревић, Ж. Радош, Тевтер чибучки за нахију Рудничку од 10. марта 1823. Године, Архив Србије инв. бр. 299. Нахија Рудничка инв. бр. 301, Београд, 1987,
Маринковић М. Радован, Ранко Симовић, Зоран Маринковић, Лозница под Јелицом, Чачак, 2010,
Маринковић, Зоран, Маринковић, М. Радован, Славковић, М. Јовица, Векоплови Каоне и Властељице, Гуча, 2018,
Мемић Мустафа, Муслимани Црне Горе, Алманах, Подгорица 2002,
Музеј жртава геноцида – Босна и Херцеговина, општина Вишеград, Београд, 2008,
Мушовић, Ејуп, Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара, Етнографски Институт САНУ, Београд, 1979,
Муслимани Црне Горе, Нови Пазар, 1997,
Порези и буне у Рожајама и Бихору 1765 – 1768. године, Историјски записи 3 - 4, година XXXVIII (LVIII), Титоград, 1985,
Николић, Радојко, Корени и вреже, Лио, Горњи Милановац, 2002,
Недељковић, Миле, Ко су Шумадинци, Глас јавности, 27. април 2001. године,
http://www. glas-javnosti.yu цитирано са:
http://poreklo.rs/2012/07/20/ko-su- %C5%A1umadinci/
Павловић, А. Мила, Села сјеничког краја – антропогеографска проучавања, Београд, 2009,
Павловић, М. Драгољуб, Драгачево у тевтеру чибучком за 1824. годину, 1990,
Павловић, Љ. Радослав, Подибар и Гокчаница, Београд, 1941,
Павловић, Љ. Радослав, Копаоник, Брус, 2012,
Пантелић, С. Милисав, Становништво седам села (Даросава, Погореоци, Крушевица, Рудовци, Мали Црљени, Зеоке, Пркосава 1528 – 2000, Београд, 2010,
Пантелић, С. Милисав, Пркосава – прошлост и садашњост, КПЗ Србије, Библиотека „Хронике села“, Београд, 2008,
Писаревић Мирослав, Прокић Ђорђе, Трпиња - извори постојања, Београд, 2009,
Перуничић, Бранко, Чачак и Горњи Милановац 1815- 1865, Историјски архив Чачак, Чачак, 1968,
Петровић, Ж. Петар, Рашка – антропогеографска истраживања II, Нови Пазар, 2010,
Пећинар, Перо, Сеобе кроз ужички округ у 19 –ом веку (од 1800. до Бабинске буне), Београд, 2012,
Пешикан, Јелена, Ономастикон погинулих на Сремском фронту,

Ономастички прилози XII, САНУ, Београд, 1996,
Поименични протоколи издатих пасоша у Књажевини Црној Гори (1879- 1883) књига II, Државни Архив Црне Горе Цетиње, Цетиње, 2013,
Радивојевић, Тодор, Насеља и порекло становништва (насеља у Лепеници) Српска краљевска академија , књига 27, Београд, 1930,
Токача, Мирсад, Босанска књига мртвих: људски губици у Босни и Херцеговини 1991 – 1995, књига 1. и 4. Сарајево, 2012,
Томић, Н. Јован, О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку, Григорије Божовић, Приштина, „Просвета“, Београд, 2013,
Тошић, Владимир, Мрчајевци и околина, Мрчајевци 1978,
Селимовић, Меша, Круг – недовршени роман из савременог живота, Јумедиа Монт, Октоих, Подгорица 2007,
Тишине, Јумедиа Монт, Октоих, Подгорица, 2007,
Селимовић, Салих, Презимена и њихово порекло на Сјеничко – пештерској висоравни, друго допуњено издање, Београд 2019,
Сијарић, Ћамил, Бихорци, Графички завод, Титоград, 1966,
Сицили кадије казе Нови Пазар од 1966 од 1766 до 1768, Нови Пазар, 2012,
Славковић, М. Јовиша, Маринковић, М. Радован, Школа у Каони 1869- 2019, Библиотека општине Лучани – Гуча, Гуча – Каона, 2019,
Солдо фра Јосип Анте, Синьска крајина у 17-ом и 18-ом стољећу, књига друга, Огранак Матице Хрватске у Синју, Синь, 1997,
Споменица мушке гимназије у Крагујевцу (1833 – 1933) , Крагујевац , 1934,
Српска православна митрополија карловачка са подацима из 190, Српска манастирска штампарија, Карловци, 1910,
Стојић, Ника –Никола, Маринковић, М. Радован, Маринковић, Зоран, Драгачевци под барјаком вожда Карађорђа и Милоша Обреновића
forum.poreklo.rs/index.php?topic=4694
Стојановић Љубомир, Стари српски записи и натписи, књига 3. САНУ, Народна
Библиотека Србије, Матица Српска, фототипска издања, књига 7. Београд 1994,
Шантић, Милан, Витези слободе, Београд, 1938,
Шешум, С. Урош, Србија и Стара Србија (1804 -1839) – докторска дисертација, Филозофски факултет ,Београд, 2015,
Шундић, Миховиловић, Ивана, Ласло Трочањи: Вучићев човек, „Данас“, 12. септембар 2019,
https://www. danas.rs/ljudi/laslo-tročanji-orbanov-covek/. Датум приступа 15. септембар 2019. године,

www.Bosnjacki DNK projekat Датум приступа 31. март 2021. године,
https://www.blic.rs Датум приступа 31. март 2021. године

ТОКОВИ 1-2022
УДК 94

Никола МИЛОВАНЧЕВ

ПОСЉЕДЊИ ЧЛАНАК ДР ДИВНЕ ВЕКОВИЋ – МИЛЕШЕВО НА ИВАЊДАН 1944.

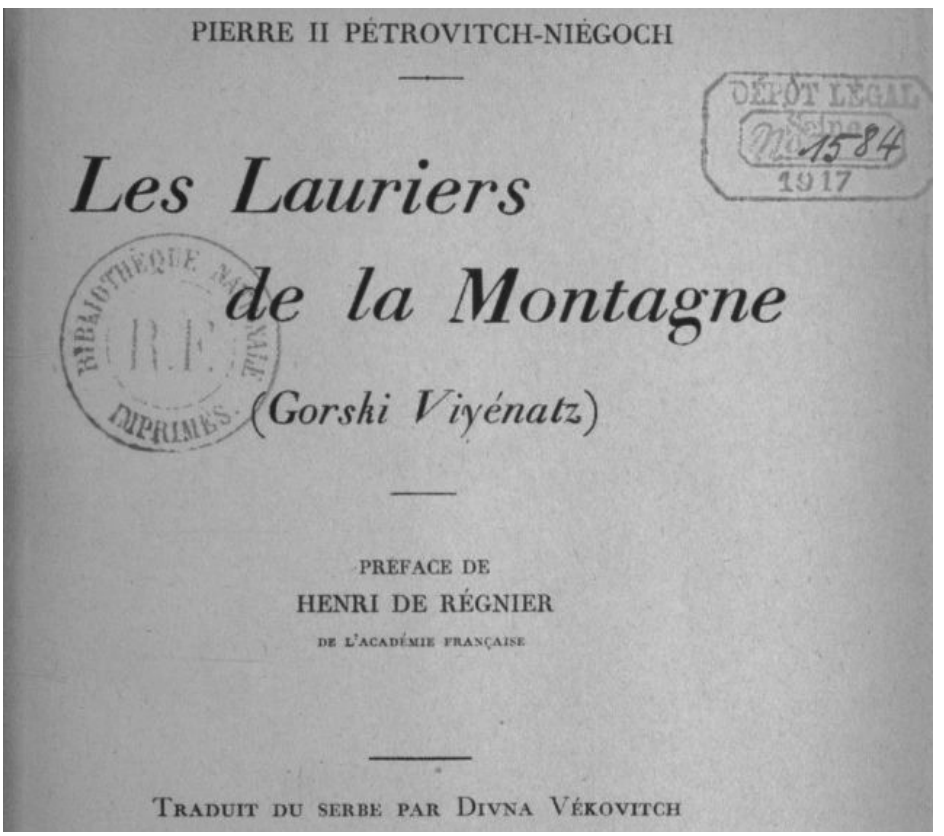

Превод „Горског вијенца“ на француски. Париз, 1917.

Књижевни рад др. Дивне Вековић (1886-1945), прве жене љекара у Црној Гори, и прве жене у Црној Гори која је докторирала на филозофском факултету, није довољно истражен. Највише се писало о њеном преводилачком раду, посебно о првом преводу „Горског вијенца“ на француски, који је штампан у Паризу ратне 1917. године. Осим

тога, чешће се спомиње и превод на француски „Српских народних пјесама“ (»Contes populaires serbes«) Вука Стефановића Караџића, који је објављен у Паризу 1934., са предговором Мирослава Спалајковића. Наводе се и Српско-француски рјечник, Француско-српски рјечник и „Француска граматика“ Дивне Вековић (Париз, 1916).

Невјероватна је чињеница да књига Дивне Вековић „Призори из српског живота“ („Scènes de la vie serbe“), објављена у Паризу 1931. године, није преведена на српски језик. И не само то: по расположљивим каталозима, ниједан примерак ове књиге није евидентиран ни у једној библиотеци на подручју бивше Југославије. Зато ћу се послужити чланком „Једно књижевно дело о нашем страдању у прошлости на француском језику“, објављеним у београдском дневном листу „Време“ 24. априла 1931. Париски дописник „Времена“ је тада записао да је Дивна Вековић издала: „..један позоришни комад из српског живота. Г-ца Вековић приказује у овом комаду сву трагичност борби које су Срби водили противу турског угњетавања године 1878. и 1898….Предговор за ову књигу написала је позната француска књижевница г-ђа Жилиета Адам. Г-ђа Адам вели: Ако је икада један народ претрпео незаслужене патње онда је то случај са Србима.“ Наведена је и информација о извођењу тог дјела Дивне Вековић: у Паризу, у извођењу чланова позоришта Одеон („са много успеха“, у просторијама Школе за високе социјалне студије), и у Ангулему, у извођењу ученица тамошње женске учитељске школе.

Књижевни рад ове ауторице се ређе спомиње; а не знамо ни да ли је неки од њених рукописа сачуван. Наиме, није познато шта је било са личном заоставштином Д. Вековић у Француској. Она је 1939. дошла из Париза у Југославију на прославу 550. годишњице Косовске битке али се због окупације Француске тамо није више враћала; превише је волјела француски народ да би пристала да живи у Паризу окупираном од нациста. А затим је рат стигао и у Југославију, априла 1941. Одмах по завршетку рата, маја 1945, ову лекарку и српску књижевницу су титовци убили на мосту у месташцу Зидани Мост, у Словенији, и бацили у Саву.

Др. Дивна Вековић се бавила не само књижевношћу, и преводилаштвом, већ и етнографијом: 1936. је Етнографско друштво Париз објавило њену студију о народним ношњама Скопске Црне

Горе („Costume national de la Tzrna Gora de Skoplyé“). И овај етнографски рад би требало превести на српски језик.

Током Другог свјетског рата, Д. Вековић је била на српским националним позицијама, на страни монархистичке опције, као и већина Васојевића. Тачно је да је она „ватрено пропагирала идеју југословенског јединства“, као што је то 1931. записао париски дописник београдског листа **„Време“, али 1941. није могла прихватити лажно југословенство врха Комунистичке партије Југославије. О њеном животу и раду током Другог свјетског рата се мало зна. Зато је драгоцјен чланак Дивне Вековић објављен у београдском „Српском народу“ 22. јула 1944, на који сам наишао прегледавајући српску ратну периодику; вјероватно се ради о њеном посљедњем објављеном чланку. У тексту ауторица износи тужне утиске из посјете манастиру Милешево, на Ивањдан 1944. Чланак је непознат нашој јавности, па га преносимо у цјелости.**

Из текста је видљива вјерска толерантност, као и хуманизам ауторичин: она осуђује злочине „Мошиних бандита“, али болно вапи за српским помирењем и пише: „Свети Саво, иако смо грешни, и ако смо те овако занемарили, опрости нам! Спаси и уједини још једном српски народ! Измири закрвљену децу, као што си измирио Стевана и Вукана, Радослава и Владислава! Поврати Твојој српској цркви, залутало Твоје стадо!“.

Чланак из „Српског народа“ осликава искрену вјеру Дивне Вековић. Она са жалошћу констатује: „Двадесет и више година било је богатство и раскош у Југославији. Женска удружења поседовала су милионе. Зар се не нађе ни једно од њих да посвети овом најсветијем нашем месту мало пажње? Па, зато нас Бог и заборавља! Зато и долази ова казна на наш народ, ово братоубиство, ово зло са сваке стране! Похулили смо на Бога! Пренебрегли смо нашег Врховног Ујединитеља и презрели Његов Гроб! Срамно!…

Дакле, Д. Вековић је и реална, она нема илузија у погледу посрнућа српског у југословенској Краљевини 1918-1941.

Занимљива су и промишљања у чланку о историјату манастира Милешево, као и о Св. Анастасији, мајци Светог Саве.

Злочинци не само да су мучки убили љекарку и књижевницу Дивну Вековић и бацили њено тијело у ријеку Саву, они су покушали да сакрију мјесто и датум смрти. Зато се и данас углав-

ном наводи нетачан податак да је Д. Вековић умрла 1944. године, а не истинит, да је то било послије завршетка Другог свјетског рата, средином маја 1945. Задња која ју је видјела живу била је (по наводима Милије Пајковића у „Гласу Холмије“) њена братаница и штићеница Косара Вековић, коју су уочи злочина отели из Дивниних руку.

Слава и хвала Дивни Вековић на ономе што је за свој народ учинила. Да ли ће доћи вријеме, да јој се њен народ и једним спомеником одужи?

Дивна Вековић: Милешево. Ивањдан 1944. године

МИЛЕШЕВО

ИВАЊ-ДАН 1944 ГОДИНЕ

„Милешево. Ивањдан 1944 године“ „Српски народ“, II/1944, Београд, 22. јул 1944, стр. 5

Пролазећи друмом од Сјенице до Пријепоља, кроз један врло леп крај, спуштајући се ка лимској долини, путник се нагло и са чуђењем окреће на десно ка једном гигантском кршу који се пење у небо, а на којем леже рушевине неког старог града. До њега се диже танко минаре једне беле и уљудне џамије. Лепо место. Величанствен поглед!

Тек што се око мало занело тим призором, а путнику се намеће други још величанственији. У најживописнијој долини, испод једне врлетне стене, бели се, као лабуд, у једном свестраном зеленилу, манастир Милешево.

Милешево! Сва наша историја, све вековне патње, све жртве и сва херојства, дуж дугих времена, буде се у памети! Милешево Светог Саве!

Како сам весело изашла из аута, код моста на речици Милешевској, одакле један пут иде ка Пријепољу, а други за Милешево. Хтела сам што пре доћи да се поклоним славном гробу великог творца и оснивача српске цркве. Са узбуђењем ушла сам у опустелу порту, где ме калуђер љубазно дочекује и даје нека објашњења. Он прича, а ја се губим далеко у времена Св. Саве, у оно славно доба када је у овом делу наше земље, у Старом Расу у лимској долини, цветала култура и био напредан и јак државни живот. Сведок је овај лепи манастир, на јединствено дивном месту, на самом ушћу речица Милешевске и Косатичке. Са југа и севера налазе се омалени брежуљци, обрасли храстовом шумом. На истоку, дижу се к небу рушевине града и џамија које сам видела мало пре. То је Хисарџик, муслиманско село, чији становници, по причању мештана, одувек су били примерни људи и у коме се налази најлепше и најразноврсније воће. Испод саме развалине тече лековита вода, звана „САВИН ИЗВОР". Североисточно од манастира, стрчи висока стена, на врху које се види неко мало утврђење. То је Титеровац, поврх којег пролећу огромни орлови. Позади њега пружа се тамни Златар, планина пуна мистерија и тужних успомена. Пролазећи Златар, идући за Србију, нестао је 1942. године бивши народни посланик, Милутин Јелић, директор подгоричке гимназије, а један од најбољих и најенергичнијих националних бораца и првака из Васојевића. У подножју те тамне планине, чији врхови, покривени борјем, чувају многу тајну, погинуо је такође од бандитске и комунистичке руке игуман овог светог манастира, Нестор Тркуља, чији гроб се налази са десне стране цркве… Западно, све долином Милешевске реке, на 7-8 км пружа се Пријепоље и валовити Лим.

Са највећим пијететом улазим у ову чувену богомољу. Клањам се понизно гробу оног који остави царску порфиру па обуче скромну ризу! Леп пример самопрегора и побожности, овај пример нашег великог Господара и Светитеља!

Гробница, то јест место где је она била, налази се у десном краку крста, јер је црква, романског стила, у виду крста. Првобитно, она је била врло мала, и изгледа подигнута нарочито да се ту пренесу мошти Св. Саве из Трнова.

Чудна је и мучна историја овог светог манастира.

После славног и цветајућег доба за време Немањића, чији је центар државе био баш овде, у овом лепом Старом Расу, долази пропаст после Косова и вековно ропство. Под Отоманском царевином гину све народне рукотворине и умотворине. Сагоревају књиге, руше се школе и манастири, уништавају се уметничка дела, спаљују се чак и српски светитељи, као што је случај са Св. Савом! И Милешево, остало пусто више од стоседамдесет година, доживело је унакажавање и уништење његових уметничких дела. То се види по свему: гробници нема трага, до само један мали део при земљи (калуђери су је заменили са дрвеном); јединствене фреске, чији остаци се још виде по зидовима и сводовима, избодене, измрцварене готово свака.

Чим се уђе у цркву, на мала северна врата, одмах с леве стране, фреска претставља оригиналну слику Св. Саве у белој одежди, украшеној крстићима. Он има тонсуру на глави, као што то носе католички свештеници, знак да је тада, док није било поделе цркве, и наше свештенство, при рукоположењу, добивало тонсуру.

Ту су око њега славни Немањићи: пред њим, стари Св. Симеон, а позади Стеван Првовенчани са Радославом и Владиславом. Овај последњи носи у десној руци слику своје задужбине. Нема Св. Анастасије!… Да ли није то она, у оној изванредно лепој фресци изнад гробнице, за коју се мисли да је Св. Богородица која води краља Владислава са својом задужбином ка Христу-Цару? Ја сам уверена да је то мајка Св. Саве, која бди над сенима свога великог и Славног Сина. Јер не верујем да би њу, ту нашу прву светитељку, уметник заборавио баш у манастиру где ће до краја света почивати наш први и сјајни Учитељ, Св. Сава… Била то Св. Богородица или Св. Анастасија, фреска је одлична, доста добро очувана, складних боја и са јединственом

композицијом. Изнад ње друга светла слика: „АНЂЕО ЈАВЉА ДА ЈЕ ХРИСТОС ВАСКРЕСАО”. Ове фреске заиста откривају великог уметника који их је израђивао. Не мању вредност има и слика изнад десне певнице: „ТАЈНА ВЕЧЕРА”.

Све ове фреске, а има их још доста, јер испуњавају зидове и сводове, зачуђено гледају ретке посетиоце. Нису ови стари Свети Оци, Св. Енуфрије, Св. Макарије и други, чије браде иду до испод појаса, навикнути на ову самоћу. Видели су они овде, кроз векове, масе побожног света, нарочито онда када је ту становало више од четири стотине калуђера и када се млеко са Златара преливало чунком са врх Титеровца до манастира! Навикли су ови свеци такође да виде цео српски народ од Бијелог Поља, Пљеваља, Сјенице и Прибоја да се прикупи на дан манастирске заветиње, Св. Јована. Тада је бивао велики сабор и цео дан се играло и певало… Ове године био је тужан тај дан! Можда десет до двадесет особа ишло је за литијама! Беда! Рат! Невоља!… Калуђер прича, он сам и служи и даје одговоре. Да ли се човек налази негде тамо у афричком Хогару, међу незнабошцима?

Изузев ове живописе, манастир је пуст. Чираци су бедни. Коло или венац за свеће, што виси у средини, пред великим дверима, мало, сиромашно. Кандила проста. Иконостас садржи обичне иконе, без икаквог укуса и ни мало вредности. Жалосно? Жалосно? Бар ове ствари нису пљачкаши однели! Двадесет и више година било је богатство и раскош у Југославији. Женска удружења поседовала су милионе. Зар се не нађе ни једно од њих да посвети овом најсветијем нашем месту мало пажње? Па, зато нас Бог и заборавља! Зато и долази ова казна на наш народ, ово братоубиство, ово зло са сваке стране! Похулили смо на Бога! Пренебрегли смо нашег Врховног Ујединитеља и презрели Његов Гроб! Срамно!…

С поља, око манастира, и ту пустош. Стара дрвена кућа, лепог моравског типа, је једина која привлачи око. Нови конак личи на касарну. И он пуст, опљачкан. Од школе – згариште, благодарећи носиоцима културе Мошиних бандита. Ограде обаљене, погорене. Држи се још у животу зеленило и у башти и у околини. То је и најлепши и најскупоценији украс. Али то је сам Бог дариво!

Рекла сам да је чудна историја манастира. Прво време богатство, раскош, блесак и сјај. После Косова ропство и пропаст. Сеоба под Чарнојевићем доноси пустош и беду. Затим долази неко опет боље време, бољи живота са патријархом Макаријем Соколовићем, чији брат, чувени турски свемоћни везир Мехмед-паша Соколовић, даваше неке повластице српском народу. Тако је тада и Милешево имало неко време чувену своју штампарију. У новија доба, балкански и светски ратови дају Милешеву новог полета и рада. Ту се отвара основна школа, подижу се велики конаци, са луксузно намештеним собама за Краља, за Патријарха, за виђеније госте и обичне пролазнике. Овај рат и братоубилачка борба доводе у ове свете зидове разне војске.

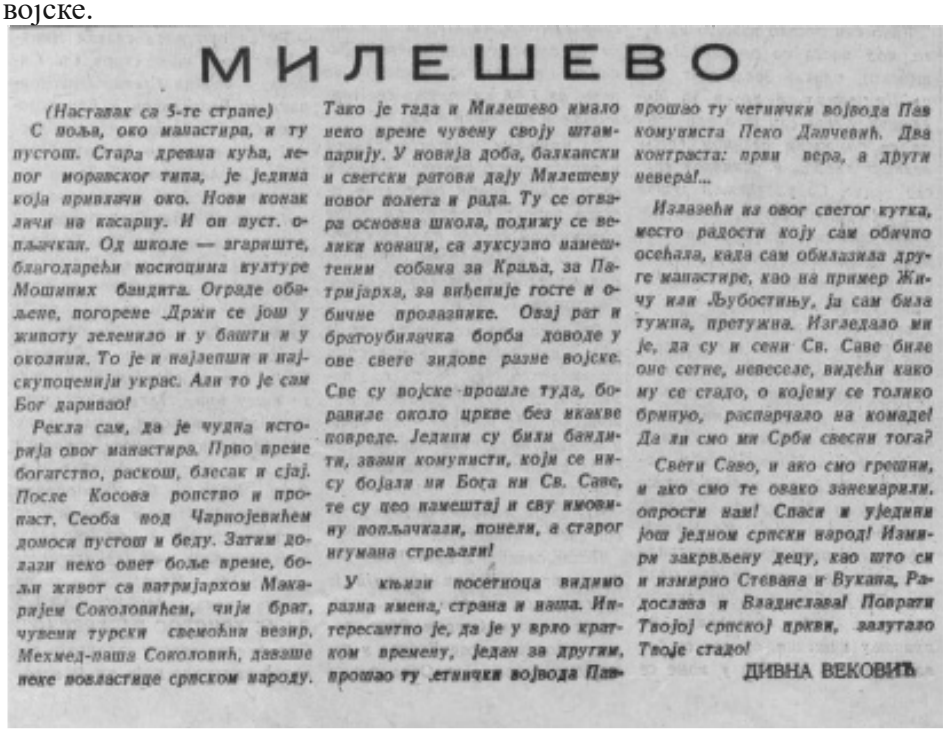

МИЛЕШЕВО

(Наставак са 5-те стране)

С поља, око манастира, и ту пустош. Стара древна кућа, лепог моравског типа, је једина која привлачи око. Нови конак личи на касарну. И он пуст, опљачкан. Од школе — згариште, благодарећи посетиоцима културе Мошиних бандита. Ограде обљене, погореле. Држи се још у животу зеленило и у башти и у околини. То је и најлепши и најскупоценији украс. Али то је сам Бог даривао!

Рекла сам, да је чудна историја овог манастира. Прво време богатство, раскош, блесак и сјај. После Косова ропство и пропаст. Сеоба под Чарнојевићем доноси пустош и беду. Затим долази неко опет боље време, бољи живот са патријархом Макаријем Соколовићем, чији брат, чувени турски свемоћни везир, Мехмед-паша Соколовић, даваше неке повластице српском народу.

Тако је тада и Милешево имало неко време чувену своју штампарију. У новија доба, балкански и светски ратови дају Милешеву новог полета и рада. Ту се отвара основна школа, подижу се велики конаци, са луксузно намештеним собама за Краља, за Патријарха, за виђеније госте и обичне пролазнике. Овај рат и братоубилачка борба доводе у ове свете зидове разне војске.

Све су војске прошле туда, боравиле около цркве без икакве повреде. Једини су били бандити, звани комунисти, који се нису бојали ни Бога ни Св. Саве, те су цео намештај и сву имовину попљачкали, понели, а старог игумана стрељали!

У књизи посетиоца видимо разна имена, страна и наша. Интересантно је, да је у врло кратком времену, један за другим, прошао ту четнички војвода Пав прошао ту четнички војвода Пав комуниста Пеко Дапчевић. Два контраста: први вера, а други невера!...

Излазећи из овог светог кутка, место радости коју сам обично осећала, кала сам обилазила друге манастире, као на пример Жичу или Љубостињу, ја сам била тужна, претужна. Изгледало ми је, да су и сени Св. Саве биле оне сетне, невеселе, видећи како му се стадо, о којему се толико бринуо, распарчало на комаде! Да ли смо ми Срби свесни тога?

Свети Саво, и ако смо грешни, и ако смо те овако занемарили, опрости нам! Спаси и уједини још једном српски народ! Измири закрвљену децу, као што си и измирио Стевана и Вукана, Радослава и Владислава! Поврати Твојој српској цркви, залутало Твоје стадо!

ДИВНА ВЕКОВИЋ

„Милешево. Ивањ-дан 1944 године“ „Српски народ“, II/1944, Београд, 22. јул 1944, стр. 6

Све су војске прошле туда, боравиле око цркве без икакве повреде. Једини су били бандити, звани комунисти, који се нису бојали ни Бога ни Св. Саве, те су сав намештај и сву имовину попљачкали, понели, а старог игумана стрељали!

У књизи посетиоца видимо разна имена, страна и наша. Интересантно је, да је у врло кратком времену, један за другим, прошао ту четнички војвода Павле Ђуришић па комуниста Пеко Дапчевић. Два контраста: први вера, а други невера!…

Излазећи из овог светог кутка, место радости коју сам обично осећала, када сам обилазила друге манастире, као на пример Жичу или Љубостињу, ја сам била тужна, претужна. Изгледало ми је, да су и сени Св. Саве биле оне сетне, невеселе, видећи како му се стадо, о којему се толико бринуо, распарчало на комаде! Да ли смо ми Срби свесни тога?

Свети Саво, иако смо грешни, и ако смо те овако занемарили, опрости нам! Спаси и уједини још једном српски народ! Измири закрвљену децу, као што си измирио Стевана и Вукана, Радослава и Владислава! Поврати Твојој српској цркви, залутало Твоје стадо!

ТОКОВИ
1-2022

ПОЛИМСКЕ КЊИЖЕВНЕ СТАЗЕ

ТОКОВИ 1-2022
УДК 821.163.41 – 09

Маријана ЗЕЧЕВИЋ

РИСТО РАТКОВИЋ
ОД ИКОНЕ ДО СУНЦА/ОД АЛХЕМИЈЕ ДО АРГОНАУТИКЕ

Апстракт

Стваралаштво Риста Ратковића нашло је снажно упориште у експресионизму и надеализму. У његовој поетици препознајемо вјеру у науку и емпиријске постулате, али енергија загробног га је запосиједала као исход трагичног догађаја који све надвладава. Отуда поставља теодицеју, као апсурдност вјере у Бога.

Ратковић је вапио сунцу, али није имао снаге да га досегне, хватајући се за страх који је деструктивна емоција против које се није ни борио. У страху су велике очи. Отуда код њега и мотив ока, као надреалистички знак, као ментално око, симбол духа и неба, који сноси терет гробљанске хералдике, доводећи у питање и разум и логику, стварајући надреалистичку поетику.

„Светиљка је тијелу око. Ако је твоје око ведро, цијело ће тијело твоје бити освијетљено; али ако је око твоје мутно, цијело ће тијело твоје бити у тами. Ако је дакле свјетлост што је у теби тама, колика ће бити та тама?”[1] Вапећи сунцу знао је како треба, али није имао снаге да тако и прогледа.

Ратковић је живио на тој детерминанти између свјетлости сунца и таме, еманираној у једно сивило које га је цијелог живота пратило. Тај сплин, није му дао да се отргне. Из њега израња једна теозофија која се супроставља вјери у канонско. Отуда код њега срећемо бивше анђеле, као пале легионе његовог живота, којима не ствара каноне већ сопствене апокрифе.

У пјесми Ништа вапи за оним Ничеовим активним нихилизмом, помоћу којег би се након уништења поново уздигао, млађи и јачи, али ни тог „ништа” није било. Ратковић се предао осјећају трагичног, као деструктивној емоцији која је потпуни пораз бића. Тако се предаје судбини неумитној.

Кључне ријечи: егзистенцијализам, експресионизам, надреализам, марксизам, атеизам, аргонаутика, алхемија, теодицеја, енантиодромија

[1] Бакотић, Лујо: Библија, Метафизика, Београд, 2003, стр. 4

Увод

Ристо Ратковић рођен је 3. септембра 1903. године, у Бијелом Полу, а умро је 18. јуна 1954. године у Београду. Рано је изгубио родитеље, браћу, жену, и тако са 28. година остао потпуно сам. Невоље су почеле губитком породичног богатства, током ратова, затим искуством ратних страхота, што је утицало на његову поетику. Тако се бавио и естетиком тзв. историје ружноће коју је изванредно експресионистички у својим дјелима приказао.

Ратковићева филозофска поетика егзистенцијализма утицала је на његово стваралаштво, као исход забринутости и искуства у периоду светских ратова, што је раздобље којем је непосредно припадао. Стога, природна је била и стваралачка реакција на европску цивилизацију која се кроз страхоте и осјећај неизвјесности одразила и на умјетност и стваралаштво. Жан Пол Сарт је рекао: „Моралне и духовне вредности које друштво покушава да наметне не могу да дефинишу егзистенцију појединца."[2] Стога, у Москви је и био ухапшен, као бунтовник, негатор елитизма, припити боем којег није занимала московска етикеција, упркос дипломатском статусу који је уживао тада. У болници, болестан и оронуо, у ходнику је преминуо, у плашту скитнице, као отпадник од цивилизације, персона нон-грата, а у ствари геније којег славе генерације и чије име данас дарује награде.

С друге стране, његов умјетнички сензибилитет нашао је упориште у експресионизму и надеализму, што су интелектуалне и духовне реакције које су налазиле дубље релације и подслојеве у Ајнштајновој теорији релативитета, Фројдовој психоанализи, марксизму и атеизму.

Атеизам је негдје природан исход егзистенцијалистичке и надреалистичке поетике, као борба бића која трансцедентира у дубоке ходнике подсвијести, тражећи одговоре на животне недаће које су то искуство и наталожиле негдје дубоко. Такво једно ослобађање, не ријетко, пушта и црне птице и авети ноћи да полете, засјењујући свијетло.

Ристо Ратковић - Од алхемије до аргонаутике

Ристо Ратковић: књижевник, дипломата, светски путник, боем, пјесник, усамљеник. У свом стваралачком раду одразио се као: егзистенцијалиста, експресиониста, надреалиста, атеиста, аргонаут, алхемичар, фаустовски окултиста, обожавалац сунца као идола, западајући у сопствену деноминацију која га је условила да досегне личну теозофију. Салвадор Дали је умногоме објаснио одређене одлике надреализма: „Надреалиам је деструктиван, али он уништава само

[2] Пери, Марвин: Интелектуална историја Европе, ЦЛИО 2000, стр. 599

оно што види као окове који ограничавају нашу визију.” Отуда му се Ратковић вјерно и препуштао до граница да је он уништавао и његову личну визију виталних вриједности, оличену у сунцу као идеји животне енергије и Обећане земље.

Умјетник егзистира у овоземаљском свијету, немаштине, неправде, смрти родитеља, браће, вољене жене, што су екзистенцијалне околности које га одводе у трансцеденталне свјетове, као бијег од реалности, гдје покушава да пронађе разлоге и одговоре. Његова комуникација са мртвима није склоност тајним учењима, већ контакт преко овоземаљског медијума, кроз бол који га растрза, као деструктивна сила која га омађија. Губећи појам о реалности, тоне у вјечност тренутка, коју отвара само налик његовим лица, као наличја живота, када се човјек тргне и опет суочи са свом биједом голог живота. Међутим, није он био никакав шизматик и отпадник од вјере. То је душа чиста која се нашла наспрам медијума светских неправди и личних удеса, осјећајући све то сваком пором свога бића. Он је живио смрт, на начин да је проживио са својим умрлима. Такву једну врсту опсједнутости Јунг је описао као „практични случај необичне идентификације са мртвима”[3]

Ратковић поима свијет кроз антагонизам сунца и загробног, као односа који успоставља двије крајњости, кроз дате екстреме у које залази. Ту се одразила и његова екстравагантност, а „све екстравагантности и претјераности с правом сматрају губитком равнотеже, пошто у таквим случајевима очигледно недостаје усаглашено дејство супротних импулса.”[4]

Код Раковића чиста материја егзитира. Ту је: електрично јаје, бакар, злато, златна минђуша, бетон, хаљина, земља, тијело, кости, коса, људско месо, леш и сл. Отуда, када је једном ушао у царство материје и фатума, постаје запосједнут оностраним попут Фауста.

И срце ми је још способније
за откуцавање тајних знакова духа,
духа или друге материје. („Поноћ мене”)

Егзистенцијализам као филозофски правац наводи га ка одрицању вјере и атеизму, како се декларисао у пјесми Икона, гдје се одразила његова теодицеја. С друге стране, са подручја динамике несвјесног, његова „Икона” као персонификација жене није хришћанска, већ Јунгов принцип сублимације либида у религиозно замјенљиву творевину као сопствену икону.

Његове слике имају звук који раздире небеса. У томе је авангардни ефекат његовог дјела, остварен кроз експресионистичке ефекте у следећим пјесмама: зелена паљба (Потуцало), љепота грома (Она) ва-

[3] Архетипови и колективно несвесно: Народна КЊИГА, Miba Books, 2015, str, 130

[4] Јунг, Карл Густав: Динамика несвесног, Београд - Подгорица 2016, стр. 16

сељенски крик (Звер-Јагње), што чупа косе од бола (Живи ветар), енергија мрака и вриштеће сунчеве свјетлости.

Његове слике су пуне ирационалног набоја, дионизијске игре урањања у вегетацију мртвих, плес с оне стране појавног. Све су то опсесије противно разуму, не зато што он није био поборник рационализма, већ зато што га је лично страдање, ратови које је искусио и лудило које влада у свијету тако изградило.

„Имао је човек времена сто пута да полуди," како је рекао у пјесми Потуцало.

Ратковић није признавао мрачни свијет, већ је био на граници која баштини свјетлост и емпиријско са надреализмом. Отуда и сијалица, као симбол Анштајна и његове ***специјалне*** теорије релативности, по којој простор и вријеме нијесу апсолутне категорије. Зато је код њега живот кретање, измјерен између координата свијета и завичајне трешње, свјетских мора и Лим ријеке, на граници бијега од живота у трансцеденталне сфере које мјере и простор и вријеме. Ратковићево јаје у сијалици, у пјесми Дијете у ормару, симбол је свјетлости у вакуму и идеје која бљесне, пробијајући све форме. Упркос његовом емпиризму, логику надвладава тама, као доминатна сила која га је овладавала. С друге стране „електрично јаје је типичан надреалистички лајтмотив Далијеве сликарске особености. Слика Светско јаје, базирана је на овом мотиву, као и многе друге које овим симболом приказују есенцију и рађање живота.

Два доминантна симбола чине обиљежје Ратковићеве поетике: лобања (као смрт) и сунце (као животна енергија). Ови супротни принципи којима барокно слика свој пјеснички језик, на палети алхемијских боја, прожимају и његову поетику и екстензију живота. Тако настаје његово слободно зидарство, као принцип досезања сопствених свјетова.

Тутњи подземна земља, легија стаклених лешева организују смрт. („Гробофон")

Пјесник више тиња него што изгара, стварајући свој окултни плин, сасвим спонтано, као усуд, као сплин, који њега самог постепено гаси.

Стихом Свиће голубије сиво, предочава једно стање духа у пјесми Дете из ормара. „Психолошком посматрању ово стање је познато као ››идентификација са Сенком‹‹ феномен који се са великом привлачношћу збива у оваквим тренуцима сукоба са несвесним."[5]

Апстрактни језик животног кретања, који је готово савршено одгонетнула ликовна поетика, код Ратковића је изломљена линија. Он се жив предао линији смрти, док је његова линија живота искидана, изломљена. „Све праве линије изломио сам,/и само од једног случајног покрета руке/зависи хоћу ли бити бог".Само је Лим пуна линија,

[5] Јунг, Карл Густав: О психологији несвесног, Књига друга, Матица српска, стр. 33

својим мирним током, чистилиште, есенција, којом успоставља биоритам у свом растуреном и уморном животу, као поновно рађање. Лим је Чистилиште, од бјелосвјетских недаћа и материје као ништавне твари која је склона распадању. Отуда Ратковић ствара једно гностичко учење, принцип божанског у његовом Лиму као светој води.

Воскресни*!*
Воскресни или себе или барем очи моје... („Поноћ мене”)

И овдје поставља теодицеју, као апсурдност вјере у Бога. Васкрсење није представљено футуром, као надом: „Васкрснућеш!” Већ пренабрегавањем, императивом да се нешто роди за шта не види реално да постоји. Овај Ратковићев императив је заповјест ума, а не вјере, који је Кант објаснио овако: „Представа објективног принципа, уколико је тај принцип за вољу принудан, зове се заповест (ума), а формула заповести зове се императив.”[6]

Мотив лобање доминира над васкрсењем, као лобања над крстом на Каравађовој слици: Свети Фрањо у медитацији. Он не заговара хришћанску идеју живота после смрти. Вјеру у васкрсење побијају стихови из *„Иконе”*. И мада знам/одавно већ да трунеш. Смрт је његова судбина, поворка која га као легија у овоземаљском свијету прати. Зли духови ратних страхота и добри духови његових умрлих. На том поларитету изграђује сопствену теозофију, молећи се пред иконом и кандилом својих умрлих. Он поима анђеле, али нема снаге да повјерује. Одуда и пјесма Бивши анђели, гдје је вјера и у њихову моћ узалудна. Код њега је крст смрт, живот као крст личне судбе коју носи, а не вјера у васкрсење.

Ратковић је аргонаут, који трага за златним руном, али већ зна да га никада неће наћи. Отуда, сунце и златно руно које узима као идоле, али га потом одвуче смрт у свој тамни плашт којим све заглушује. Његов Бог није канонски, већ Пламено Јагње, којег види као принцип, али му не сеже. Отуда га срећемо у пјесмама Двоглава крила и Звер-Јагње. Тако замеће *„Разговор богова”* у збирци пјесама Са Оријента, који воде „богови сунца и Нила, Ра и Крокодил...”[7]

Нема воље, уронуо у царство надреалистички визуелних манипулација, саобразно Далијевим лобањама, посриједи којих је жена: Ballerina in Death’s Head, fotografija „In Voluptas Mors”, „L’ Amor de Pierrot”.

„Осећам лобања цела тобом да ми је испуњена”, каже Ратковић у пјесми Поноћ мене.

За Хегела лобања је схваћена као спољашња стварност духа. „Пре свега, што се тиче везе унутрашњега са тим својим спољашњим,

[6] Заснивање метафизике морала, Дерета, Београд, 2008, стр. 47

[7] Ратковић, Ристо: Са Оријента, Просвета, Издавачко предузеће Србије, Београд, 1955, стр. 23

јасно се види да она, како изгледа, мора да се схвати као каузална повезаност, пошто тај однос представља везу једнога по себи бивствујућега према некоме другом по себи бивствујућем као нужду… При томе би пак и даље остао исти однос у одредби узајамне делатности њих обоје једног према другоме; јер да ли је лобања оно што одређује или оно што је одређено, то ништа не би изменило на каузалној повезаности уопште, само што би се онда лобања претворила у непосредан орган самосвести…”[8]

Отуда је каузална повезаност његове лобање и умрле жене, умјетникова самосвјест, поимање спољашње стварности која представља његову престабиларну хармонију.

Принцип свјетлости код Ратковића је сунце, као Ван Гогова „Жута кућа”, његов атеље у Арлу, споља жута, изнутра окречена у бијело и испуњена сунцем, гдје је маштао да окупи све умјетнике. Ратковић види начин, али нема снаге. Из жуте собе у гробницу упада. Нагнут над гробом умрлих, био је као пред Самртником који говори Заратустри: „Твоја душа биће брже мртва од твог тела”.[9]

Жарко Ђуровић је рекао да је Ратковић имао душу маштара… али да је њему машта превасходно у сликама, а не у вођењу цијелог тока пјесме. „Тако смо у прилици да читамо изванредне дјелове пјесме, а ријетко кад цијелу пјесму. Увијек га је нешто „закидало“ да учини оно главно. Да пјесму боље изнутра имагинацијски провјетри. Да јој да замах и оврхуни је љепотом. Рекли бисмо да је његов растрзани живот велики кривац томе. Све што је радио, радио је успутно и у фрагментима. Тако је и живио - од данас до сјутра..”[10]

Надреалистички потези и јесу фрагментарни, као чист психички аутоматизам који муњевито бљесне, како би се исказало стварно дјеловање мисли, без рафинирања и петраркистичке технике, чија се слаткоћа топи као локум у устима. Зато није ни имало потребе да је оврхуни љепотом, јер је она већ генијална у техници овог правца којим се пјесник маестрално изражава. Ти несвјесни фрагменти су заправо цурење подсвијести која ослобађа ријечи, без контроле и времена да се нешто прећути, исправи, разумом преобликује и наштима да изгледа, а не како јесте у својој интенционалности. Имагинацијски пјесме и јесу провјетрене, самим тим што су надреалистички изњедрене, управо ослобођене из Фројдовских ходника подсвијести.

Још су му неки замјерали, подражавајући међусобне утиске, на наводној рогобатности и неуглађености стихова, нарочито наводећи стих као алогичну конструкције (Мртва си, а тебе нема).

[8] Вилхелм, Георг Фридрих Хегел: Феноменологија дуга, БЕОГРАДСКИ ИЗДАВАЧКО-ГРАФИЧКИ ЗАВОД, РЕДАКЦИЈА ››КУЛТУРА‹‹ 1974, стр. 194,196

[9] Јунг, Карл Густав: О психологији несвесног, Књига друга, Матица српска, стр. 31

[10] *Ђуровић, Жарк: Дио бесједе на научном скупу у ЦАНУ 2004 год, организованом поводом пола вијека од Ратковићеве смрти*

„Мртва си, а тебе нема" је силогизам, покушај да логички дође до новог одговора управо у тој алогичности. Тражи нека виша својства њеног нестајања, чезне за светим гралом њеног загробног постојања. Трага за оним што је за гностике било Ружа срца, као извор свјетлости. То је за Ратковића била његова Загробна ружа, пред чијом се иконом као јеретик моли. „Мртава си, а тебе нема" је плеоназам којим тако савршено наглашава интензитет боли, управо овим стилским ефектом као потврдом њене смрти.

„Мртва си, а тебе нема" је стање инхибиције, које би Јунг описао као енергетску вриједност несвјесног пјесниковог конфликта, која потиче од високе свијести да је драга мртава, у односу на наткомпензацију „а тебе нема", „као језгровити елементи који се задржавају у несвјесном."[11]

Експресионистички потези и јесу сирови, у томе и јесте љепота умјетникове једрине. Његове доминантне боје су као на Ван Гоговој сликарској палети: зелена, жута модра и црна. У том узајамном сплету, раздражујуће су с једне стране, али окренуте сунцу, као вапајем за животном енергијом и једног и другог ствараоца. Некада су ти потези застрашујући као Мунков „Крик". Отуда код пјесника мотиви: бућење крика, крик сунца, гром, пишти страва, рукну громовскла ватра. Експресионизам цијепа биће до болног еха који се разлама, кроз енергичне и интензивне потезе. Ако пођемо од ренесансне сликарске рафинираности, не можемо очекивати савршену пропорцију, која је еквивалнет хармонији.

Можда је и непропорционални физички изглед, као и код сликара Тулуз Лотрека био још један разлог његовог усуда. Ратковић се шалио на рачун тога, али ако је евентуално и имао комплексе, они су утицали на свијест да досегне измијењена стања, што је био психички фактор који је ишао у прилог надреалистичкој сублимацији. Јунг је то објаснио овако: „Свака конталација комплекса доводи до ометања свести… У ствари, активни комплекс нас ментално премешта у стање губитка слободе, стање прислилног мишљења и радњи, за које би се могао користити правнички појам ограничене урачуњивости."[12]

Лотрек је обожавао жене, а кажу да су жене вољеле и Ратковића. Кабаре Мулен Руж, на Монмартру у Паризу, постаје омиљено мјесто Тулуз Лотрека. Уроњен у свијет жена сликао је њихову свакодневицу. Биле су то његове пријатељице, плесачице, праље и жене лаког морала, циркуске играчице, жене из јавних кућа. Слично њему и Мулен Ружу, као извору инспирације и тема, настаје и Ратковићева пјесма Бар која слика један свијет таквих жена.

[11] Динамика несвесног, Београд - Подгорица 2016, стр. 16

[12] Динамика несвесног, Београд - Подгорица 2016, стр. 96

БАР

Непроспавана ноћи, уморно моје јутро, хајдемо у
бар. Ено га, на обали морској. Кадифене завесе још
нису размакнуте.
За тезгом Абисинка дрема, уморна.
Три лепотице са Малте седе полуголе, уморне.
Каирка једна кућа, уморна.
Црнкиња се једва смеши, уморно.
Мирише на дим дувански, на пудер и женски зној.
Мирише на прохујалу ноћ.
Мирис је уморан.
У близини хучи град, или је то море.
Не знам, од умора.
Од коњака се заискри душа, па се угаси.
Сукне смех разблудан, па се угаси.
Већ је дан, а лаку ноћ!
Због ом, девојке, сањајте завичај.
Ја свој већ видим. Ено га, по мору тече Лим.

Као и Тулуз Лотрек борио се са алкохолизмом, несаницом, халуцинацијама. Говорили су да је пријатан и мелеман, али препуштен боемском животу и немару према себи да је пропао и да се пропио.

Закључак

Ратковићева поезија одражава дисхармонију и апсурд живота, трагична и болна искуства, отуђеност, животну енергију коју потом гаси и негира. Растрзаност бића између онога тамо и онога овамо, као проклетство личних сеоба, када се не нађе пут у себи, стоји посриједи апорије као искљученост из активног живота. Човјек који је у свијету, а затворен за свијет, у обручу је оксиморона, гдје превагу носи социјална и друштвена неприлагођеност, дисхармонија.

Ристо Ратковић је алхемичар, који палету својих боја у злато претвара. Зато у његовој поетици енергија има важну улогу, као Платонов Демијург, помоћу идеја и материје.

За нивое алхемијског процеса Јунг је објаснио да се од почетка хришћанске ере разликују четири фазе, означене кроз четири основне боје, које спомиње још Хераклит: melanosis (црњење), leukosis *(бељење*), xantosis *(жућење),* iosis *(црвењене)… Али се нередовно, иза melanosi*s, односно *nigredo појављује viriditas (зелено), но никада није стекло главно значење…"*[13] *Код Ратковића зелена управо има доминантно значење*. Отуда се код њега зелена боја јавља као лајтмотив кроз

[13] Психологија и алхемија: Београд - Подгорица, 2015, стр. 223

следеће примјере: зелени сунцокрет, зелена кошуља, зелено рубље, зелена трава, зелене очи мајке, зелена мјесечина, зелени рузмарин и сл.

Међутим, екстремна енергија сунца, и црнило, с друге стране, nigredo потиру боје, у својству алхемијских процеса, које је Ратковић објаснио стиховима у пјесми Потуцало. Његове су руке каже црну утробу земљину копале и злато вадиле, док се у црне дубине спуштапо храбро, да би се из земље пео у звијезде налазио је ноћ на истом мјесту. Тако је у тој ноћи копао злато за рад једне минђуше, минђуше неке плитке жене, мислећи да су од минђуше настала велика брда. Тако овај алхемичар трага за златом, као и у пјесмама:„Мати", „Двоглава крила", „Цар".

Зеленом и жутом досеже зен, златни грумен свјетлости, као апсолутну моћ и врхунац медитације. Стога, завршавамо са оним величанственим сунцем, у пјесми Цар, које је ипак био његова мандала, као што је Црњанском плави круг и у њему звезда. Сежући тако, не само да је прошао процес него и исход алхемије. Може се рећи да је досегао есенцију, правећи метатезу са сунцем - тулећи га споља, да би зажмурио и преселио га у себе, као у пјесми Цар. Тако пјесма Цар представља његову метамсихозу, као облик поновног рађања.

Цар

Сунце, ах, у све поре се увлачи.
Пуне ми очи и пуна утроба сунца.
Затварам се, завесе навлачим, а сунце ту.
Кад га непољу нема, оно је у мени.
Ох, уморан сам.

А ту негде близу, и далеко тамо, рат.
И величају се јуначка разбојништва.

Један пропланак зелене траве,
Један поточић воде хладне –
И ја бих био цар.

На граници подневне висине, када сунце добија на интензитету и највећој снази, налази се граница енантиодромије. Његово стално кретање тада више не значи јачање већ смањене снаге. То је поподне човјековог живота."[14] На тој граници енантиодромије, на самом поподневу човјековог живота, у педесет и првој години живота Ратковић је и умро. Отуја је сунце и било његова мандала, јер је „сунчево поподне" најбоље оправдавало сва његова јењавања. На граници енантиодромије је живио, на граници енантиодромије је и умро.

[14] Јунг, Карл Густав: *О психологији несвесног*, Књига друга, Матица српска, стр.79

Литература

1. Бакотић, Луjо: Библија, Метафизика, Београд, 2003
2. Вилхелм, Георг Фридрих Хегел: Феноменологија духа, БЕОГРАДСКИ ИЗДАВАЧКО-ГРАФИЧКИ ЗАВОД, РЕДАКЦИЈА ››КУЛТУРА‹‹ 1974
3. Јунг, Карл Густав: Архетипови и колективно несвесно: Народна КЊИГА, Miba Books, 2015
4. Јунг, Карл Густав: Динамика несвесног, Београд - Подгорица 2016
5. Јунг, Карл Густав: О психологији несвесног, Књига друга, Матица српска
6. Кант, Имануел: Заснивање метафизике морала, Дерета, Београд, 2008
7. Јунг, Карл Густав: Псхиологија и алхемија: Београд - Подгорица, 2015
8. Пери, Марвин: Интелектуална историја Европе, КЛИО 2000
9. Ратковић, Ристо: Са Оријента, Просвета, Издавачко предузеће Србије, Београд, 1955

mr Marijana Zečević

Полимске књижевне стазе, „Дјело Риста Ратковуића“, Народна библиотека „др Радован Лалић“, Беране 12. новембар 2021. године.

ТОКОВИ 1-2022
УДК 821.163.41 - 09

Новица ЂУРИЋ

РИСТО РАТКОВИЋ - ОД КАСАБЕ ДО САХАРЕ

Апстракт

Касаба као лајтмотив је потка између традиције и наслеђа, конституисани временски опсјег који сублимира садашњост и прошлост, историју и човјека. Садржи једну фолклорну фантастику која је у самој бити антипод рационализма.

Код Ратковића, дух касабе, који је непосредан, домаћи и свој са свима, поткрепљује и онај осјећај да је свијет изван њеног оквира, хладан и хаотичан. („Пијем хладан шербет љубави, Мериме нема“[1]). То је и усуд човјека из унутрашњости који се отиснуо ка раскошу свијета. Зато је та конститутивна дијалектика, између касабе, велеграда и свијета, била Ратковићева градацијска линија, али хаотична и искидана.

Касаба је историја, касаба је данашња паланка савременог свијета, друштвених мрежа и техносвијета - технолошког напретка у односу на који је некадра свијест која негира просветитељска учења. Касаба је сукоб традиције и модерног, колектива и порива за индивидуалном слободом.

Касаба је културолошки феномен. Касаба је и политичка одредница и друштвена парадигма која мјери степен просвијећености или примитивизма. На том распону, између касабе и интелектуализма, налази се дијелом и матрица Ратковићевог атеизма.

Кључне ријечи: рационализам, фолклорна фантастика, касаба, модерна проза, умјетност, регионализам, оријентализам, атеизам, интелектуализам, марксизам

Увод

Када говоримо о касаби, не нечему што је саобразно топониму, већ се мисли на духовну парадигму која стоји између регионилазима и модерног израза, као стожер при рађању модерне прозе XX вијека.

Касабе ослобођене од Турака, неминовно је да су задржале дио духа Отоманске империје. Из тог окриља израња и један умјетнички сензибилитет, писци који пристижу из унутрашњих крајева. Тако

[1] Ратковић, Ристо: *Са Оријента*, Просвета, Издавачко предузеће Србије, Београд, 1955, стр. 7

је дух оријента утицао на књижевне ствараоце као импостација која је донијела одређени тон сензуалности. С друге стране, уноси и ону мелодију тужних тонова, која извире из њихове неумитне историје за вријеме турске владавине. Преплитање оријенталне, осмаске и аутономне словенске културе утицало је и на књижевне ствараоце.

Мерима

- Ти тражиш љубав, младићу - каже ми стари Арабљанин, продавац бичева за мухе.

- Не знам.

- Потражи унуку моју... Сто година нека живи, јадница! Али да умре, срећна би била... Алах нека ми опрости.

- А где је она?

- По Каиру лута, по Александрији.

- Како да је нађем?

- Иди по баровима, где се љуто пиће пије, где се горка песма пева. Тамо су рапави гласови. Тамо је Мерима.

- Како изгледа она?

- Познаћеш је по лудилу?

И лутам. Звече ђердани, севају гола колена, креште тамна грла. Мериме нема.

- Мериме нема - кажем продавцу за мухе.[2]

...

Регионализам у књижевности инвоцирао је одређене менталитетске особености, међу којима је препознат *„Зулумћар“* Светозара Ћоровића (1875-1919), позоришни комад с фолклорним елементима и пјевањем из муслиманског живота. Пјесме Алексе Шантића (1868-1924) садрже један оријентални севдах и мерак касабе.

Ристо Ратковић (1903-1954) пристиже у Београд из бјелопољске касабе, у то вријеме и заоставштине духа Отоманске баштине, тзв. Акова за варош. Но, оријентално у његовом стваралаштву помјера се у шире размјере, оснажене спољашњом перспективом. Ристо Ратковић је био путник. Човјек из касабе постаје космополита. Као дипломата

[2] Исто, стр. 5

борави у Француској, Совјетском Савезу и Египту. Његова последња књига пјесама *Са Оријента* (1953) настала је фатаморганским заносом сахарске пустиње, доживљајем оријенталне биједе и медитеранског сунца, упознавањем историје истока.

Тако Ратковић *„Са Оријента“* гледа на своју касабу, из које је поникао, вапећи за Лимом одакле је потекао.

Од Ристове до наше касабе

Ристо Ратковић је пјесник, прозаиста контраста живота и његових ивичења. Сјенчио је поједине детаље и догађаје на начин да читалац једва може, најчешће и не може, да повуче линију која раздваја реалне догађаје од пишчевих фикција.

Не треба, можда, у то ни завиривати јер су доба страхота, разарања, великих погибија, ужаса и свакодневне смрти била оно с чим је писац устајао, живио и одлазио у несан.

Да је дјетињство праг и једино човјеково огњиште, топлина дома, родитеља, брига породице, јасно је из његових приповједачких казивања која су неоправдано у значајној мјери прећутана и само површно предочена јавности. Ипак, Ристо је био пјесник. Пјесник - боем. Пјесник меланхолије, велике туге и ишчекивања смрти.

Дошла су, истина, од поодавно, нека чудна, не само критичка промишљања, већ и читалачка па се за књигом трага једино ако говори о догађајима који прате доба читалаца, посебно, ако су, како се то данас модерно каже, „кул, хит, боли глава или Фејсбук папазјанија. Не разумије се прећашње доба, догађаји и њихови протагонисти. Уосталом, и код књижевне критике и код читалаца, као да све почиње тек њиховим даном рођења. Све прије тога није се догодило, а изгледа да живе у увјерењу да послије њих више нико и неће писати.

Ристо Ратковић је писац истине. Писац који је записао истине времена у ком је живио. Истина коју свједочи његова литература је непролазна вриједност и увијек ће бити испред дневно-списатељских трачева и политичко-оговарачких писанија које сматрају за приповјетке, романе. Без стида је примитивизам проглашен лијепим штивом, односно модерном литературом.

Његова пјесничка остварења уписла су га у родоначелнике авангардне црногорске књижевности.

Оно што ме посебно провоцира у поезији Риста Ратковића свакако је мотив смрти, с којим је, усуђујем се рећи, растао, јер је у смрти прогледао и са смрћу отворио врата те непролазности. Вјеровати у оно небеско царство је вјечна инспирација, тајна. То је замка која инспирише. Следило се у тијелу, али не и у пјесмама, јер пјесник живи ватром живота вјерујући да не гасне након овоземаљске пролазности. Ристо је вјеровао у пламен поезије након смрти. И био је у праву.

Он не гасне, већ се све више и више распламсава. Варнице тог огња, младим, даровитим пјесницима, бивају инспирација и свјетлост пјесничког трага. Зато је и пјесничка света обавеза - на трагу пјесме одговорити пјесмом.

Ристо Ратковић је жигосао разне девијације времена у ком је живио и стварао. Но, жигосао је и себе, не пристајући да призна како је она жена коју је волио отишла заувијек, па се у поезији појављује као његова стварност, као немирење с истином да пјева вољеној особи која је већ у загрљају анђела. Али пјесник не би био оно најтананије биће да у љепоти пјевања не повија исконску љубав, да она траје, да је вјечна и да једино његовим одласком са овоземаљског свијета и она усахне. Уствари, утихне, али не и нестане. Ратковић у аманет оставља временима и добима поезију у којима ће се она препознати и снагом искрености, топлине, опет уједрити и продужити свој живот. Јер љубав је живот. Љубав је налик ваздуху. Невидљива. Без ње и нема живота. Удахни да би живио!

Но, како је смрт сваки могући трен у животу, пјесник се надао да отиче његовим стиховима и да ће и она попут Лима тећи морем и обрести се у оно „сиње море“ за које знамо и не знамо да постоји. Важно је да се обестрви.

Онако како је пјевао животу и смрти, тако су и Ратковићеве лирске приповјетке, приче, новеле оплемењене слике живота. У тим прозним остварењима преплићу се разни догађаји у којима се лако препознаје да је њихов аутор изнад свега пјесник који кроз све те сцене провлачи и неизбрисиву нит љубави.

Сви ти лирски записи су само дијелом значајно Ратковићево штиво. Међу озбиљне писце, прозаисте, романописце уписао се романом *„Невидбог“*. Само пјесник умије и има храбрости да именује своју књигу с тим насловом.

Невидбог је све оно што су видјели Бог и Ристо. Овај на земљи, преживљавајући страдања и трпјећи једно зло у страху да га веће не снађе и Господ који посматра, мири, помаже, баш онолико колико је то могла прихватити ондашња касаба с обе стране Лима.

Закључак

Касабе, живот, патње и страдања, али и ријетке љубави у њима, неријетко зверињак пун ужаса, постале су и нобеловски препознатљиве. Описујући касабу, с обе стране Лима, Ратковић пише о свом животу, јер, умногоме и несвјесно, писац пишући о другима биљежи нијасе из сопственог живота. Разумио сам да су у Ратовићевом *„Невидбогу“* сви Јеремићи, без изузетка.

Свако вријеме има своје аге и бегове - како доба Риста Ратковића, па и ово данашње. Снивам, како су и у овом нашем времену,

у новотвореној касаби, загосподариле нове харачлије. Бегови постали чифчије, а чифчије господари Црне Горе, приватне касабе. Тако и овај политеизам има својство, како манира народних приповједака, тако и касабе, као стожера регионализма и модерног израза на темељу рађања модерне прозе.

Касаба постаје једна хотимична гротеска, а поезија „Р. Ратковића се наставља на ониричну, сновидовну линију српског песништва...“[3]

Стварност сна сажима и рефлексије психоанализе, атеизам и марксизам, поимање свијета без Бога, без вјере, што су била и својства Ратковићеве поетике.

Новица Ђурић/ *Полимске књижевне стазе, „Дјело Риста Ратковића“, Народна библиотека „др Радован Лалић“, Беране 12. новембар* ***2021.*** *године*

[3] Деретић, Јован: *Историја српске књижевности*, SEZAM BOOK, 2007, стр. 1053

ТОКОВИ 1-2022
УДК 821.163.41 – 09

Мр Александар ЋУКОВИЋ

ПАРАЈУЋИ ЛАВЕЖ МРАКА

(Нијансе таме у поезији Риста Ратковића)

Позната је истина да је Ристо Ратковић живот узимао тамном страном. Анатомски прецизно пребирао је мраком који се за његове мисли, слике, ријечи и стихове лијепио неком чудном материјом, густом и постојаном, налик катрану. Свјетлост и тама, као и њихов специфични и недефинисани међуоднос за Ратковића је исупуњен звијездама које с времена на вријеме попримају различите симболичке димензије. Упозориће читаоца:

„За ову поезију, чије су ноћи без облака и без иједне звезде…"

Ипак, пјесников однос према свјетлости и тами, односно бојама, комплексан је и вишедимензионалан. Често и упечатљиво говори о слуху и виду, с тим што вид односи примат над слухом у том поретку пјесничких слика. Дуга од свих боја савија се над пјесниковим ријечима, што је за аутора истовремено „прелаз преко слијепчевог моста". Овдје очитавамо близину даљине и немоћ субјекта да доживи објекат. За Ратковића је „крилати цвијет око које увјерава слијепи вјетар", што је уједно и метафора живота који нам се или отвара у пуном шаренилу, а ми слијепи; или приказује мрачним за око жељно шаренила и способно да сагледа све нијансе и спектре у свој својој пуноћи.

„Можда ти и куцаш упорно на вид ми,
Можда су очи моје неспособне да те виде.
Осећам лобања цела тобом да ми је испуњена.
Воскресни!
Воскресни или себе или барем очи моје..." (*Поноћ мене*)

Пјесник не види сметњу само у сопственим очима и сопственом виду. Не осјећа само тај „хендикеп". Хладноћу препознаје и у зеленилу очију своје мајке:

„Како је хладно и зелено овде!
Такве су биле очи у мајке моје,
Зелене и хладне". (*Потуцало*)

Зелена боја, за Ратковића, боја је отрова у очима. Зелен је сунцокрет, зелена кошуља, бусење, зелена је паљба, трава, свјетиљка...

„А напољу месечина
Разастире своје зелено рубље" (*Дете из ормана*)

Ипак, зелена је кратког даха. Спорадична је, јавља се како би подсјетила на хладноћу, умјесто на мир. Дјелује као изненађење и пјесник чини да имамо изневјерена очекивања држећи нас, како пјева, под „зеленом пољбом". Неспокој, као и у читавом његовом животу, једина је константа и једина извијесност.

Ни бјелина не доноси мир. За Ратковића је „бијело прамење бриге", бијели су немири, бијела је киша, бијела је змија... Сива је празнина. Бог је бијел...

Често спомиње сјенке и сунце. Свјетлост која се јавља у поезији Риста Ратковића егзистира искључиво као појачивач мрака. Бива споредном. Не лучи унутрашњу од спољашње таме. Читаоцу не бива јасно која је старија, нити која је којој узрок. За њега извана лаје ноћ, а цијелим његовим дјелом одјекује снажан, парајући лавеж мрака, коме се немогуће отети. Таму види и на мјестима свјетлости: она улази у цркву, у мјесто молитве, свијећа и свјетлости. Сем у поезији, и у роману „Невидбог", у том повјеравању Лиму, видимо Богородицу доживљену на један другачији, необичан начин, без оне чудноватe свјетлости која би је красила.

Црна вода је пуна ноћију страшних:
„одушевљењем твојим храбри џелат се огрне вешто
да свезаног те баци у црну воду утопљену
у воду пуну ноћију страшних" (*Левиатан*)

У изванредној пјесми „Без пристаништа", аутор нас суочава са нијансама мрака творећи својеврсну градацију на основу пјесничких слика, уводећи у царство таме преко непознатог свјетла.

„И пође за неким светлом у другу ноћ.
У звероград.
О, тај мрак!
То није љубавника и бубашваба мрак.
Он режи злом и тепа утехом безнадежном.
Тај мрак по јазбинама,
Тај разврат очајања.
Чкиље мале лампе и ракија се точи. "

Ратковићева тама је жива, а пјесник је са њом у константном односу и комуникацији, приписујући јој неријетко и особине живих бића.

„Људи шапућу тихо да мрак их не би чуо" (*Без пристаништа*).

Његов вапај за свјетлошћу назире се и онда када је, наизглед, све црно. Буди се у оностраном, у свјесном и подсвјесном, ишчекујући искру која ће се ломачом разгорети. Мисао је та која је жива и која има право и потребу да хрли ка свјетлости и одагна таму. Мисао је нада у безнађу мрака. У пјесми „Од смрти до рођења" Ратковић увиђа: „У трулежи мозга претворила се мисао у црва,/ у црва што хоће на светлост!" Али, није свака свјетлост у овој поезији нужно спас и уточиште. Аутор подсјећа и упозорава и на ону заборављену боју сунца,

„сунца што убија све твоје наде”. И свјетлост звијезда за аутора је кобна: „Сањари се све док звијезде очи не опеку”, као што пјева у пјесми „Лето”. Сам себе омеђава мраком и нема дилему да ли гријеши. Навикнут на таму, гаји сумњу ка свему што она није.

„Од пса до мрака,
Од мрака до пса,
лута моја негативна крв.” (*Између себе и себе*)

Мисао је звијезда у густини црнила непролазне пјесничке ноћи. Она је одбљесак смисла у огледалу тамне ријеке.

„Кад сам се из земље пео у звезде,
Ја налазих ноћ на истом месту
На ком је и синоћ била. ” (*Потуцало*)

Звијезде по себи јесу оазе свјетлости, оазе у мраку, оазе наде у безнађу које се перманентно шири и које код Ратковића не посједује крајеве (ивице). На сличан начин он доживљава и рај: „рајеви нису друго но оаза пакла”. По црнилу и побуни могли би га упоредити са пјесником Мирком Бањевићем, чији доживљај свијета понајбоље бива исказан у „Побунама ума”. Ратковићева црна даје дубину свим другим бојама, даје им смисао и пуноћу са којом живот изгледа ближи и реалнији. Она је поуздан трансфер енергије који гарантује да ће се тај посао извршити уз минималне губитке.

Захваљујући тами живота Ратковић је успио искапати неке од најљепших стихова наше поезије, од чијег свјетла читалачки и пјеснички пламен и данас узимају варницу. Од те варнице живот свијетли ријечју, а душа блажи густину мрака.

ТОКОВИ

1-2022

ПРОЗА И ПОЕЗИЈА

TOKOVI 1-2022
UDK 821.163.41 – 34

Sonja ŽIVALJEVIĆ

METOHIJA
goblen bez okvira

I
Turska kafa

Baka Traša nas je posmatrala s kreveta, sklupčana, kao crna mačkica, sa šapom ispod glave. Osvetljenje u sobama na ženskom odeljenju Bolnice za plućne bolesti bilo je blago i nežno, činilo je da se, u sumrak, kada više nema ni doktora ni poseta, ni sestara, prepustimo umirujućim zaobljenim linijama naših belih kreveta i novim nijansama bledozelenih zidova. I tišini koja je kao papirni ubrus brzo upijala sve: i grad, i hodnike, i vreme.

Meliha, lepa Turkinja divne kože i tankih dugih prstiju, ustade da skuva kafu. Poslednji put. Lečenje će nastaviti kod kuće, ali na njenom licu zbog toga nije bilo promene, radovanja. Ona senka koja joj je poput kraja marame padala preko pola čela i jednog od dva duboka crna oka čak i kad se smešila mojim detinjarijama, nije nestajala.

Govorila je da se jedino tako kuva turska kafa. Potpuno bi se posvetila tom ritualu, svaki put, i u zimskom sumraku svi njeni pokreti, odmereni, usporeni, elegantni, izgledali su kao ples Princeze Istoka, mala predstava u kojoj možemo da uživamo samo Traša i ja. Kada sve potrebno i do tada skriveno u ormariću jedno po jedno poređa, ispregleda i ako joj se učini da treba očisti, u keramičku šoljicu sipa šećer i kafu, doliva polako vodu i šoljicu stavlja na mali rešo. Lagano meša srebrnom kašičicom čarobni napitak čiji se miris širi našom sobom, uvija se okolo kao tamna svila prošivena zlatnim koncem i spušta na persijske tepihe koji uzleću i odnose i baka Trašu i Melihu i mene u visinu, daleko, daleko...

*

Imam sedamnaest godina. Početkom septembra, te 1980. godine neobično toplog, prvi put me dotaklo pero, ono od čijeg dodira čitav svet najednom postane savršen, šećernovunast, a noge prestanu da slušaju glavu jer u glavi nastane neka promaja... Pogotovo što mladić odlazi u veliki grad na studije, a srce ne zna šta sa tom činjenicom da radi. Samo se ljulja kao balon čiji konac svakog časa može da isklizne iz ruke. Mladić je, ipak, otišao na studije, a ja, ubrzo, na lečenje. Tuberkuloza je bez pripreme i upozorenja čvrsto privezala balon za šipku gvozdenog bolničkog kreveta. Dvostruki čvor. Bez mašnice.

Pad iz rajskih visina, iz ljubavi i nade, u bolnički krevet čiji je gvozdeni okvir uvek ledeno hladan, ma koliko bila topla jektičava ruka, nije doneo samo žestok bol. Bio je – potpuna dekompozicija.

Prvih sedmica u bolnici, kao da sam neprekidno spavala. Svakog jutra sestra bi za mene izdvojila 12 tabletica. Za kraj sam uvek ostavljala oligovit, jedinu rozu i slatku bombonicu. Sledila bi injekcija (nisam znala da ih je propisano ukupno – devedeset) i tonjenje u grozničav polusan, tamnozelen, s mrljama nafte, iz kog se ne možeš izbatrgati, u kom su se mršave ruke i noge stiskale i grčile, da pomognu u borbi koja se vodila svuda u telu. Ne samo u plućima.

Kada je magla počela da se diže sa bojišta, kada se u glavi malo razbistrilo, tražila sam da mi od kuće donose jednu po jednu knjigu Fjodora Mihajloviča, iz kompleta plavih korica. Zaranjala sam, da nađem hladan kamen za vrelo čelo, suv puteljak za duži dah, u more pitanja i dilema, u nove lavirinte i mrak, do dna sa kog je naviše kretala svetlost. Tanušna, gotovo privid, ali ipak – svetlost.

*

– Ne valja ti za oči da toliko čitaš, ti si mlada, čuvaj oči – rekla bi baka Traša. Tako smo, zajedno, čuvale moje oči, pričajući. O svemu, jer žene uvek imaju o čemu da pričaju, tiho, pazeći da se ne umaramo. Ponekad sa dužim pauzama. Dešavalo se da Traša nestane usred rečenice. Ne znajući da li samo odmara ili spava, ćutala bih, mirovala, sve dok se ne oglasi i nastavi tačno tamo gde je zastala.

Zavolela sam je odmah, istog dana kada je došla. Crno-bela, sa malo crvene. Sve je na njoj bilo savršeno čisto i uštirkano. Kao sneg blistava košulja, crna kecelja, kratki crni prsluk i vezene čarape bili su delovi albanske nošnje, možda prvi put izvučeni iz škrinje sa mirazom. U beloj dugoj košulji Traša je i spavala. Videla sam to, kao i njen tanki srebrni lančić sa krstićem, iako se svlačila uvek u mraku, kad je mislila da je baš niko ne može videti. Živela je u selu u kom se i rodila, nedaleko od Đakovice.

Prvi put u životu našla se u bolnici, ali nije imala tuberkulozu, ubeđivala me, nego neku drugu bolest, pa su je tu smestili da ispitaju o čemu se radi. Kako da ne, mislila sam. Zato su te poslali kod zaraznih... Istina, ona zaista nije kašljala, nije bila ni bleda ni nezdravo rumena. Terapija joj se sastojala od dve-tri tabletice. Delovala je zdravo, samo veoma, veoma umorno. Moje priče o detinjstvu, o školi, ljubavi, bile su joj zanimljive, živnula bi, zapitkivala, uspevala sam i da je nasmejem pa bih, obradovana, nastavljala da joj opisujem zgode, slike, koješ̌tarije... Mene je zanimalo sve o njenom selu i životu. Tako sličnom životu moje dobre i pametne bake Đurđe.

*

Nisam mogla Traši da odredim godine, možda je imala oko sedamdeset. Meliha je imala dvadeset pet. I dvoje dece. Više je brinula o njima nego o sebi. Pazila je da ne primetim da i o meni brine kao o detetu, da me to ne naljuti. A ja nisam više bila dete. Čitala sam Dostojevskog. Razmišljala o smrti. O tome da nekog mogu da zarazim. Da me možda niko neće voleti jer ću ostati mršava i koščata i bolna, da možda neću imati decu. Ako se uopšte izlečim. Bila sam "težak slučaj".

Meliha je govorila tiho, kao za sebe, nismo je uvek najbolje razumele iako je srpski, kao i Traša, odlično znala. Ćutala je predano i duboko, kao sada dok drži šoljicu obema rukama i gleda u ono što mi ne možemo da vidimo. Na takve ljude se čovek brzo navikne. Na njihovu obzirnost, nežnu pažnju, pa i na odsutnost i ćutanje. Uživala sam u njenoj lepoti, divila sam se njenoj prirodnoj otmenosti. Za to je pogodnija bila udaljenost, ali, ponekad bih skočila na njen krevet, dotakla bih joj rame ili ruku, ne znam, valjda da udahnem miris majke.

Traša mi je objasnila da Meliha pati jer odlazi, seli se u Tursku. Odrasla je u Peći, voli ovaj grad, što me ne čudi jer ga zauvek zavole svi koji u njemu odrastu. Odlaze zbog politike. Na Kosovu se dešavaju neke loše stvari i ne žele da rizikuju.

Behar

Prohodala sam u raju. Šteta što se toga ne sećam. Ali je možda dobro što se ne sećam ni prvog odlaska, selidbe.

Jednom smo braća i ja otišli da vidimo da li naš prvi dom još postoji. U Jugoslaviji se, vrlo brzo po završetku Drugog svetskog rata, u obnovi zemlje razmišljalo i o razvoju voćarstva. Metohija je za to bila idealno područje. Negde između Dečana i Đakovice, postojao je rasadnik u kom je moj otac dobio prvi posao i u koji je doveo svoju mladu lepu ženu sa dugim crnim pletenicama.

Rasadnik je u međuvremenu postao veliki, stamen voćnjak. Prizemna, sasvim jednostavna kuća sa crvenim krovom, koja je služila i za kancelarije i za smeštaj mladih agronoma, tihovala je, malčice oronula ali srećna. Uživala je na prolećnom suncu, u moru behara. Ispred ulaza – red visokih jorgovana. Grane otežale od ljubičastih cvasti blago su se ljuljale. Odmah iza – ozidan bunar. Zarđali lanac, kofe nema. Oko bunara širili su se koncentrični krugovi belih rada i maslačaka, daleko, kroz duge redove stabala sa belim paperjastim šubarama, bez kraja... Slika je treperila od veselog, nestašnog vetrića, koji se poigravao laticama, pa mojom kosom oko čela, pa oblačićima na sveže obojenom nebu. Dugo smo stajali i gledali. Udisali miris jorgovana.

Iza kuće, staro, nakrivljeno stablo jabuke, sa jednom jedinom granom, naslonjenom na okvir prozora. Sresoh se, da li je moguće da se jedino toga sećam: kuckanja grane u prozorsko staklo?! Strah? Ne, ne. Drvo je samo napolju i hladno mu je, želi da se skloni od jakog vetra, da uđe u kuću i sakrije se i zgreje, da ga neko zagrli. Ko će znati koje nas je sve kuckanje izvajalo. Pre odlaska, pomilovah jedinu granu moje jabuke.

Plavo i ljubičasto

Novo naselje na ulasku u Đakovicu činila su dva reda baraka, sa po dva stana. Između baraka i oko njih – veliki prostor za igru, levo velika livada, a desno šumica kroz koju su žene ponekad išle do izvora, ili leti do rečice na kupanje.

Boje su prvo čega se jasno sećam. Sama sam na livadi, bosa, malo mi je hladno, ali držim sitan plavi cvet. Oduševljena tim majuškom, tim nebom koje mogu da dodirnem.

A onda sam u šumici, trčkarajući za majkom, skliznula sa staze. Ležim na stomaku, malo me bole kolena i laktovi, ali otvaram oči i vidim: mom nosu se smeje - ćubica ljubičica. Kakva radost! Zaboravljam na ogrebotine, na sve, srećna sam i smejem se zajedno s tom ljubičastom zvezdom što je samo za mene zasijala u trulom lišću.

Posle su cvetale ruže duž staze ka našem stanu. Bilo je zanimljivo posmatrati odozdo te uobražene gospođe s trnjem. Crvene, žute, bele pupoljke, pa onda rascvale kao glavice salate, povijaju se ka zemlji na tankim granama koje ih jedva drže.

Svu decu iz baraka, a nije nas bilo malo, teta Olga je često zvala na krofne. I na rotkvice iz bašte, kojih je uvek bilo mnogo iako teta Olga nije imala svoju decu.

Lako nas je bilo dozvati, stalno smo bili napolju, igrali se do mraka. Izmišljali smo igre kad nam uobičajene dosade, delili se u dva tabora i vodili nekakve bitke, trčali za loptom i bez lopte, trčali, i trčali, i trčali...

Voleli smo se. Kada je jedne zime napadao veliki sneg, dohvatila sam kanticu i počela da kopam tunel kako bih otišla kod drugarice Marine prekoputa. Toliko sam bila uporna da su se na kraju svi dohvatili lopata i uspostavili saobraćaj između baraka. Za druženje više nije bilo prepreka.

Volela sam i Branka, prvog komšiju. Malo starijeg i mnogo ozbiljnijeg, toliko da nije primećivao moje setne poglede. Imao je krupne zube i veliki razmak između jedinica. To mi se posebno dopadalo. Ne znam zašto.

Bilo je svega u tim predškolskim godinama. I smešnog, kao ono kad je majka htela da spremi jegulju za ručak pa je počela da vrišti kad je jegulja shvatila šta joj se sprema i otpuzala glatko iz sudopere. I kuhinje.

Bilo je i zabavno. Brat me vodio u grad da vidim pravu pravcatu mečku. Vezana debelim lancem, slušala je gazdu, Ciganina sa zgužvanim

šeširom koji nije prestajao da priča. Igrala je, stvarno je igrala. Mislim, vrtela se u krug. Meni je bilo lako jer sam sve posmatrala sa bezbedne visine, sa bratovih leđa.

Bilo je i ljutnje. Kao onda kad su braća moju omiljenu lutku iskoristila da bude model za gipsani otisak. I kada god su me tretirali ne kao najmlađu i kao devojčicu, nego kao bebu. A ja sam uvek bila velika!

Bilo je... sve dok nije došao dan selidbe. Taman sam napunila sedam godina i trebalo je da krenem u školu. U Peći, gde je tata dobio novi posao.

Kamion je bio spreman. Svi smo bili spremni. Lepo smo se obukli za put, imala sam svetlu haljinicu. Već sam se pozdravila sa svom decom. I sa teta Olgom. I sa Brankom. Omiljeni gumeni tigrić je u ruci. Već je sunce odskočilo i grejalo mutno, valjda od umora, kao i uvek krajem avgusta. Stojim i još jednom pokušavam da sve upijem, sve zapamtim. I neka to sve mene ne zaboravi. Livada sa majušnim plavim cvetovima, barake sa po dve porodice, šumica sa ljubičicama. Ni vi, gospođe ruže.

Tada je počela da kaplje krv iz malog nosa. Stajala sam, nepomična. Skočili su svi, podigni ruku, zabaci glavu, ne brini za haljinicu, moramo da krenemo.

Podigla sam ruku. Nisam brinula za haljinicu. Nisam plakala. Krenuli smo. Samo sam gledala u ruže, koje su ostale tamo, same.

Pruga

Peć je bila poslednja železnička stanica. Pruga je, međutim, izlazila iz stanice. Do samog kraja, iako na tom delu nikada nije dočekala vagone, bila je prava pravcata pruga, sa belim šljunkom i drvenim pragovima koji mirišu na katran. Njome smo išli prema školi. Tako je ona ipak imala neku važnu ulogu. Ali, ako smo pronašli smisao njenog postojanja u tome da nama bude najkraći put, i velika zabava jer smo vežbali ravnotežu hodajući po šinama i kondiciju skakućući po pragovima, njen nagli završetak bio je velika zagonetka.

Verovatno je tako na svim poslednjim stanicama. Na kraju pruge, zapravo, nije bilo ničeg, iako bi, logično, nešto trebalo da bude, nekakav stub, čep, znak. Pozdrav. Bilo šta. Šine su bile kao nožem odsečene. Pred ulicom koja ih je, pružajući se u suprotnom smeru, prema centru grada, konačno zaustavila. No, činilo se ipak da te dve paralelne prave nastavljaju svoju beskrajnu misiju, postavši, zbog glupe asfaltne ulice, za nas nevidljive, i da putuju nebom i svemirom, daleko i dugo, kao svaka dva paralelna svetlosna snopa. I da po njima skakuću zvezde, ili se niz njih klizaju male dobre vile, ili druga nikad viđena stvorenjca.

Tako sam nekako tražila rešenje. Mučio me i kasnije, kad sam krenula asfaltom u suprotnom smeru, ka centru grada i gimnaziji, taj kraj pruge. Budio je nejasnu tugu. A nejasne tuge baš mogu da potraju.

Sveti kralj

U miris Melihine kafe upleo se miris pečenog kestena iz hodnika. Naša poluzastakljena vrata su u ovo doba uvek odškrinuta. Složile smo se, sve tri, jednoglasno: ima pitomog kestena pored oba puta ka Dečanima, i od Peći i od Đakovice, ali onaj što raste baš oko manastira je najslađi. Na celom svetu.

U Dečane smo išli često. Ne uvek u čuveni manastir iz 14. veka, kao član Komunističke partije moj otac je bio na distanci od religije. Ipak, neki minimum tradicije u kući se poštovao. Farbanje jaja za Uskrs, recimo. Niko se nije trudio da objašnjava hrišćansku simboliku, a decu nije ni zanimalo. U proleće, kad svi postanemo srećniji jer sve počinje da cveta, jedno nedeljno jutro je posebno veselo, šareno i ispunjeno ljubavlju. Takmičenje u kucanju jajima, darivanje jaja deci u komšiluku, porodične posete...

Uskrs je bio znak da je došlo vreme za vikende van grada.

*

Piknik u šumi pitomog kestena u Dečanima bio je jedan od naših omiljenih izleta. Posle šetnje šumom, u manastirskom dvorištu bismo se napili odlične vode, nadisali finog vazduha sa Prokletija koji je donosio svežinu zaostalog snega. Taj kralj Stefan, mislila sam, mora da je bio poseban. Kako je samo umeo da izabere mesto za manastir!

Ima nešto u Dečanima čega nema nigde na svetu. Možda je Bog, umorivši se od stvaranja sveta, baš ovde seo da predahne. Naslonio se na Prokletije, da prodiše, okrepi se mirisom smrča i borova, da se osveži vodom iz reke Bistrice. A onda, dok mu se sve sporije spuštaju trepavice, gleda, kao kroz dve ruže penjačice, niz metohijsku plodnu ravnicu i kosovsko ravno polje, i taj umirujući vitraž od svih mogućih boja i nijansi sve manje vidi, a sve više čuje slatko predvečernje pevušenje ptica koje nagoveštava sunčan i cvetan, savršen majski dan...

Crkveno zdanje izgledalo je kao da je iskočilo iz bajke. Mermerno, prugasto, nežno, sa lepim ulazom, visokim prozorima, čudnim kamenim glavama. Posebno mi se sviđao ukras na vrhovima crkve koji je podsećao na čipku. Onu cikcakastu, za rub suknje ili rukava. Lepršavu.

Jednom, majka me uvela u manastir s posebnom namerom. Malo me vukla za ruku jer sam zastajkivala, opčinjena toplim bojama i svetlošću, prijatnim mirisom i tajanstvenim šumom za koji nisam bila sigurna da uopšte postoji jer nije bilo jasno odakle potiče. Ništa nisam znala, ni o Bogu, ni o Hristu, ni o svecima. Ali bilo mi je lepo. Čarobno.

Stajale smo nedaleko od ćivota Stefana Dečanskog, podignut od poda taman toliko da se dete lako provuče. Hajde, prođi ispod, šaputala je majka, slobodno, to je dobro za zdravlje. Taj kralj Stefan, mislila sam, mora da je bio mnogo, mnogo dobar kad ima takvu moć, da pomaže iako leži mrtav, totalno mrtav-mrtavcat, stotinama godina.

Ne samo pravoslavni, Srbi starosedeoci i Crnogorci, nego i svi ostali (a oduvek su se u podnožju Prokletija mešali jezici i vere i nevere) verovali su u isceliteljsku i zaštitničku moć moštiju svetog kralja i dovodili decu da prođu ispod njih. Da, radile su to i Meliha i Traša.

- Velika je to svetinja. Bog štiti manastir od svake nevolje. Nikada nije goreo. Mi Albanci smo ga čuvali od neprijatelja kada su Srbi morali da odu, nisi to znala?

*

Ponekad sam sanjala Stefana Dečanskog. Verovatno zato što sam se pitala – zašto sam jedino ja iz čitave moje generacije morala da se tako teško razbolim. Da budem izdvojena, odvojena, utamničena, mučena strahom i teškim mislima, noćnim znojenjem i buncanjem. Zašto sam kažnjena. Čime sam to zaslužila. Bila sam dobro dete, dobar drug. Bila sam tiha.

U snu, kralj koga je oslepeo otac a ubio sin, koji je nekim čudom progledao, ali je to morao da krije svestan da je bolje biti bez očiju nego bez glave, jahao je na šarenom konju prema meni. Smešeći se, želi da mi nešto objasni, ali ja sam besna i pljujem krv i bljujem vatru prema njemu. Nisam ja Stefan, uspeva da kaže, ja sam Aljoša Karamazov. Nisi ti Aljoša, pošaljem mu zmajski plamen koji mu oprlji šiškice, i još jedan, nisi, a i da jesi, svi ste vi isti. Ništa nisi učinio, zaspao si kad sam se ja provlačila ispod kovčega, otišao si da glumiš u drugoj predstavi... Ili si to namerno uradio. Da me nečemu naučiš. Čemu?!!! Možda si mi čak ti poslao svoju bol. Bol sina, i još veću, bol oca. Onda kad sam leđima okrznula kovčeg u kom možda nisi ni bio. Izdao si me! Mrzim te!!!

I tako vrištim u snu, ljutim se, plačem, opet bljujem vatru i pljujem krv, a on, sveti kralj na šarenom konju, ne prestaje da se smeši.

Klupa ispod murve

Traša je davno ostala udovica. Imala je četiri ćerke i čitav razred unučadi. Muška deca su joj umirala.

I po tome je ličila na moju baba Đurđu. Traša je volela da joj pričam o njoj, o selu moje majke. Klimala bi tada glavom, kao da je i njena kuća u jednom delu, tamo gde je bio šporet na drva, imala zemljani pod, po kom se za Božić prospe slama. Sve su kuće tada bile od ćerpiča, belo okrečene. Uz jedan zid se naslanja loza amerikanka. Ispred ulaza je murva i klupa ispod murve sa koje se osmatra veliko polje kukuruza, veliki šljivik i velika ravnica u daljini. I jedno malo, golo brdo, prekriveno tamnim pločastim kamenom. Tajanstveno.

Baba Đurđa se kretala uz pomoć štapova. Kada je počeo Drugi svetski rat mamina porodica je izbegla u Crnu Goru. U Podgorici je bilo bezbednije i moglo je nešto da se zaradi. Krajem rata, saveznici su uporno zasipali grad bombama. Jedna je pala u Moraču, nedaleko od mesta gde je

Đurđa sa drugim ženama prala veš. Eksplozija je bila toliko jaka da su se sve u tren našle u pećini iznad reke, do glave zatrpane peskom i kamenjem. Jedva su ih oslobodili i izvukli. Baba je od tada poboljevala i sve teže se kretala. Ipak, uspevala je da uz dedinu pomoć obavi sve kućne poslove, pa i da pomuze nekoliko ovaca.

Umela je da trpi. Jer je sve razumela. Radovala se gostima. Odmah bi se užurbala, koliko je to sa štapovima bilo moguće, da može potrčala bi da za mene donese jutrošnje jaje, da ubaci još drva u šporet kako bi se ono skuvalo što pre. Ljuštila bi ga još vrelog, mučeći se, jer sveža se jaja teško ljušte, solila i pružala mi ga tako posvećeno i zadovoljno, kao da nikad nisu bili nikakvi ratovi, zbegovi, vaške, kao da nije bilo gladi, ni malih kovčega, kao da je baš ništa nikad nije zabolelo, ni mali prst, kao da ništa na celom svetu nije važnije od toga da dete uzme iz bakine ruke sveže, toplo, osoljeno jaje. Ta baba Đurđina sreća što može da me ugosti, sijala je kao još jedno sunce pored onog što se gnezdilo na murvi ispred kuće i sipalo po nama zlatnu prašinu.

*

Godine 1928, Kraljevina Jugoslavija je Crnogorcima koji su dolazili iz kamenitih, bezvodnih sela poklanjala zemlju u Metohiji. I deda je tako dobio pet hektara zemlje i sagradio kućicu, dve sobe i hodnik. Sam, kao vešt zidar, od ćerpiča – kocki od blata osušenog na suncu, nepečenog.

Državna zemlja koju su naselili Crnogorci služila je Albancima, nekoliko stotina godina, kao ispaša. Tačno se znalo gde ko napasa stoku, pa je tako podeljena i briga o naseljenicima. Kada je počeo Drugi svetski rat, starosedeoci su ostali u gradovima, a doseljenici, nesigurni, u strahu i od okupatora i od komšija, vratili su se u zavičaj. Njihove bele i tople kuće od metohijske zemlje koju zalivaju i hrane boginje Prokletija, ubrzo su srušene.

Kada se rat završio, deda je sa Đurđom i tri devojčice došao na – ništa. Prespavali su pod vedrim nebom. Ujutru, pojavio se spasilac, dedin kum Selman, Albanac, sa četiri ovce i volom. I rečima dobrodošlice. Pomogao je pri zidanju, ovoga puta kuće od kamena. Na istom mestu. Baka je kuvala kaše od koprive, kiselila ovčje mleko, a deda Tomo se udružio sa komšijom Muamerom i tako su sa dva vola orali drugima zemlju, za nadnicu. Ujesen je zasadio šljivik, a prvog poratnog proleća država je obezbedila seljacima seme, sejali su kukuruz, pšenicu. Partija je čvrsto držala stvari pod kontrolom, počeo je napredak. A kad je svima dobro, i bolje, nema ni neprijateljstva.

*

Deda Tomo je bio u vojsci kada se jugoslovenska odbrana raspala aprila 1941. Vraćao se kući krijući se po šumama, uglavnom pešice.

Trudna, baba Đurđa je ostavila krave i koze i kuću i sa tri devojčice našla se u Peći, gde su se Crnogorci okupljali da zajedno, u zbegu, krenu preko Prokletija.

Prošla su dva dana, Toma još nije bilo. Stizale su samo loše vesti o bombardovanju i okupaciji. Sve zabrinutija, Đurđa odlučuje da se vrati za stoku. Sa još jednom ženom, prepešačila je gotovo trideset kilometara do kuće kuma Selmana. Te noći se porodila, rodila je sina. Ujutru, sa kumom i njegovim bratom pošla je kod opasnog Uk Fete koji je svu ostavljenu stoku iz više sela smestio u svoje štale. Ovaj nije bio oduševljen što je vidi:

- Ajde, Đuke, uđi u štalu. Ali ako uzmeš tuđu kravu, gotovasi, uvo će ti biti najveći komad.

Đurđa se pokolebala. Pretnja je bila ozbiljna, ona sama, bez zaštite, iscrpljena od porođaja. Jedva je stajala. Videla je samo duboki mrak u štali, prepunoj govedi, ovaca i koza. Tada Selman, sa rukom na grudima, stade ispred nje:

- Idi, i ne brini. Dok je u mojoj kući muškog deteta, tebi i tvojima neće dlaka sa glave da fali.

Ušla je Đurđa u mrak. Stešnjene i žedne, životinje su teško disale, meškoljile se.

Pozvala je krave po imenu i one se javiše. Vođena njihovim mukanjem, lako ih je pronašla i izvela.

Još dva dana ostala je u Selmanovoj kući. Ženska čeljad spremila je za detence pelene, odeću i sve ostalo, a onda su je smestili na konja i ispratili do grada. Stigao je i Tomo. Ali, pre nego što je zbeg krenuo, njihov mali sin je umro.

O svemu ovome baba Đurđa nikad nije želela da priča. Najviše sam saznala od Traše. Ispostavilo se da joj je Selman bio stric i da se priča o ženi, Crnogorki koja se porodila u njegovoj kući, pamtila i prepričavala.

Uska ulica

Melihin muž je bio vlasnik jedne zlatare u Uskoj ulici. Verovatno je ta ulica imala neko drugo, pristojno ime, ali ga niko nije znao.

I uska i kratka, za devojčice i devojke – najzanimljivija ulica u gradu. Male prodavnice tekstila, zlatare ispred kojih se dogovara o nakitu za navestu, radnje sa mešovitom robom, pa džamija na početku ili na kraju ulice, svejedno, odakle se skretalo u još stariji trgovački deo, sa mesarama i zanatlijskim radnjama, sve je to imalo višestruku draž.

Uska ulica je bila rajska zemlja izloga. Šarenih bombona. Nagoveštaja. Noviteta. Skrivenog blaga. Čeprkanja po drangulijama, traganja i otkrića, iskušenja i želja. Istovremeno, u njoj je stanovao i paralelni, nevidljivi gradski svet. Iz nekog davnog vremena. Osećala sam ga. Zamirisao bi oko vrata zlatare u čijem izlogu nije bilo zlata već samo potamnelog srebra, uvek istih filigranskih narukvica i velikog prstenja okruženog prašinom. Zašuštao bi kad bi prošla žena u dimijama. Ili kad bi po krovovima protrčao vetrić iz Rugovske klisure.

Peć je drevno naselje. Mnogo toga o njemu nismo znali. Ali smo bili ponosni što živimo na tlu kosovskog mita, u gradu koji je centar srpske duhovnosti, sedište patrijaršije, gradu koji je dobio ime po pećinama isposnicama na ulazu u Rugovsku klisuru. Te pećine su i u praistoriji služile čoveku da se skloni pred silama Prokletija, da u njima, u suvoti, na kamenu, naloži vatru.

U zlatnom 14. veku, u Peći su živeli trgovci, kovači, krojači, zidari i slikari, majstori filigranskog zanata. Vlastela je volela lepe stvari koje su stizale i sa istoka i sa zapada. Lepu odeću, lep nakit, lepe crkve sa kamenim ukrasima i veličanstvenim freskama. U lepom gradu na lepom mestu gde se reka Bistrica oslobađa zagrljaja planina i nastavlja opušteno ka lepom Belom Drimu, okruženom plodnom metohijskom zemljom, tada nije manjkalo srebra i svile, vina i šafrana.

*

Kao da smo od Uske ulice udaljeni svetlosnu godinu. Noću još više. Noću isplivava sve što tokom dana odgurnemo, poklopi nas kao džinovski talas i odvuče od obale.

Srećom, Bolnica za plućne bolesti okružena je visokim drvećem i prijatnim vazduhom. Leče nas i smiruju i Prokletije.

*

Meliha drži šoljicu iako je kafu davno popila. Kažem joj (jer Traša verovatno drema, obučena, sklupčana kao maca sa šapom ispod glave), valjda u želji da je utešim, da ćemo se i mi odseliti.

Malo pre nego što sam, bez ikakve najave, prvi put iskašljala krv, moji su kupili parče zemlje i počeli da grade kuću. Novca za to nije bilo dovoljno, ali, otac je znao u kom smeru se stvari odvijaju i da ćemo nekud svakako morati, pre ili kasnije. Umesto u Beograd, gde su mu nudili odličan posao i stan, ili u centralnu Francusku, mi smo, kao i naši preci, krenuli za rođacima, u Crnu Goru. Istim putem kojim su stalno dolazili i odlazili - preko Čakora.

Obaveštavali su me o svakom koraku. O kreditu. O kupovini prozora i vrata. Zanimalo me sve to, ali mi se činilo da će gradnja kuće trajati dugo, godinama, a o selidbi uopšte nisam htela da razmišljam. Uostalom,

bilo je toliko toga važnijeg. Pre svega, trebalo je, nekako, osloboditi se snova. Svake noći, strah je dobijao novo obličje.

Bez Melihe i Traše, ne znam da li bih uspela da se iščupam iz tog živog blata.

- Tuberkuloza, zapravo, nije bolest pluća. Pluća ne bole. Duša boli. Možda ćeš bolje razumeti kada pročitaš Čarobni breg. Ali ne sada, jednog dana – rekla mi je doktorka Sonja, gledajući plavog "Idiota" na mom krevetu.

Iz dnevnika

Sada, kad sam ovde već četiri dana, pitam se otkuda mi toliko snage da činjenicu – imam tuberkulozi, moram da ležim u bolnici najmanje tri meseca, prihvatim gotovo lako.

Zbilja, trudim se da svaki trenutak iskoristim. Još uvek to nije ono što bih htela, ali za sada vreme može da se utroši vezenjem i čitanjem časopisa, učenjem.

Ponekad, kad legnem, pomislim: da se nešto ne poremeti u mojoj glavi, da se ne promenim? Ne smem mnogo da razmišljati. Moja luda pamet mogla bi mi sada pogoršati stanje.

Soba je mala, čista i svetla. Bledozelenom okrečeni zidovi, poluzastakljena vrata, gvozdeni kreveti. Često gledma u ruže i hrizanteme u tegli. Koliko vedrine unosi to cveće. Pokušavam da se ne osećam kao bolesnik.

*

Tuberkulostatika – kako to strašno zvuči. Od nje se cela tresem kao da imam groznicu. Ne mogu ništa da radim. Od streptomicina trne mi lice, naročito brada i usne.

Ne smem da se plašim, ne smem.

Svake noći sanjam, sve neki čudni snovi.

Zaplakala sam prvi put posle šest dana.

Brada se i dalje trese.

Svi moji snovi ispunjeni su strahom.

U mraku, u tišini, stvari poprimaju drugi oblik, a lavež pasa i poneki tresak vratiju ispune kosti jezom.

*

Ovaj dan je bio tako lep. Stiglo je pismo od Dragane. Kako ona ume da iskaže osećanja, da pruži podršku, da bude prijatelj. I rečima i lepim rukopisom, brigom da bude čitljiva i jasna. Nije je mrzelo da prepiše i pošalje mi divnu pesmu Radjarda Kiplinga "Ako". Potom, na kapiji me čekalo celo moje odeljenje. Celo! Kako sam bila srećna dok sam se obema rukama pozdravljala, gledala ona draga lica. Rade, Zoran, Suzana, Ljubin-

ka.... Vilice su mi se iskrivile od smeha, od zdravog smeha.

Treba živeti za njih; za vesele, dobre ljude, za njihovu sreću.

*

Lice mi je nagrđeno, fleke i neke sitne pufice koje svrbe. Na momente dobijam ludačku želju da radim goblen. Samo da uradim što više, što brže. Suviše sam razdražena za učenje. Svi mi smetaju. Sve te buljave babe, radoznale devojke, pričalice. Kako bih ih poslala đavola, izvikala se, urlala. Ali ništa. Samo ćutim. Vezem i čitam.

U trpezariji, posle večere, slušala sam daire i gledala kako igraju.

*

Zvone zvona na Patrijaršiji. Počele su da venu ruže i hrizanteme u tegli. Moji nisu došli sinoć. Sedela sam sama na zeleno ofarbanoj klupi u parku. Bilo je mračno, hladno. Čekala sam. Oko papuča, u lišću, čulo se tiho pucketanje, blago su se ljuljale grančice žbuna, a neka ptica mi je prošla tik iznad glave.

Uvek sam se oslanjala na druge. Uvek sam tražila nekog, pravog, samo za mene. Zar ja ne mogu živeti sama? Zar ne umem da sama sebi pružim utehu i ulijem snagu da istrajem? Nisam li toliko puta sama sebi pomogla nadajući se istovremeno da će neko shvatiti i biti u stanju da za mene učini nešto?

*

Ja sada pripadam ovoj bolnici, ovde mi je mesto, red i harmonija kretanja i postupaka mi sasvim odgovara.

Sestre u bolnici su tihe i izuzetno pažljive, čine sve da nas oraspolože i zaštite, pogotovo nas mlađe.

Sinoć sam opet šetala parkom. Prijao mi je miris zemlje natopljene kišom, a kad bi golubovi, uplašivši se, prhnuli s grana, na moju glavu sručile bi se zaostale kapljice. Ispod krošnji se već zgušnjavao mrak, svetlelo se samo opalo žuto ali još očuvano lišće. Ništa se nije čulo.

Posmatram lik u ogledalu: veliki modri kolutovi oko očiju, izraženi mladež na desnom obrazu, ispucale usne, neuredna duga kosa, bez boje, bez sjaja. Mrtva.

*

Do mene leži Mehrija, trinaestogodišnja Albanka iz Istoka. Uspela je, natucajući, da ispriča kako je njenu majku pre dve godine ubio grom. Otac je umro pre dva i po meseca. Ostalo ih je šestoro dece. Ona je najstarija, uz pomoć strica brine o svima njima, a jedan mlađi brat je sada ovde, na dečjem odeljenju. Ovde ide i u školu, dobija petice. Mehrija želi da

postane doktor i, začudo, veoma je vesela. Ipak, noći ni njoj ne daju mira. U snu stalno priča, često glasno i ljutito, nekada viče.

Ponekad kažem - kad izađem, pa pomislim - ako ikad izađem. Ne smem tako.

Te noći... Prvo ne možeš da zaspiš, onda svašta sanjaš, a ujutru se budiš nervozan i razdražljiv od lupe vratiju, iskašljavanja, kuckanja cipela.

U snovima su najčešće neka iskežena lica, spodobe pokrivene belim čaršavom. Tako i sinoć.

Prvo prasak. Blještava svetlost i prilika u belom, stravično belom, iskežena. Okrećem se u paničnom strahu, otvaram s mukom nekakva velika vrata a teška ruka te prilike leži na ramenu, pritiska, ne mogu da izmaknem. Plačem. Budim se.

Trudim se da ostanem budna. Ipak zaspem, ali sada, u drugoj epizodi sna, za sve postoji rešenje: saznajem da je policija uhapsila čoveka u belom koji je izigravao vanzemaljca i plašio ljude. Neka budala. Budim se mirna i oslobođena straha. Ostao je samo bol u stomaku.

*

A sinoć san bez drame: bila je tu jedna crknuta mačka, petrolejka u dubokom mraku i gomila kutija.

Bole me oči. "Bele noći" moraju da sačekaju. I goblen. Zašto najčešće vezem isto: kućica, planina, jele. Uvek završim prvo kućicu.

*

Doveli su večeras u trpezariju Dragoljuba. Verovatno još nema 30 godina. Visok je i lep, tamne oči mu čudno gore kao da stalno gleda u sveće. Dragoljub je gluv, ali veoma dobro čita reči sa usana. Žene su donosile novac na sto i šalile se s njim, zadirkivale ga nežno, a on se nije ljutio. Izbrojao je 25 000 dinara i tužno rekao: Treba mi osamdeset, osamdeset, za slušalice.

Onda je zatražio da sviraju i igraju. Žene su to jedva dočekale, često se uveče u trpezariji peva i igra. U početku mi je to izgledalo šašavo, otkud im volja, zar ne bi trebalo da leže, čemu se raduju... a sad uživam da gledam daire, dimije, zarumenjene obraze. Radost. Razumela sam Dragoljuba. Nije tako strašno kada vidiš pokrete, koji možda bez muzike izgledaju glupi i besmisleni, kada vidiš otvorena usta, ljuljanje tela, žmirkanje, pljeskanje rukama, a ne čuješ pesmu i smeh. Zapravo, Dragoljub je sve to čuo, na svoj način. I uživao. Živeo.

*

Ako ikada budem imala decu, ne smem dozvoliti nijednog trenutka nemarnost u njihovom vaspitanju tj. u življenju sa njima. Živeti s decom,

gledati na njih bez snishodljivosti, ne preterivati ni u čemu, i pružiti im mnogo, mnogo ljubavi, toliko da shvate da je u ljubavi prema lepom sva sreća. A lepo su i ljudi i ptice i muzika i kamen čuvar na izvoru i list divljeg kestena i istrgnuti list dnevnika i ona čudna i smešna Pikasova slika i more pod nogama na slici, u stihu, lepa je pčela kad sa vrećama žutog praha na nogicama otežala padne na ulaz košnice i odgeguca unutra; lepo je i kad tata pozajmi auto komšiji, a najlepše je nedeljom kad kraj reke sedimo svi na okupu, grickamo sendviče, igramo i smejemo se, mnogo se smejemo, zdravo, neobuzdano, do suza....

*

Sa vrha stepeništa posmatram je kako odlazi: mala plava lepotica sa kišobranom, u toploj bordo jakni. S obe strane staze tužno svečani, u belo obučeni borovi i neko drugo visoko drveće, kao da je štite; a sneg neprekidno, nečujno pada, usitnio kao da se stidi; i klupe se sakrile pod debelim pokrivačem, sve postaje još sivlje, tiše, nepomično, još malo, vrlo brzo pašće mrak. Ne vidim je više. Ni tragove najbolje drugarice.

*

Meliha ništa nije govorila, samo me držala preksinoć za ruku i gledala iz onih njenih tajanstvenih dubina.

Majka je došla u posetu pešice, u starim čizmama, a po putevima je led. I prehlađena. Satima je čekala u redu ispred prodavnice da kupi mleko, a ono nije stiglo. Nije mogla da mi donese. Zato je donela rozi džemper koji je isplela kao iznenađenje.

Uznemirenost od misli da će se ozbiljno razboleti, da sam je možda zarazila, da će ležati u istoj sobi, kulminirala je oko ponoći. Sav trud da prizovem slike livade i leptira, izvora, bio je uzaludan. Tresla sam se, sve više, čitav gvozdeni krevet se tresao, drhtavica me spopadala u talasima, stiskala poput klešta, najviše u kolenima, ramenima. Ne, ne, opirala sam se, kako je lepo ležati i sunčati se, opušteno, prestaće, sigurno će uskoro prestati, a ja ovde sama, nikog svog, tako je i bolje, da oni ne gledaju. Ne smem sada da umrem. Tek sam zakoračila, tek sam postala devojka. Život je tako lep, biću ja opet sa njima, u učionici, na rođendanu. Možda ću stvarno umreti. Kako je ono govorio onaj strani filozof, smrt ne postoji, ne treba je se bojati. A onaj naš da se ne radi o strahu od smrti, od tog čina, već o svesti o prestanku egzistencije, tako nekako.

Kukavice! Drhtanje prestane. Krene. Kukavice! Opet prestane. Sad znam, sada sam drugačija. Ljude treba voleti, treba im verovati i opraštati. Ne smem više nikad, kao pre, gubiti sate i dane u nezadovoljstvu, tamnom besciljnom razmišljanju i mržnji. Nikad. Život je tako dragocen. I šuma. I sunce na obrazu. Prolazi. Kapci otežali. Magla me pridržava.

*

Синоћ, око деset, све се ponovilo. Prvo nemir u telu, ne u mislima. Strujanja u nogama. Pokušavam da vezem, bacam sve, konci padaju oko kreveta. Bol na levoj strani i doktor koji kaže da je srce u redu. Jedna, druga, treća tableta za umirenje. Izgleda da me svaka poseta previše uznemiri. Možda je bolje da niko ne dolazi. Da samo Traša sedi na svom krevetu i ćuti, a Meliha kuva jedinu pravu tursku kafu, kao u transu. I tako sve dok se taj bol ne odboluje, ili sam u sebi udavi.

*

Za doček 1981. pustili su me prvi put da odem kući. Ponešto o dešavanjima u zemlji doprlo je i do mojih ušiju, ali to nije uticalo na radost što sam ponovo među svojima, u jednosobnom stanu koji je sasvim dovoljan za nas petoro, pa i za nekog rođaka na proputovanju.

Volim zgradu u kojoj stanujemo. Mislim da je najlepša u gradu. Nekada je u njoj radila poljoprivredna škola, zato je četvrtasta, debelih zidova, sa dva ulaza i širokim hodnikom, jednospratna, a sedam stanova u njoj imaju čudan raspored prostorija. Najlepše je ono oko zgrade. Dva velika parka. Iza, gde je podignut red letnjih kuhinjica i garaža, najviše je širokih krošnji divljeg kestena. Kada kesten cveta, kad počnu da se ljuljuškaju njegove visoke cvasti, kao derviške kape, park je raskošan kao indijski dvorac. Ispred zgrade je samo džinovski platan. Centar našeg sveta.

Sa komšinicama, drugaricama, pričala sam za svaki slučaj sa odstojanja, sa prozora našeg stana u prizemlju, iako se smatralo da više nisam zarazna. Ali i tako je bilo lepo. Sve je bilo lepo. Život je divan i savršen, šta god da donese – život će uvek biti prekrasan novi dan u kom komšinice ćućore kao ptice o milion beskrajno zanimljivih stvari.

*

Sutra će biti tri meseca. Došao je i prvi negativ. Još malo i – izlazak.

A tako je lepo napolju. Sneg je prvo padao iz raspuklog neba, a sada sa grana crnog drveća. I mir, onaj svečani mir koji ljudi ne mogu da naruše. Nebo, to namrgođeno srebrnasto nebo se spušta sve niže, niže s planina, čini se sad će pasti, ali ništa. Jedan majušni čovek u crnom kaputu s nogom koju uporno vuče za sobom, nastavlja svoj pijani put bez cilja i vidim kako ga guta izmaglica. Ubrzo nestaju i tragovi.

Prolaze ljudi. Pognute glave, s rukama duboko u džepovima. Mladić i devojka, jedan kišobran. Izgledaju jako zaljubljeni a mladić je, možda zbog te zaljubljenosti, zaboravio da kišobran služi za dvoje, pa jadna devojka već ima kapu od snega na glavi.

Jedan dečak ide kao da mu je put beskonačan. Zastaje ponekad, eto, da pomeri kamenčić. Okreće se za prolaznicima. Kao da vreba koga će

osloboditi stvarčice kao što je novčanik ili bar sitnine za autobusku kartu.

E, da, mladi gospodin, student, došao je iz Beograda, na raspust. Rekoše da me pozdravio. Zašto sam sigurna da se nikada više, bar u ovom životu, nećemo sresti?

II
Odlazak

Moja Traša nije znala šta su to nacije. Ni narodnosti. Albanski narod, govorila je. Tvoj narod. Narodi Jugoslavije.

- Neće biti dobro, govorila je, vrteći glavom. Nema više Tita, sad će svi da vuku na svoju stranu, pocepaće nas kao krpu.

Onog jutra kad je Meliha izašla iz bolnice, bez velike radosti, tužna što napušta svoj lepi grad, baka Traša je umrla.

Zapravo, kada sam se probudila, njen krevet je bio prazan, posteljina zamenjena. I Meliha je, s koferčetom u ruci, stajala zbunjena. Kako to da ništa nismo čule?

Uveče, iz hodnika su mogli da primete kako gledam kroz veliki prozor u mrak, tj. u mršavo telo u pidžami, kako igra. Ali me nije bilo briga. Igrala sam uz muziku iz tranzistora, za umornu Trašu, za tužnu Melihu, za prestrašenu sebe. Igrala sam za život koji ide dalje, noseći, kao i sve što nosi, i nas tri, kao tri semenkice maslačka, kao tri pahulje.

*

Naredne godine, ništa više nije bilo kao pre. Iznikla je mržnja. Rascvetavala se. Odjednom postojimo mi i oni. Na jednoj strani Albanci, na drugoj svi ostali, Albanski prodavci više neće da govore srpski. Goranci u poslastičarnici su uplašeni, bez osmeha, brzo spuste na sto metalni tanjirić s našim omiljenim kolačima i vraćaju se iza vitrine, šapuću.

Tužni smo, tuga traje mesecima. U gimnaziju odlazimo napeti, prate nas zabrinuti pogledi majki. U školu ulazimo sa propusnicama. Profesori su posebno oprezni tokom odmora, posmatraju kretanje đaka u dvorištu. Svi jedva čekaju da se završi školska godina. Maturske večeri neće biti, suviše je rizično.

Nismo završili kuću u Crnoj Gori, ali odlazimo. Otac je napustio Komunističku partiju. Njegova upozorenja da je pogrešno isključivati Albance iz vlasti nisu bila dobrodošla. Pritisci i pretnje su se pojačali, sa svih strana.

Bio je opet avgust. Vruć, otežao. Prodali smo pčele. Poslali stvari. Najzad sedamo u staru dobru škodu. Proverili smo stotinu puta stančić, garažu. Ostavili cveće. Poklonili deo zimnice. Pozdravili se sa svima zbrzano i tiho, kao krivci.

Bistrica je, kao i obično, bila blistava. Na petom kilometru, kao i obično, zastali smo da se napijemo vode sa izvora. Peli smo se u rugovska nedra polako, bez reči. Punoletna sam i brucoš, sramota me da priznam mučninu pa zatvaram oči i duboko dišem.

Vidim red jorgovana, i bunar, i bele rade oko bunara i veeeliki voćnjak u cvetu. Od te beline mi je lakše. Stavljam je na rame i nosim. Tu je - na sigurnom.

ТОКОВИ 1-2022
УДК 821.163.4 - 32

Миленка ЧОЛОВИЋ

ДОБАР ГЛАС

Овдје гњили моје мало тијело, а душа ми лута по недођијама преко босанских планина до кочевских јама, не би ли се спојила са духом мога Добрила. Родих се у вихору рата 1943.године, у прољеће „кад се гора заодјела листом, а земљица травом и цвијетом“ и исте године ме Господ призва себи. Хујн над гробићем прољетњи развигорац, као да шапуће Мирко, раб божији који немаде среће да поживи, одрасте и оца свога продужи. Да кућно кандило, свијећу и крсно име одржи.

Када је кренуо Други свјетски рат, југословенско комунистичко вођство, које се дуго припремало, увидје добру прилику да уз борбу противу окупатора поведе и грађански рат ради преузимања власти и промјене државног уређења. Њиховој намјери испријечила се војска вјерна Краљу и Отаџбини, борећи се против њих и против фашистичке солдатеске. Свијет је горио, рат је трајао и ратну срећу вијао. Цивилна управа прелазила из једних у друге руке. Када у пљеваљском крају бијаху ујачиле четничке војне формације, на мјесту предсједника Готовушке општине у Пљеваљском срезу, те 1943. године нађе се Добрило Ђуровић из Жидовића. Млад, стасит, отмен, честит, угледан човјек и домаћин. И одан отаџбини. Схватио дубину и величину трагедије свог народа. Српски народ се подијелио у двије војске, да страда не само од фашиста, усташа, СС дивизија, муслиманске милиције, балиста и сваког другог башибозука, већ да гину и у међусобицама. Са таквим светоназором и без трунке идеолошке острашћености, помагао је људима у невољи.

У прољеће, те несрећне 1943. године, разбијена је партизанска војска на Сутјесци. Из те битке, без трунчице наде да се ратна срећа може преокренути, разасула се партизанска војска. Чоловићи крену-ше кући, у Југово. Иван и син му Милорад са собом понесоше рањеног Ивановог брата Милана. Ишли су када су прилике дозвољавале, а скривали се када су наилазиле њемачке јединице. У једној пећини остали су седмицу дана. Испред ње су сваки дан, скоро непрекидно, пролазили њемачки војници. Притајени у хладноћи пећине и са осве оскудним брашњеником, молили су Милана да трпи болове, да не јечи, да се не би открили. А он, под ранама, тражио је само воде које није било. Да му утоли жеђ, Иван би длаком превукао преко влажне маховине на пећинској стијени, па онда преко братових усана. Испуцале од

муке и жеђи, његове усне би прокрвариле. Бројали су дане и чекали. И тек када су се увјерили да више нема њемачке војске, наставили су дуг, мукотрпан пут, на смјену носећи болног Милана. У неким селима, неки добри људи примали су их на ноћиште. И од своје оскудне вечере за њих одвајали помало хљеба и по коју кашику скроба, а понешто им у торбу за пута стављали. Из дана у дан, газећи стазама и богазама а чешће беспућима, носећи рањеника цио мјесец су путовали. После толико времена, нико им се код куће није надао. Били су увјерени да су изгинули. Дошли преморени, а Милан самртан.

Шта да раде, разговарају Боре и Божо. Како и од кога да потраже спаса свом добром брату. Куда да оду? Коме да повјере да у кући имају борца рањеног. Ако се сазна, доћи ће противници те га у кући дотући, а уз њега и они пострадати. Вијећају браћа и одлуче да оду, ником другом него Добрилу. Познавали су га и на његову доброту рачунали. И нису се преварили. Саслушао их је и као да је најрођенији обећао:

– Ја добро стојим са доктором Милатовићем. Отићи ћу у варош и замолити га да вам помогне. ' Оћу светога ми Илије, таман ко за себе и свога брата што бих забогорадио. Сигуран сам да ме неће одбити. Наша је велика несрећа што смо издијељени. Куку нама од нас самих. Богу плаћу давали они који сјеме распре међу нас посијаше. Од овога вајде имају само наши душмани. Стога треба једни друге да спасавамо. Једном се мора свршити рат. Ко преживи ваљаће нам се у очи погледати...Испред мрака ћу отићи у варош и кад се смрачи, закумити доктора да га својој кући доведем. А ви, пошто ноћ прилично освоји и народ почине, дођите с коњем да га одведете. Пазите, ако се прокозна, ја ћу главом платити. Кад је под ранама издржо мјесец дана, даће Бог и сви свеци небески да га доктор извида.

– Бог те чуо! Што се каже „из твојијех уста у божије уши!“ 'Фала ти добри Добрило. Име ти сасвим пристоји. Нек ти се добром врати. И не бој се, тврду ти вјеру задајемо. Прије би погинули него што бисмо те одали, – рече му Боре док су се поздрављали. Задовољни што их је предсједник саслушао и обећао помоћи, вратили су у своје село. С нестрпљењем су чекали да падне ноћ па да се низа Задубље упуте Добриловој кући.

Доктор је узјахао, а они опрезно водили коња, да шта у тами не призри, па збаци човјека. Неколико ноћи, прозоре су покровцем прекривали, а при свјетлости луча, љекар је чистио и превијао Миланове ране. Тако се морало да комшије не посумњају да се нешто догађа што треба властима пријавити. Узалуд видање. Његове ране бјеху од непребола. Након пет-шест дана, смирио се крај своје мајке у Дебелом брду на Росуљама.

– Пара немамо. Војске су пролазиле и односиле шта им треба. Нешто жита имамо и можемо једино њиме да платимо – рекао је Божо

доктору последње ноћи када га је пратио Добриловој кући.

– Жито, жито ми дајте. Шта ће ми паре, хартија се не једе, – рече доктор. Првог пазарног дана, под изговором да му продају, отјерали су товар жита љекару. Добрилов ризик и доброчинство ничим нису имали ни могли наградити.

***

Следеће године ратна се срећа преокрену. Енглези издадоше ђенерала Михаиловића и Југословенску војску у отаџбини. Та војска и њени симпатизери су из града одлазили, а у Пљевља су улазили партизани. Неко је сазнао и дојавио Добрилу да ће га те ноћи ликвидирати побједници. Није имао времена ни да се обује. Искочио је из кревета и у чарапама у ноћ утонуо. Да ли је успио да стигне отаџбинску војску која се повлачила према Босни и даље ка Словенији, или је негдје успут страдао, никада се није сазнало. Изгубио му се сваки траг. Све се његово затрло. Иза њега је остао само добар глас и његова вјерна невјеста са лудом надом да ће јој се једном однекуда вратити. Дани су пролазили, текле су завршне ратне операције. Успостављала се нова власт која је скривала истину о масовном стријељању четничких формација и цивила који су са њима одступали. Породице су живјеле између лажи властодржаца да су њихови најдражи прешли државну границу и стигли на запад, и тајног говоркања да су сви негдје побијени.

Станка је чекала Добрила. Чекала је човјека кога је волјела. Његовом повратку се надала. Сањала да му опет роди сина. Године су пролазиле и њену наду тањиле. Ниоткуд јава ни поздрава. Настаде и седмо љето, када јој једног дана дође мајка. Поразговарала је са пријатељима, а онда насамо са њом:

– Станка, чедо моје. Вријеме је да се вратиш у свој род. Доста си чекала. Размисли о себи. Само што си се узрадовала своме чеду, стигла је туга. Мирко је поживио само неколико мјесеци. Пребрзо се преселио у сјећање. А Добрило се никад неће вратити. Анто се распитив'о и од неких повјерљивих људи дозн'о да власти лажу народу. Наши јесу били прешли границу Аустрије. Одатле су их Енглези потрпали у воз говорећи им да путују на запад. А вратили су их Титу у Словенију. Код мјеста које се зове Кочевје све су их побили и у јаме побацали. Ту је и твоја нада са'рањена. То је истина, али се о њој не смије причати.

Станку поплави туга, а сузе јој се просуше низ образе. Згасну задња нада. Добрило неће доћи, а Мирко не поживје па да је веже за овај праг. Свјесна свега, гледала је мајку и кроз јецај упитала:

– А како ћу Мирка оставити?

– Па шта ћеш. Мртва уста не говоре. Мирко из гроба не устаје.

Нећеш зар бијеле косе плести у Ђуровића кући. Припомени се старостављне мудрости: „ Кад би знала младост, кад би могла старост.“ Зато послушај. Врати се. Да нову срећу потражиш. Још си млада. Удаћемо те. За те се одавно распитују.

– Как’а удаја? Не могу мајко. Ни ја, ни моји комади се неће ни за кога удати. Не могу се с Мирковим гробом раставити. Остаћу уз њега до свога земног краја, – бризну у плач она. Радост је одавно у њеној души затомљена. Живот са неким другим није жељела.

– Стегни срце, с гробом се опрости, са свима поздрави и са мном пођи.

***

Умолила је мајку да још који дан остане. Мучила се, премишљала док не сможе снаге да се овако обрати дјеверу:

– Поштовала сам вас и вољела, а и ви мене. Дошло је вријеме да се растанемо. Моји су одлучили да ме врате кући.

– Они свакако знају како је боље за тебе. А твоја је воља, снахо. Нама ниси тешка и ако желиш можеш остати овдје док си жива. Иако одеш, опет ћеш бити наша. Заувијек нас је вез’о Мирков гроб.

Она је с пажњом слушала његове ријечи и крајем чембера брисала своје лице сузама орошено. Ноћ уочи одласка у несну је провела. Сјутра ће опет доћи мајка. Доћи ће да је врати. Пошто је спаковала своју прћију отишла је сама на гробље да се у тишини са гробом свога чеда опрости. Дуго је миловала камени крст, сузама га умивала, пред сјенима свог дјетета се исповиједала. Кроз јецај му шапутала:

– Срећо и надо моја покопана. Морам се с’ гробићем твојим опростити. Док дишем не могу те заборавити. Мајка ће о задушницама долазити, да те обиђе, помилује, свијећу за твоју малену душицу прислужи.

Тужног лица подбулог од плача приближила се кући. Кроз сузни поглед видје, за шљиву привезано очево кљусе. Мајка је, значи, стигла, закључи и гласно зарида као да тек Мирка и са њим и Добрила сахрањује. Тјешиле су је и мајка и јетрва. Када је своју тугу стишала ужинали су. Станка се поздравила са свима и заувијек Добрилов дом иза себе оставила. Мајка је водила коња, а она за њим ишла носећи у души тугу свог дома угашеног. Окретала се све док се гробље могло видјети. Гледала како се Мирковим гробом прелива позлата залазећег сунца.

Своје Ђуровиће није заборавила. Са другим мужем им о собетима долазила. Свога Мирка обилазила све док није душу предала Богу.

Сада Мирков гроб обилази Добрилова синовица Милојка када уријетко дође из Канаде.Тамо је нашла уточиште бјежећи из Коњица од страхота грађанског рата деведесетих. Поучена искуством о стра-

дању својих сународника, којима су током Другог свјетског рата усташе и њихово „хрватско цвијеће“ напунили све јаме у Херцеговини, одлучила је да бјежи. Умакла је судбини, да као њен стриц, и она не заврши у некој херцеговачкој јами.

ОЧЕВЕ ПРИЧЕ

Дуги јунски дан. Југово окупано сунцем. Ливаде набујале зеленом травом прошараном разнобојним цвијећем. Тишину пара пчелиња зујка. С цвијета на цвијет лете медарице. Пашњаци обрасли. Нема стоке да их опасе. По њима се не бијеле стада нити са њих звоне звонца. Брдима, као некада, не одјекује пјесма, ни момачка нити дјевојачка. Село тихује. Остало без младих руку па обрадиву земљу отима гора. Не јече струне гусала, нити се чује удар сјекире. Негдашњи живот села полако покрива тама заборава. У Чоловића долини још се само три оџака диме. И још један горе под планином гдје су још двије наше куће. Једна је закључана већ неколико година. Око кућа пасу неколике краве. На њима нема чактара. Не тјерају се на пашу у шуму па им се не стављају звона. Само један пијетао најављује зоре. Нема их као некад да се дозивају. Горе, у планини набујала шума. Путеви, којима одавно не пролази ни стока ни људи, зарасли трњем и шибљем. Ни птица нема да својом пјесмом гору разговарају. И оне су нестале. Можда одселиле у неке друге крајеве.Тек ријетке зацвркуњу. А некада је њиховом пјесмом одјекивала шума.

Отац, стогодишњак пожелио да види родну груду. Зажелио се разговора са синовцем Гојком. Дуг, срдачан њихов загрљај и сузе радоснице говоре више од ријечи. У великој соби старе куће, коју је давно правио Јован, ујоше Божо и Гојо. Стриц и синовац се смјестише у чело стола, испод иконе светог Јована. Божу је Гојо био особито драг и близак. Одувијек га је одвајао од осталих. Њих двојица су вазда водили дуге, занимљиве и повјерљиве разговоре. У смутним временима се шапутало и није са сваким на вјеру причало. Домало им се придружи и синовац Добрило. И он се, као вук самотњак, вија по овим кршевима. Озарених лица, са којих се очитује радост што су данас заједно, што ће се присјећати давних, срећних дана, када је село живјело пуним животом, када су дијелили зло и добро и много соли и хљеба заједно појели, прихватише се чашица пуних домаће шљивовице. Док су наздрављали, испијајући и другу редом, Слава принесе кафу дочекушу. Стриц Божо, као најстарији, старији пуно од Гоја, а од Дола још и више, поче развезивати своје препуно бреме сјећања:

– Бог ми је подарио дуг живот. Цио вијек па још и више. Бројим стотину осму годину. Најмлађи сам од нас осморице које је изродила наша мајка Магда. Она је умрла кад је отац био у заробљеништву у

Мађарској. Остао сам сиротан сасвим мали. Нисам је запамтио, ничега у вези с њом се не сјећам. Спасо, који је био други по реду, умро је, кажу, од седам-осам година. Милан је погинуо на Сутјесци. Остали су по старини умирали. Сад сам на реду ја, најмлађи. Надживјех сву браћу и рођаке, мада нико није био кратковјек. Сви су пригнали или прегнали по девет банки живота. У нашем крају нико није од мене старији. Не само дугим животом, већ и крепкошћу и бистрином ума Господ ме је обдарио. Трајем, и безбели полако, дотрајавам. Доћи ће дан, ја ћу минути, па велим, нек ова младеж чује свашта понешта чега се присјетим, а што је од старине бивало. И ти, мој Гојо доста тога знаш. Па и ти Доле, мада ти мање, млађи си, па ако шта случајно побркам, исправите ме!

Причали су ми да сам се родио у освит Божића 1909. године. Таман се ја родио, а у кућу стиг'о полазник да старне бадњаке. Како сам мали ост'о без мајке, сви су ме пазили. Пљевља сам први пут видио кад ми је било осам година. Одвео ме отац на причешће у манастир Свете Тројице. Пошто смо се причестили сишли смо у град. Први пут сам видио толико кућа, цркву и ону џамију на сред чаршије. Тада око ње није било овог зида, којим је скоро обзидаше. Сјећам се да ми је отац тада купио земичке, бомбоне и пиштољ играчку. Ух, како сам се срећан вратио кући, и свима показив'о како пуцам из пиштоља. Отац је те године довео приватног учитеља 'аџи Ника Дамјановића, да нас, мале, учи. Следеће 1918.године, у пашином љетњиковцу на Готовуши, отворена је државна школа у коју смо се уписали. Ми смо знали све што су други ђаци тек требало да науче. Боре и ја смо били одлични ученици. Зато је учитељ, кад смо свршили четврти разред, дош'о на славу код нас. Отац се изненадио кад га је видио, али му је била част да дочека тако угледног госта. Поп, учитељ, шумар, шнајдер и дунђер су међу сељацима били главни људи. Пошто је изломљен колач и обављена вечера, учитељ упери поглед у нашег оца па вели:

„Газда Анто, дошао сам да ти честитам славу и да ти кажем ово. Три најбоља ђака у школи су Милорад Терзић, Божо и Боре Чоловић. Ти треба своје синове да упишеш у гимназију и да их даш на високе школе. Како је Боре прерастао, ја сам и њему у свједочанство уписао исту годину рођења као Божу иако је, како кажеш, три године старији од њега. Тако то неће бити сметња за даље школовање."

Но, не би по учитељевој. Боре је ост'о код куће. Мене је, кад сам мало поодраст'о, 1924.године, отац одвео у Пљевља и дао да учим кројачки занат код мајстора Јеврема Јакића. Његова кућа и радња су са десне стране улице кад се од Јалије крене према Каменом мосту. Први дан мајстор ми је дао да израдим рупицу на комаду сукна. Ја сам то савршено урадио па је он тај комад објесио о чивију на зиду и свакоме се 'фалио: „ Види как'ог сам шегрта добио." Сваки дан сам с њим радио прије подне, а послије подне иш'о у мушку занатску

школу, која се налазила на Серхату, доље код Каменог моста. Женска занатска школа била је на Стражици. Те четири године било ми је фино у Јевремовој кући. Шта је год Живана скувала није од мене заклонила. А ја сам од куће доносио свега, не само за себе него и за њих. Но није код свих грађана било тако. Потцјењивали су сељаке и њихову ђецу. Кад се домчах тога, таман да вам нешта испричам, – рече и застаде, па грохотним смијехом пропрати нешто што му у том часу на ум паде. Затражи чашу воде, у сласт је испи и након неколико тренутака настави:

– Кад глад запријети к'о што се дешава у вријеме ратова, онда се варошани размиле по селима на стојницу код родбине или пријатеља, да се пре'ране или да шта ишту да понесу кући. Онда им ваљају сељаци. Причали су да је уз рат дошла нака варошка код Терзића у Калушиће. Сјела па развезла причу. Кажу била нака чагљоница да од ње нико није мог'о ограбити ријеч. Досадило домаћину па ће јој привикнути: „Престани, не чагљај, не тотрљај више, но реци седеф чега си дошла! Која те је добрина данас нанијела у моју кућу?" Тада је она из торбе извадила некак'е тањичи. „Ево, газда Миле, ја донијела чаршаф и јастучницу да трампим за жито." Миле је оком одмјерио, завртио главом, па јој рек'о: „ А..., то ли је. Нека, нека. Не треба мени та твоја тањеж. Имам ја болук сукнениje нотњије 'аљина. Да сам те запросио, рекла би, нећу за сељака! А сад 'оћеш Милова жита." Тако је смозг'о госпоју због тога што варошани нас, сељаке, нису ни у чему себи за равне држали. Ако су служинче сељанче имали, нису га на конак у кућу пуштали, но је сиромашно на појати, на сијену, ноћијевало. – Док смо се сви Миловој досјетки слатко смијали, отац настави: – Так'и су старограђани. Завидни на туђем добру. Одличан успјех сељачког ђетета, праља Савета Кикуша 'вако је објашњавала: „ Ишли српски и швапски мачак и оба носили по комад меса у зубима. Срео их трећи, па их пита: Шта то носите? Српски мачак, држећи чврсто комад, кроз зубе проциједи, месо, месо. А швапски спусти комад и рече, месо. Трећи мачак дограби његов комад и побјеже. Е тако ти је сељанче, ко српски мачак. Кад се за нешта уфати, не испушта."

Опет се звонким смијехом испуни соба. Њему, добром памтиши и занимљивом приповједачу, пријала је пажња с којом смо пратили ово казивање о давним данима из живота нашег краја. Ми смо га слушали отворених очију, не трепћући и гутали сваку његову ријеч. Са осмјехом на уснама, ни једног тренутка не заборављући гдје је стао, поново отпоче:

– На вр' четири године мајсторски испит полаг'о сам пред комисијом у којој су поред мог мајстора били још Јово Јестровић и Хасан Пијаловић. То су били баш мајстори свог заната. Добио сам задатак да узмем мјеру, скројим и сашијем мушко сеоско одијело. Мој рад су оцијенили одличним. И касније, кад сам се вратио у село и регис-

тров'о кројачку радњу, кол'ко пута кад ме види Јово, би ми рек'о: „Од свих вас који сте код нас учили занат само ми се свиђа твој рад и ниједног другог."

За четири године , а и касније долазећи, добро сам упозн'о град и људе у њему. Позивали су ме у „Братство" на прославе и обавезно на крсну славу. Слава им је била Сретење Господње. „Братство" је било наспрам данашње гимназије. Добро памтим нашу варош из тих година. Навише од сат куле звало се Широка чаршија. На њеном врху био је хотел „Српски краљ." Изнад њега је била бритварска радња Милићевића. Они су правили бритве крњачке. Бели су се тако звале што су се они доселили са Крњаче. На мјесту ђе је сад суд налазио се хотел „Ловћен." А хотел „Славија" ђе се скретало у Рогића сокак. Наниже од сат куле према Јалији била је Тијесна чаршија. Пијац је био по цијелој Широкој чаршији, а марвени ђе је сад Дом културе. Свуда по чаршији су биле кафане, хотели, ђачки дом „Конвикт", дућани разне робе, књижаре, апотека, кафеџинице... Свега је ту било: пекара, кројача, терзија, лимара, бритвара, посластичара, седлара, самарџија, грнчара, опанчара, обућара, ашчија, кестенџија, ковача, поткивача коња, мутабџија, чистача обуће, бербера... Своју радању имала је модискиња Јелена Радовић. Код ње се продавала набас роба. Тада није било доктора зубара. Зубе је у бријачници вадио брицо Сејдо. Пониже „Конвикта" биле су Двоструке чесме. Недалеко од сат куле, радио је чистач обуће. Њега сам добро запамтио. Радио је неко вријеме и по рату. Малечак, мршав чо'ечак. Црнпураст ко сваки Циго. Звали су га Мони. Напамет да је из Дуге пољане дош'о у нашу варош. Није ли как'а упађа, излазио је у чаршију. На рамену би носио и руком придржав'о дугуљасти сандук с вратанцима са једне стране. У томе му је стај'о прибор за рад. У другој руци носио је мали троножац. Сједне на столичицу, преда се стави онај сандук и повремено викне „чистим кондуре." Господа му је свраћала. Муштерија стави ногу на онај сандук. Он узме четке у обје руке па прво саструже блато. Онда накрема, па глањца. На крају узме крпу па држећи је објема рукама превлачи ђа тамо, ђа 'вамо. И то тако брзо ради, да не мо'ш замотрити. Усија ципеле да се цакле ко огледало.

– И ја сам га запамтио. Дуго су по рату на улици радили чистачи обуће, а има неки вакат тај пос'о изумрије , – укључи се Гојо у причу.

– Глед'о сам их и ја, – рече Доле.

– Најдуже бркове, с рамена на раме, им'о је неки Шаћир Јањац. Његова радња је била на Јалији, до куће и трговинске радње Јоса Мирковића. На Јалији је Ато држ'о каву на којој је писало „сврати нећеш се кајати." Није било струје, па су на свакој раскрсници били постављени стубови за фењере у којима је горио кабарит. Добошари су ширили обавјештења. Ишли су сокацима и лупали у добош. На раскрсницама застану и извикију наређења. Вазда их је пратио чопор ђеце.

За вријеме краљевине Југославије била је слобода и демократија. Знам кад је пред изборе 1938. или би 1939.године, не сјећам се тачно, у агитацију дош'о предсједник владе Милан Стојадиновић. Држ'о је говор на сред чаршије, са балкона куће трговца Ника Рабрена. А Миле Потпара с Милуниħа, гласно му псујући оца, зама'нуо тојагом да га пустимице гађа. Једва га људи савладаше да она кукљача не пукне по Стојадиновићу. Једни га у'фатише за руке, а други га стишавају. Улицама смо у групама пјевали: „Стојадине курвин сине платићеш нам ове зиме." И нико нас због тога није теретио. Знам да се и ово пјевало: „ Ко год гласа за јерезу (ЈРЗ- Југословенска радикална заједница), нека сједа за трпезу. А ко гласа за Мачека (вођа ХСС-Хрватска сељачка странка), нека мало попричека." Сјећам се велике народне жалости кад нам, 9.октобра 1934.године, у Марсељу, усташе убише краља Алекасандра. Витешког краља ујединитеља, који је са својом славном војском срушио Аустроугарску царевину. И свијет задивио! Српска шајкача и опанак су донијели слободу и онима који су на страни Швабе ратовали. Ослободили све ове земље и створили Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Касније, од 1929.године звала се Краљевина Југославија. Иза краљеве погибије стала се љуљати држава. Онда изби Други рат и све пропаде. И опет Срби највише изгибоше и слободу донијеше. Не само себи већ и онима што су с фашистима били све до краја рата. Усташе, Ханџар дивизије и СС дивизије су се заједно са Хитлером бориле против Руса на Стаљинграду. Други пут ћемо причати о српској голготи. Предуга је то прича да би се данас могла испричати. И послије свих страдања, што у борбама, што у усташким логорима, херцеговачким и црногорским јамама, Срби пристадоше да нам на чело државе поставе туђина. И то онога, који се у Првом рату борио и против Србије и против Русије. Знате ли шта је наш Василије, пит'о сина кад се вратио из рата : „Дијете, ко вам је краљ?" „Аџо, није краљ него предсједник." „Ма добро, није важно како га зовете, но ко вам је тај главни?" „Тито", одговорио је он. „Шта рече", приупит'о га је и у'ватио се за уво да боље чује. „Тито", поновио је Михаило. „А које је то милне, дијете?" „Хрват", одговорио је. „Крват, рече ли? Е ништа ми вашу борбу не причај. Кад ви немасте брата Србина, но на чело туристе Шокца", руком је одма'нуо, окренуо се и отиш'о за својим послом. Волио је краља, ко и сви ми. У срцу је носио светосавље, српство и косовски завјет. Кад би се какав разговор о томе затурио, он би рек'о : „Три сам се пута краљу заклињ'о и бићу му вјеран док не самрем."

У другој Југославији нестаде демократије. Ниси смио писнути против власти. Ако би се ко преварио да зуцне, није му гинула прдекана. И ево, дочекасмо..., душмани државу растурише. Подвалом Америке и Западне Европе, земља се распаде по поратним границама исцртаним на српску штету. Земље које никад нису биле њи'ове оста-

доше Хрватској, – заћута жељан да предахне. Није дуго потрајало, он се опет са смјешком присјети нечега па поче:

– Прије двадесетак година почели су се мало слободније прослављати вјерски празници. Други дан Божића, послије службе божије у цркви Свете Петке, бијасмо се понапили мој комшија Гојко и ја. Кренули кући, а понијела нас жеља да ко некад кроз чаршију запјевамо, па кликнусмо колк'о нас грло носи: „Нема бољих у години дана од Божића па до Јованђдана." Ми пјевамо, а продавачи се примичу излозима да нас виде. Кад сам сјутрадан отиш'о да купим млијеко, у коју год сам продавницу уш'о трче да ме услуже. Биле су несташице, па су давали само по литар, а мени по два дају. Добро ми дошло јер ми је била пуна кућа унучади. Мило им што су нас чули па још и благосиљају и веле: „Ово је за оно што сте јуче чаршијом пропјевали."

– Одоцнисмо с ручком, рече Слава и стаде постављати јело.

– 'Ајте, да презалогајимо, па ћемо наставити разговор – додаде Гојо.

***

По обављеном ручку, уз кафу, отац настави приповиједање.

– Свашта је бивало моја ђецо! Да причам дан и годину не би исприч'о све што сам запамтио. А шта је још тога било што су учени људи записали? Како се распаде држава за коју су Срби потрошили два вијека одбрамбених ратова и преко три милиона жртава положили. Ови нови Црногорци све више фалсификују историју. Пишу и говоре, да их Србија није ослободила но окупирала. Е..., боже их српско добро огубало. Шта ћемо, не можемо ништа сем да се присјетимо народне изреке: „ Кога ти у њедра, он тебе у ребра", и друге „ 'рани сироту за свију срамоту." Да вам кажем и да запамтите, да су након пет стотина година робијања под Турцима Пљевља ослободиле јединице српске војске на Петковдан 1912.године, а не како се, често фалсификујући историјску истину, прича. С тим у вези испричаћу вам ово:

У Пријепољу је, о Петковици 1992.године, прослављано осамдесет година ослобођења од Турака. Свечаној академији присуствовао је краљевић Томислав, син убијеног краља Александра Карађорђевића. Он је тада дош'о у манастир Свете Тројице, али се о тој посјети сазнало тек пошто је отиш'о. По сазнању о прослави у Пријепољу, пљеваљске власти су одлучиле да се и код нас, по први пут од Другог рата, обиљежи годишњица ослобођења од Турака. На брзу руку сазвали су скуп у читаоници Градске библиотеке. Позвани су школовани људи и угледни грађани и представници вјерских заједница. Како сам тада био предсједник црквеног одбора, ни мене нису мимоишли. Предавање о ослобођењу Пљеваља 1912. године, одрж'о је професор Јован Бојовић из Подгорице. Он је тада рек'о да је Пљевља особо-

дио црногорски прекотарски одред под командом бригадира Машана Божовића. Кад је завршио, ја сам се јавио за ријеч и у брк му рек'о 'вако: То што сте Ви професоре рекли, није тачно. Српска војска је ослободила Пљевља. А ево како је то мојој породици тачно познато. Брат мога ђеда за турског земана убио је агу и са породицом побјег'о у Србију. Зауставио се у околини Ваљева. У српској војсци која је ослободила Пљевља били су његови синови Јован и Милан. Они су рекли свом команданту да су рођени у Југову, да су били неколики кад су отишли и да су то добро запамтили. Још су казали да у Југову имају стрица и његову породицу и замолили да их пусти да оду на виђење. Дошли су тада и остали нељељу дана. Како се тога вакта није путовало, то је било посљедње виђење са неким од њих. Нажалост, обојица су погинули на Солунском фронту. Наш'о сам им гробове на Зејтинлику, прије десетак година, кад ми је син уплатио путовање у Солун и Свету Гору. Они су испричали тачно све како су ушли у Пљевља. Друго, мој најстарији брат Василије приспио је тада за војску. Како је наш отац био коџобаша и добро се држ'о са пљеваљским Турцима удесио је да му син не служи у турском аскеру, него га је спремио краљу Николи у Црну Гору. И он је исприч'о, потанко, како се кретала црногорска војска. Каз'о је да су дошли до Забрђа и зауставили се, отприлике, на мјесту данашње термоелектране. Пљевља су остала у саставу Србије све до дубоке јесени 1913.године. Преговорима влада двају српских краљевина, Пљевља су припала Црној Гори, а за узврат Србија је добила неке крајеве на Косову и Метохији. А које, то не знам потачно. Видјевши да ја тачно знам како је било, професор није ни покуш'о да ме оповргне. По томе како су ме многи у сали погледали, видио сам да им је било мило, јер нам је преко главе те лажне приче да су нас Црногорци ослободили. Кад смо излазили, једни су ми честитали, али су нажалост, неки од њих, кроз десетак година прешли на страну оне политике у Црној Гори која и даље и све безочније кривотвори историју и њоме трује омладину. Још да знате и ово. Кад је заступила црногорска власт, преименовала је нашу Српску гимназију у Краљевску црногорску државну. И како су нас тада почели црногорчити, до данашњег дана се нису зауставили и не вјерујем да ће за мога живота стати, – заврши своје казивање и наговијести одлазак.

– 'Ајде дијете, вријеме је да идемо кући!

– Немојте ни ићи. 'Фала богу има се ђе ноћити. Па да до поноћи разговарамо. Опушћело село, нема с ким чо'ек да проговори. Од шутње 'оће уста да се усмрде – заустављa нас Гојо.

– Радо би' заноћио, мој Гојо, али... Големе године носим на старачким плећима па не могу да мијењам конак. Ти знаш како је то, а ова ђеца ће схватити кад доживе наше године, – правда се отац устајући. Још додаде: – Боже здравља, доћи ћу ја поново прије него што одем Богу на истину!

Сунце је на западу сједало иза брда и својим зрацима златило југовске опустјеле брегове. Гојо се поздрави и крену према стаји говорећи:

– Морам да намирим краву. Ево наштa је спао мој газдалук. Једна крава, пијевац и четири кокоши. И пас зељов. Прошла сретна времена кућних задруга. Осамотило се и снага издала, па једва и ово мало мала одржавам. Да није овог ђетета не би' ни ово мог'о држати.

Наш одлазак пропратио је снажан лавеж Гојовог зељова.

ТОКОВИ 1-2022
УДК 821.163.41 – 1

Велимир МИЛОШЕВИЋ

БИ РУСИ ДА ТЕ ОДВЕДУ

Би Руси да те одведу
Би Турци да те ограбе
Би Грци и би Римљани

Не излази у недељу
Можда те тамо чекају
Неки још луђи народи

Можда се племе балканско
Одмара после ратова
Које тек ваља водити

Не иди ни до извора
Планинских куда лутају
Некакви ловци ожеднели

Могу ти очи попити
У њима небо ведрено
Са ког ме звезде гледају

Не пуштај косе не огледај
Лице у мојим очима
Могу наићи Цигани

Чуј како тутње бубњеви
Око високих огњева
Које ваља прескакати

Не искрадај се из срца
Би свици и би наивци
Посвуноћ да те вијају

Посвуноћ да те вијају
У свитке да те свијају
У свитке и у освитке

Би Руси да те одведу
Би Турци да те ограбе
Би Грци и би Римљани

ОДЛОМАК ИЗ ПИСМА

...Још увек имам руке које ти носе руже
Још увек у ружама руке које се смеше
Још увек наше туге што тужно запевуше
Све друго нам узеше
Још увек имам очи меке далеке сузне
И лице и врућице и несанице тешке
И срце зашушкано у шапатима душе
Све друго нам узеше
Још увек један божур освиће на прагу дома
Још увек један голуб пролеће испод грома
Још увек отварам врата и прозоре да уђу
Још увек нежна моја још увек моја тиха
Заноћим испод звезде осванем испод стиха
Где ћемо једног дана зидати лепу кућу...

ТОКОВИ 1-2022
УДК 821.163.41 – 1

Луко ПАЉЕТАК

СЛУЧАЈНА СКИЦА СТАБЛА

У небу лете птице и небо бива веће,
као да нека жена отвара своје срце,
цвјетају тако стабла и нити једни неће
да коријенима нијемим додирне биједне мрце
који у земљи воде разговор, као људи,
о ружи и о смрти која се у њој буди,

и нити једно неће да буде стабло више,
свако би хтјело имат очи и нешто људско,
рецимо крв, и плућа, да љуби и да дише,
да му на земљи буде као и нама уско,
у земљи да му коријен не буде него гране
гдје ће се мјесто цвијећа расцвасти старе ране;

и зато се на стабло вјешају људи млади
заиста као воће на које пада роса,
и високе им траве шуме на њежној бради
и небо им је кожа и сумрак им је коса;
и зато се под стаблом љубити треба, жено:
горе у лишћу висим ја попут плода, ено.

НЕПОСРЕДНИ ПРИЛОЗИ

Има ли игдје Игдје,
има ли негдје Негдје,
или је Игдје Нигдје,
а Негдје само Гдјегдје?

Има ли икад Икад
има ли некад Некад,
или је све то Гдјекад,
а Гдјекад само Никад!

Има ли игдје Ишта,
има ли негдје Нешто,
или је све то, гдјешто,
ништа, ништа – Ништа.

ТОКОВИ 1-2022
УДК 821.163.41 – 1

Дара СЕКУЛИЋ

ЛИЦЕМ ПРЕМА СУНЦУ

Шаке који сунчају
и кољена,
осјећају земље дубок дах.

Ја бих, свијетом
милост да завлада
и да плачем
зато што ме боли
а не што сам пала.

Неболно,
ни убрана нисам,
камо ли отргнута.
Ни свесилна
ни господар иком,
моћи немам ни презира.

Лоза сам са сјеверне
стране кућног зида.
Бијело је моје румење,
чезнем, сушим се.

Премишљам, док крећем
јер, у дијеловима је
и моја истина.

ТОКОВИ 1-2022
УДК 821.163.41 – 1

Исмет РЕБРОЊА

ИСТЕ ГРЕШКЕ

Да је мало више хлеба
Да нахраним уз кап росе
На тераси два галеба,
Ако дођу да хлеб просе.

Ако дођу морке птице,
Ако дође неко с копна
И моје су с лађе штице
Распаднуте као опна.

Опало је ко ораси
Кад их стресе одисеја,
Залуд Бекон на тераси
И мудрости са есеја.

Кад се нема шака риже
Шта ће коме ова слова,
Погрешно се јутрос стиже.
Ил гостује испод крова.

Учиниће и гост грешке
Ко стар кад се тетовира,
Ил ко слепац који пешке
Иде к мени рад кромпира.

ТОКОВИ 1-2022
УДК 821.163.41 – 1

Лазар ВУЧКОВИЋ

ЈЕДАН ФЕЊЕР

(Мајци)

Падне ли ноћ преко ножева,
Један фењер иде
Да ме нађе изгубљеног
Међу гласовима и љубавима
Крадљиваца светлости.

Ненасељени предели
Само се са њеним ноћима могу поредити
Кад су јој црни ветрови кидали сан
Доносећи лоше вести о мом срцу.

Падне ли ноћ на моју стазу,
Један фењер иде
Да ме нађе изгубљеног.

ТОКОВИ 1-2022
УДК 821.163.41 – 1

Душан ГОВЕДАРИЦА

ЗЛОСТУП

Испуцали камен на сунцу се стиди
Дажд је суву папрат неродом полио,
Из старих писама ништа се не види
Је ли ико живи икад овдје био.

Страх од свесамоће, славе и лелека
Шири морне очи на измаку снаге,
Учини се на трен да тјера човјека
Клупко гладних змија из пусте прљаге.

Никаквога трага дукат мјесечини
Испод вучје чапре студ ледена бије,
Огласи се птица. Није! То се чини,
Нико овдје никад запјевао није.

Суче корјен трна преко дивљих чука
Сиве лишајеве очима крвника;
То је моја кућа, шапће кост хајдука
Избила кроз маглу мјесто пролазника.

ТОКОВИ 1-2022
УДК 821.163.41 – 1

Живојин РАКОЧЕВИЋ

МАЈКА

Моја мајка би са царске трпезе
устала гладна,
она не дише,
она штеди ваздух,
кад смо ми ту.

Она окопава кукуруз ноћу,
чује се само мотика,
моја мајка не постоји,
ја сам је измислио,
Бађо мој!

Са оцем никад није спавала,
а ми смо се рађали,
црни тихи и мали,
она је света,
она је змијородица.

Она се много плаши мрава,
а једном је носила сплет змија,
у нарамку дрва.
Касније их је све рађала,
у избу, у пртини.

Моја мајка је зрно жита,
између два камена,
и птица што покушава,
да дохвати, да поједе,
то исто зрно.
Она има руке као гроздове,
брађемо их,
последњег дана,
за вино, за причест,
за сан о мајци

НАСЛЕЂЕ

Отац ми је оставио три јаворове даске,
са којих смо се хранили,
са којих су се смрти подизале,
са којих се земља хранила
Отац ми је оставио коња што је ишао уназад
откад су прву жену расртгли
јер је хљеб окренула наопако
и погледала у сунце
Отац ми је оставио ријечи:
Гладуј за слободом кад је највише буде,
вјеруј у ријеч после које живот смисла нема.

СТРАЖАР

Бук је увијек у стаду
само на Преображење умре,
а душа му тај дан живи
у шупљем рогу
са преполовљеном змијом

Вук је у једној овци
кад је она стадо
само на Благовијести сломи ногу
да увијек гледа леђа
и танке вратове потомства

ТОКОВИ
1-2022

МЛАДИ СТВАРАОЦИ

TOKOVI 1/2022
UDK 821.163.41 – 32

Elena ĐUKIĆ[1]

U SVEMU OSTAJU TRAGOVI

Tragovi... zvuči kao nešto zaista konkretno, nešto što ostavlja konkretan podatak o nekom zamislivom ili nezamislivom dijelu našeg bića, život, osjećaja ili sjećanja.

Nisu to tragovi u pijesku koje more odnosi za sobom. Nisu ni u snijegu pa da se prvim zracima sunca otope. Postoji nešto u vremenu koje curi kròz pukotine univerzuma, čiji smo neizbrisivi dio i mi. To su naše riječi, misli i djela. Miris koji ostavljamo za sobom ili tugu koju nanosimo svojim odsustvom . Kako god...ne mogu uvijek definisati šta to za mene predstavlja ali znam da me to često vodi, pa makar bio i samo trag, ali znam da je mnogo više od toga. To je osjećaj slatkosti, pripadnosti, to je ono što čini ono moje ja, bez ikakvih okvira kalupa ili drugih parametara. Trag koji me vodi i kom pripadam, moje bezùslovno postojanje i samosvjesnost. Tu se osjećam najsigurnije, tu sam ja. Miris onih koji su prošli, ali ja ih osjećam. Osmjeh onih kojih više nema, ali ja ih živim...Koraci onih koju su odavno nestali, ali ja ih slijedim...to su tragovi. Pokušavamo da ih uhvatimo kroz pisanje, fotografij$_{u,}$ umjetnost, muziku...nadajući se da nam ne prodju kroz prste. I pitamo se, da li će neko naići na tragove koje smo mi ostavili i podsjetiti nas zašto su bili vrijedni. Ja nekada i sebe gledam, kroz tragove, obrise onoga što jesam i ono što ću biti zahvaljujući osjećaju sa kojim sam rodjena.

I onda kada prestanemo da postojimo, nekim dugim hodnicima, nekim krivim cestama i obalama potrošenog vremena, naziraće se naši tragovi. Mekani kao pamuk ili čvrsti kao škriljci ovog vremenom nezubljenog kamena. Ostaće tragovi.

[1] Prvo mjesto na literarnom konkursu JU Centar za kulturu – Berane, na zadatu temu, učenika srednjih škola Berana i Andrijevice (II razred, gimnazija „Panto Mališić“)

TOKOVI 1/2022
UDK 821.163.41 - 32

Nađa VUČEVIĆ[1]

U SVEMU OSTAJU TRAGOVI

Svakog dana na dobro poznatom mjestu tražim utočište i bijeg od realnosti koja me guši. Sama, sa svojim mislima, neraspoložena za razgovore i Ijude sa bespotrebnim pitanjima vješto sam bježala od pogleda i onog mogu li sjesti i neizbježnog razgovora koji slijedi. Čekali su samo jedno pitanje koje bi im dalo dozvolu da govore o svojim problemima, a moji su, kako kažu, nebitni, mlada si i kakvih ti problema možeš imati.

Bježala sam od razgovora, ali njoj nisam mogla pobjeći. Starici sa kaputom koji je bio izvezen tragom vremena njene mladosti. Sjela je bez riječi, a pogledom mi je odavala sigurnost i osjećaj slobode. A bore na njenom licu, kao da je svaka pričala jednu priču. Stajala sam nepomično dok je ona pogledom u daljinu izgovarala riječi koje i danas pamtim: " Prave se Ijudi da ne znaju kako izgleda upoznavanje sa Ijubavlju, pa tvrde da nikakav trag na srcu ne ostavlja onaj jedan minut čekanja da se pojavi baš to lice, i te oči. Kažu da je vrijeme nešto što određuje koliko vremena imaju da svoj dan upotpune obavezama koje on nosi. A ne znaju oni da baš to vrijeme , baš ti minuti kopaju najdublje brazde. Vrijeme je ono što treba da zacijeli rane, a one se samo produbljuju. Ono što treba da otkrije suštinu, a krije je ispod svoje sebičnosti. Ono što je uništilo mnoge živote, brakove i Ijubavi. Ono zbog čega napredujemo i stradamo". Vrijeme je produbilo dubok trag u njenim lijepim plavim očima. Žal za danima mladosti i potrošenih minuta na pogrešne Ijude , na pogrešnim mjestima učinio je da sjaj u njenim očima nestane, a ostane sumorna plava boja, koja nije ništa više već monotona, obična boja. Tromi korad kao da su je vukli u prošlost, pored neke njene osobe ili onog mjesta koje nazivamo svojim.

Njene oči na meni ostavlaju trag vremana, u kojima ću uvijek tražiti duboko izgubljeni sjaj. Ne znam gdje je danas i šta joj novo vrijeme donosi, ali srce mi govori da je konačno srećna, ne gleda na vrijeme i da je na mjestu koje je pažljivo birala.

[1] Drugo mjesto na literarnom konkursu JU Centar za kulturu – Berane, na zadatu temu, učenika srednjih škola Berana i Andrijevice (I razred, SMŠ Andrijevica)

TOKOVI 1/2022
UDK 821.163.41 – 32

Valentina KUBUROVIĆ[1]

U SVEMU OSTAJU TRAGOVI

Tamo gdje prestaju jedni, a počinju drugi, negdje na krajnjem rtu vjekova prostor i vrijeme davno su umrli. Blijedog lica i mutnog pogleda, apsurdan čovjek kao da otvara misteriozne kapke nemogućeg i zatvara varljivi put zaborava. Na tom vanvremenskom prostranstvu uvijek će kao siluete lepršati nečiji mili i nježni pogledi, nečiji topli osmijeh, vječito isti opijajući miris i teget kaput sa rukavima na pruge.Tvoje postojanje ne može i neće ostati neopaženo. Svaki tvoj korak ima smisla i nešto znači.

Kafka je jednom rekao da tačno shvatanje jedne stvari i njeno nerazumijevanje ne isključuju u potpunosti jedno drugo. Razumjeti čudesne i nepredvidive putanje ka budućnosti čini se nemogućim, ali svejedno želimo, volimo i stvaramo. Nezaustavljivo stremimo da svoj trag otisnemo u dašku vjetra, skrijemo u gustoj travi i zaštitimo od zaborava i vremena. Naši i tragovi svega oko nas ne zavise od Ijudske ograničene svijesti, od vremenskih prilika i prostornih iimita. To nije natpis u pijesku koji iščezne prvim udarom morskog talasa, oni se ne mogu ni povezati sa ovozemiljskim pojavama. Nešto što ne stoji u rukama čovjekove samovolje, nalazi se van njegovog domašaja, zauvijek bitiše u paralelnom univerzumu, gdje ima mjesta za obris svega što živi.

Niko nije podigao glas i razbio tišinu da bi se isti nekad ugasio i postao tišina. Niko nije vedrim očima sagledao svitanje, da bi jednom taj blještavi pogled tinjao i najzad se stopio sa sumrakom. Pjesnik nije snagu svojih misli uložio u taj jedan stih da bi se vremenom izgubio u razmazanom mastilu. Život je previše složen da bi nešto tek tako nestalo bez traga da je ikada postojalo. Taj jedan stih je previše vrijedan da bi zaostao na peronu bez karte za put u beskraj.

Zato vjerujem da čovjekov um nije u mogućnosti da spozna sve te tajne procese koji se oko njega odvijaju, ali nepogrešivo osjeća prisustvo svega što je mislio da više neće ni ugledati ni čuti. Te njemu toliko drage sjene ga progone i usmjeravaju mu misli svakodnevno. U bučnim tišinama njegovih misli još kao da odzvanja neki milozvučni glas. Vatjda već tada shvata da sve što je izgubio nije izgubljeno u potpunosti. Najednom je utihnulo, a još uvijek izaziva galamu osjećanja, čini se nevidljivim, a

[1] Drugo mjesto na literarnom konkursu JU Centar za kulturu – Berane, na zadatu temu, učenika srednjih škola Berana i Andrijevice (lll razred, gimnazija „Panto Mališić“)

još ruke pruža ka srcu. Čini se zagašenim i hladnim, ali još plamti varnicama uspomena.

Univerzalne životne analogije ne ostavljaju prostora žalu i sjeti, u momentu kada se zapitamo zar je uopšte važno kada polaze i stižu vozovi kroz vrijeme? Zar su godina, minuta i sekunda relevantno mjerilo bitisanja? Sve što ovoga momenta postoji i traga na vjetru iskušenja, stvoreno je da traje, da otisak svoje Ijubavi, borbe, nade i žrtve ostavi zapisan i nedirnut u mistične zagrljaje vjekova.

TOKOVI 1/2022
UDK 821.163.41 – 32

Nikolina DELEVIĆ[1]

U SVEMU OSTAJU TRAGOVI

Svaki čovjek svojim djelima ispisuje strane božanstvene knjige koje čitaju budući naraštaji, gdje je stranica samo jedan dio slagalice, a cijela knjiga njena jedinstvena slika. Svojim koracima ovo čarobno biće ostavlja neizbrisive tragove, a riječima niže pletivo koje ostaje u vremenu i prostoru neraskidivo i trajno.

Sve je prolazno. Ovo putovanje zvano život dođe, a zatim tako tajanstveno, tiho i nečujno nestane i istopi se poput pahulje. Međutim, ono što ostaje kao trajna sjenka ove velelepne avanture jesu djela ukrašena iskonskom ljepotom srca i dobrotom duše. Čovjek je samo putnik, slučajni prolaznik kroz vrijeme, ali upravo tim putovanjem ispisuje naslove svojih djela, baš kao što pisac stvara dragocjenu umjetnost koja ga ovekovječava. Trenutno upravljam kormilom broda, dok pred sobom vidim plavetni okean koji je lijep, ali ipak nemiran, talasast i pun opasnosti i prepreka. Uživam u ljepoti, ali me ujedno hvata i strah, zebnja od potonuća i samog plavetnila ovog prostranstva. Život, to je ovaj okean, veliko trajanje neizrecive vrijednosti. Ono što jedino izbija na površinu ovog prostranstva jesu djela koja za nama ostaju, ideali koji nas pokreću i čine nas jedinstvenim i neponovljivim. Ljudski život je bezličan ukoliko u njemu nema plemenitosti koja dodiruje obrise pravog i veličanstvenog postojanja. Upravo djelima, postupcima i sopstvenim osobinama u svemu ostavljamo neizbrisive tragove, urezujemo memoare i ispisujemo svjedočanstva koja nikada neće izblijediti. Svijest da čovjekovo postojanje određuju rođenje i smrt je besmislena, jer dok god postoje djeta koja je čovjek za sobom ostavio, ostvaruje se i ponovljivost njegove ličnosti. Dobrota pokreće iskonsku potrebu u nama samima da ostavimo trag svog bivstvovanja u ovom svijetu i vremenu koje traje bez obzira na naše fizičko prisustvo. Tragovi su tu, u blizini, poput sjenke koja ostaje za nama, a predstavljaju sliku i oličenje nas samih, naših postupaka i djelanja. Kada se osvrnem na svoju prošlost, uvidim bezbroj tragova koji predstavljaju sjenu moje ličnosti, tiho šapuću o svakom napravljenom koraku i predstavljaju odraz svega načinjenog. Sve dok lagano koračam životnim stazama, na njima ću ostavljati obrise koji predstavljaju najvjernije svjedoke mojih pokreta, riječi i djela.

1 Treće mjesto na literarnom konkursu JU Centar za kulturu – Berane, na zadatu temu, učenika srednjih škola Berana i Andrijevice (II razred, gimnazija „Panto Mališić“)

Plemenite radnje koje činimo svakog dana, pružaju nam mogućnost da se vinemo u vrhove nebeskih visina,uvidimo ljepotu življenja, dosegnemo izvan granica nebeskog svoda i dodirnemo ono što se čini nedodirljivim. Toplinom koja zrači iz naše duše, pomažemo ljudima, pružamo im podršku, ostavljamo upečatljive tragove i pletemo vijenac ljepote, heroizma i vječnosti. Svjetlost koja predstavlja naš odraz u ogledalu je zapravo prikazana nesebičnim djelima, postupcima koji su najvažniji činioci našeg postojanja.

Stoga, praštajte, volite, letite krilima dobrote i tako ostavljajte neizbrisive tragove jer veličina ljudskosti nalazi se u romanima koje čovjek ispiše svojim velikim djelima.

ТОКОВИ
1-2022

IN MEMORAM

MILOVAN MIŠO KORAĆ
(1950 – 2021)

Milovan Mišo Korać, istaknuti kulturni stvaralac, rođen je 1950. godine u Beranama. Fakultet dramskih umjetnosti završio je u Beogradu.

Korać je preminuo nakon kraće bolesti, u 72. godini života.

Reditelj, književnik, kritičar, dramski pisac i glumac, Korać je bio izuzetno poznat i priznat stvaralac, kako u Beranama, tako i u državi i regionu.

Režirao je, između ostalog, pozorišnu predstavu "Mlaz krvi"- najpoznatiju i najnagrađeniju pozorišnu predstavu beranskog pozorišta.

Bio je dugogodišnji direktor Centra za kulturu Berane, kao i Informativnog centra Berane, u okviru kojeg je djelovao Radio Berane.

Za zasluge u doprinosu razvoju kulture dobitnik je velikog broja nagrada od kojih i najvećeg opštinskog priznanja – Nagrade "21. jul".

Objavio je knjige: *Raspukli balon, Balkanski voz, Soliter u podrumu, Ne daj da nas* život *mimoiđe, Mariji trebaju samo pelene, Mojkovačka bitka, Sokolčani, Parter lijevo,* Đedove šarene *laže, Prahu u sretanje* i druge.

Prevođen je na više evropskih jezika.

O njegovom stvaralaštvu pisali su mnogi književnici i književni kritičari.

Povodom objavljivanja Koraćeve drame "Mojkovačka bitka", čuveni Milorad Stojović je, između ostalog, zapisao: "Mišo Korać se u ovoj drami pokazao kao iskusan pozorišni pisac. Nije lako iz jedne komplikovane istorijske građe kao što je Mojkovačka bitka, u kojoj su se svakoga dana, svakoga časa događale ljudske drame i lomovi, izvući priču koja će da djeluje istinito, umjetnički istinito, uzbudljivo. Korać je, po mom sudu napravio takvu priču, priču u kojoj događaji izlaze jedan iz drugog i suštinski se drže osnovne dramske linije koja nije opterećena fragmentarnošću"…

Iz recenzije za Mišovu dramu "Sokolčani", izvlačimo i riječi reditelja Gorana Bulajića: "Dakle, riječ je o zanatski artikulisanim, duhovito napisanim tekstovima sa izrazitim multimedijalnim potencijalom. Objavljivanje knjige "Sokolčani" je samo pravda za literarne domete ovog teksta"…

Pored recenzija prof. dr Sonje Tomović –Šundić, Mirka Đorđevića i mnogih drugih, izdvajamo i riječi njegovog dugogodišnjeg prijatelja i literarnog saborca Miomira Mišovića Daničina, koji je, povodom Koraćeve zbirke ljubavne poezije "*Ne daj da nas život mimoiđe*", između ostalog zapisao: "Opevao je sve ono zbog čega vise nije hteo i mogao da istrpi u

svojoj ljudskoj, ličnoj i metafizičkoj samoći. Ovo je poezija koja može da se prepriča filmičnim jezikom na najotvorenijim scenama i prostorima života. Njena valjana ispomoć je otkrivanje, nadahnuće smislu i veštini življenja, plemenitost tuge i putokaznica, adresa zaljubljenika okasnelim dostavljačima ljubavnih ispovesti i pisama. Preporučljiva je nevinim osuđenicima u apsanama svih mogućih apsurda, paradoksa i najpre čisto doživljenih ljubavi. I onima koji prvi put vole i poslednji put se uče ljubavi.

Po Gospodu prvo beše reč.

Po ovom pesniku ta reč beše LJUBAVNA"…

Akademik, Primarijus, Mr. Dr SMAJO ŠABOTIĆ (1955 – 2021)

Rođen je 12. 04. 1955. u Tucanju kod Ivangrada. Otac je četiri sina. Dobitnik je Diploma „Luča“, a u užoj porodici ih ima 16. Medicinski fakultet je završio u Beogradu sa odličnim uspehom, gde je na saveznim takmičenjima u znanju osvajao prva mesta u SFRJ. Dobitnik je prve nagrade za najbolji studentski rad u SFRJ. Specijalizaciju Interne medicine završio je na VMA u Beogradu. Magistrirao je Kardiologiju na Medicinskom fakultetu u Beogradu. Završio je postdiplomske studije tradicionalne medicine i akupunkturologije u evropskom centru za mir i razvoj u Beogradu Uniiverziteta ujedinjenih nacija u Parizu. Završio je postdiplomske studije Svetske zdravstvene organizacije za liječenje PTSD (posttraumatskog stresnog sindroma 1996. godine). Primarijus je od 1996. godine. Doktorant je iz Kardiologije. Akademik je i Član Međunarodne balkanske Akademije za gernitologiju, komplementarnu i alternativnu medicinu od 2015. godine. Bio je demonstrator na fizici i mikrobiologiji Medicinskog fakulteta u Beogradu, predavač u srednjoj medicinskoj školi u Beranama, naučni saradnik Visoke medicinske škole u Beranama. Bio je šef Zdravstvene stanice Petnjica, Direktor Doma zdavlja „Dr Nika Labović“ u Beranama. Razvio je najširu mrežu Zdravstvenih punktova u SRJ i time zdravstvo približio seoskom stanovništvu. Sada je vlasnik i direktor Privatne zdravstvene ustanove „Medikal kompani Dr Savka Šabotić“ u Beranama gde neinvazivnim metodama uspešno liječinajteže srčane bolesnika, što je prikazano i na svjetskim kongresima i simpozijumima. Bio je predsednik podružnice Društva ljekara Crne Gore u Beranama, član predsedništva Društva Ljekara Crne Gore, član predsedništva Udruženja ljekara Jugoslavije, predsednik sekcije društva ljekara Crne Gore za tradicionalnu medicinu. Član predseništva udruženja Internista SRJ. Član je Internacionalnog udruženja psihogerijatrije, član evropskog udruženja kardiologa, član internacionalnog udruženja neurokardiologa. Član je Upravnog odbora udruženja privatnih doktora medicine Crne Gore. Predsednik je odbora akupunkturologiju i energoinformatiku „Instituta preventivne i tradicionalne medicine Crne Gore“.

Član Asocijacije Narodnih iscelitelja Rusije.

Objavio je preko 150 naučnih i stručnih radova na jugoslovenskim i crnogorskim kongresima i simpozijumima i preko 30 radova na internacionalnim, svetskim kongresima i simpozijumima. Odbranio je magistarsku tezu u kojoj je definisan novi psihološki Tip reagovanja karakterističan za arterijsku hipertenziju, što je potvrđeno na svetskom kongesu kardio-

loga 2005. godine i Internacionalnom simpozijumu iz neurokardiologije 2007. godine, a što je priznato i kao novost u medicinskoj literaturi. Bio je predsednik omladinske organizacije Petnjice. Kao učenik šestog razreda osnovne škole bio je član pionirske delegacije Crne Gore koja je bila kod Tita za Dan mladosti, 25. maja 1966. godine u Beogradu. Bio je član Sekreterijata SK „Studentski grad“ u Beogradu, presednik zbora III godine Medicinskog fakulteta, član Univerzitetskog komiteta SK Univerziteta u Beogradu. Predsednik omladinske organizacije ŠRO SnSL u Beogradu.

Član opštinskog odbora i izvršnog odbora DPS Berane i član Glavnog odbora DPS Crne Gore od osnivanja do 2000. godine. Bio je predsednik šahovskog kluba Berana, u vrijeme kada je postigao najbolje rezultate. Nosilac je majstorskog I kju pojasa u karate-u i selfdefens-u. Sada je predsednik kluba borilačkih veština „SAMBO“ iz Berana, najtrofejnijeg kluba u Crnoj Gori. Predsednik je NVO Narodni pokret CG „Liga Sjever“. Uspešno se bavi novinarstvom. Bio je kolumnista u tri revije. Bio je Odbornik skupštine opštine Berane u pet mandata. Predsednik društveno političkog vijeća Opštine Berane. Poslanik u Skupštini Crne Gore u tri mandata i skupštine SRJ u jednom mandatu. Bio je predsednik Odbora za Ekologiju skupštine Crne Gore. Sada je Predsednik Stranke penzionera, invalida i socijalne pravde Crne Gore (SPISP CG) i član predsedništva Asocijacije penzionerskih partija Evrope (EPPA).

Nosilac „Ordena crvenog krsta“od strane međunarodne organizacije Crvenog krsta sa sedištem u Londonu.

Akademik (Član međunarodne balkanske Akademije)

УПУТСТВО ЗА САРАДНИКЕ

ДОСТАВЉАЊЕ РАДА

Рад треба доставити редакцији у два штампана примјерка кућана на рачунару или у електронској форми (на диску, флешки или послат електронском поштом), на адресу: Центар за културу, Ул. Милоша Малишића, бб, 84300 Беране, са напоменом: За „ТОКОВЕ“.

- Радови се достављају у *Word* формату, са *Times New Roman* фонтом
- Електронска адреса: **czkba@t-com.me**
- Писане верзије рада се не враћају аутору.

ПИСАЊЕ РАДА

Текст треба да буде откуцан двоструким проредом. Све странице основног текста треба да буду нумерисане. Уз текст рада дати и посебну, насловну страницу. На насловној страници треба навести наслов рада, академску титулу, име и презиме аутора, институцију у којој је аутор запослен, мјесто, приватну или службену адресу (поштанску и електронску).

Рад не треба да буде дужи од 16 страница основног текста. Уз рад треба приложити резиме дужине 16 редова. На крају резимеа навести кључне ријечи (до пет).

На крају рада на посебним страницама наводи се списак коришћене литературе.

С А Д Р Ж А Ј

Уводна ријеч

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ

Др Радован Лалић
Руски елементи у Његошевом језику
„Славеносрпска„ етапа у историји књижевног језика код срба 9

Предраг Лутовац
Тумбарице – утврђење из позне антике и раног хришћанства 13

Филип Вучетић
Царински рат Аустроугарске и Србије 1906 – 1911. године 63

Михајло Божовић
Слике оријентале средине у Рамазанским вечерима
Бранислава Нушића 81

Проф. др Софија Калезић
Путописи и репортаже Слободана Вуковића 97

Проф. др Софија Калезић
О романима Смиљане Кнежевић 111

Раде Бракочевић
Презиме Биорац – Бијорац – Бихорац 117

Никола Милованчев
Последњи чланак др Дивне Вековић – Милешево на Ивањдан 1944. 147

ПОЛИМСКЕ КЊИЖЕВНЕ СТАЗЕ

Маријана Зечевић
Ристо Ратковић – Од иконе до сунца – од алхемије до аргонаутике 159

Новица Ђурић
Ристо Ратковић – Од касабе до Сахаре 169

Мр Александар Ћуковић
Парајући лавеж мрака 175

ПРОЗА И ПОЕЗИЈА

Соња Живаљевић
Метохија – гоблен без оквира 181
Милена Чоловић
Добар глас 199
Велимир Милошевић
Би Руси да те одведу 211
Одломак из писма 212
Луко Паљетак
Случајна скица стабла 213
Непосредни прилози 214
Дара Секулић
Лицем према сунцу 215
Исмет Ребронја
Исте грешке 216
Лазар Вучковић
Један фењер 217
Душан Говедарица
Злослут 218
Живојин Ракочевић
Мајка 219
Наслеђе 220
Стражар 220

МЛАДИ СТВАРАОЦИ

Елена Ђукић
У свему остају трагови 223
Нађа Вучевић
У свему остају трагови 224

Валентина Кубуровић
У свему остају трагови 225
Николина Делевић
У свему остају трагови 227

IN MEMORIAM

Милован Мишо Корач (1950 – 2021) 231
Др Смајо Шаботић (1957 – 2021) 233

УПУТСТВО ЗА САРАДНИКЕ 235

Часопис за научна, књижевна и друштвена питања
Број 1-2022

Издавач

ЈУ Центар за културу
ул. Милоша Малишића бб
Беране

За издавача
Слободанка Ивановић

Припрема за штампу
Борис Боричић

Тираж
300

Штампа
Пегаз - Бијело Поље

Први број “ТОКОВА” је објављен 1971. године.
Часопис излази два пута годишње (јун - децембар)

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISSN 0350-8366 - Tokovi
COBISS.CG-ID 15947266